

AD FONTES
ДО ДЖЕРЕЛ

Ксенофонт
АНАБАЗИС

Серію засновано у 2011 році

КСЕНОФОНТ

АНАБАЗИС

Похід 10000 еллінів

*Переклад з давньогрецької
Олександра Кислюка*

Київ
«Український письменник»
2011

УДК 821.14'02-94

ББК 84(4Гре)З

К86

Редакційна колегія серії

Анатолій Толстоухов (голова редколегії), Михайло Слабошпицький, Володимир Базилевський, Юрій Буряк, Павло Вольвач, Сергій Гальченко, Ігор Гирич, Віктор Дудко, Олесь Федорук

Відповідальний редактор

Юрій Буряк

Дизайн серії

Сергій Ковика-Алієв

Ксенофонт.

К86 Анабазис. Похід 10000 еллінів / Ксенофонт — К.: Укр. письменник, 2011. — 317 с.

ISBN 978-966-579-306-9

«Анабазис» — один з найпопулярніших творів античності. Його автор — Ксенофонт (нар. прибіл. 427 р. до н. е.) — був учасником подій, про які йдеться у книзі. Наймані загони, які склалися з еллінів, вирушили в похід (403 р.) разом з військом Кіра, який вирішив скинути з престолу перського царя і свого старшого брата Артаксеркса і заволодіти царством. Проте у битві під Кунаксами Кір був убитий, а його перське військо почасти розбіглося, почасти перейшло на бік царя. В основі сюжету «Анабазису» — розповідь про те, що сталося з еллінами і як розвивалися події далі.

УДК 821.14'02-94

ББК 84(4Гре)З

© Кислюк О. І., переклад, 2011

© Ковика-Алієв С. Я., оформлення, 2011

ISBN 978-966-579-306-9

© Видавництво «Український письменник», 2011

КНИГА І¹

Розділ 1

/1/ У Дарія і Парісатіди було двоє синів: старший Артаксеркс і молодший Кір². Коли Дарій занедужав³ і відчув близьку смерть, то зажадав, аби обидва сини були поруч. /2/ Старший син саме в той час перебував біля нього, а Кіра було викликано з провінції, де той з волі царя був сатрапом⁴ та стратегом над військами, які проводили свій збір на Кастольській рівнині⁵. Відтак Кір вирушає разом із Тіссаферном⁶, якого він мав за друга, та із 300 еллінських гоплітів⁷ під командуванням парасійця Ксенія. /3/ Щойно Дарій помер, як царський трон посів Артаксеркс, а тим часом Тіссаферн звів наклеп на Кіра перед братом, буцімто той зловмишляє супроти нього. Цар повірив цьому й ув'язнив Кіра з наміром скарати на горло, однак на вимогу матері відіслав його назад у підвладну йому сатрапію⁸.

/4/ А Кір, зазнавши небезпеки та ганьби, як тільки повернувся у свою область, порішив надалі не потрапляти в руки брата, ба більше, докласти зусиль, щоб відібрати в нього престол, до того ж і матір Парісатіда сприяла таким намірам, виявляючи до Кіра більше прихильності, аніж до царя Артаксеркса. /5/ З усіма, хто приходив до Кіра з царевого оточення, він поводився таким чином, що, повертаючись, ці люди ви-

являли до нього більшу приязнь, аніж до царя. Піклувався Кір і про варварів⁹ у сатрапії, маючи на меті створити боєздатне та віддане військо.

/6/ А воїнів-еллінів він збирав у глибокій таємниці, з метою зненацька напасти на царя¹⁰. Загони ж найманців Кір створював так. Кожному командирові залоги він звелів вербувати для всіх міських гарнізонів якомога досвідченіших пелопоннесців на тій підставі, нібито Тіссаферн збирається напасти на міста. Адже саме в той час усі іонійські міста¹¹, крім Мілета, передані раніше під владу Тіссаферна, перейшли на бік Кіра. /7/ В самому ж Мілеті Тіссаферн, передбачивши подібні наміри перейти на бік Кіра, одних заколотників стратив, інших вигнав з міста. Кір, своєю чергою, прийняв вигнанців під свій захист, зібрав військо й узяв в облогу Мілет з моря й суходолу, намагаючись повернути назад вигнанців. І це стало ще одним приводом для того, аби збирати бойові сили. /8/ Відряджаючи ж гінців до царя, Кір вимагав, аби той як брат, віддав міста йому, вважаючи, що управлятиме надійніше, аніж Тіссаферн, до того ж і матір схвалювала цю думку. Тож цар не вбачав у цьому якогось підступу, гадаючи, що Кір віддає кошти на війну з Тіссаферном, і зовсім не журячись із їхніх чвар, тим більше Кір ретельно надсилав належну данину з міст¹², якими раніше володів Тіссаферн.

/9/ Інше військо для Кіра набиралося у Херонесі, що знаходиться навпроти Абідоса, і то ось яким чином. Лакедемонєць Клеарх¹³ був вигнанцем. Кір, заприятелювавши з ним, спо-

внився до нього повагою і дав 10000 дариків¹⁴. А той узяв золото і набрав за ці кошти військо, а потім вирушив із Херонеса і затіяв війну із фракійцями, які проживали по той бік Геллеспонту [Дарданелл], чим став у пригоді еллінам. Тому небезпідставно усі міста, розташовані біля Геллеспонту, охоче давали кошти на утримання солдат. Причому і Клеарх утримував їх для Кіра у цілковитій таємниці.

/10/ Фессалієць Арістіпп, приятель Кіра, зазнаючи утисків на батьківщині від повстанців, приходить до нього і просить дві тисячі найманців з платнею на три місяці, аби з їхньою допомогою придушити бунт. Кір дає чотири тисячі солдат і грошей на шість місяців та вимагає не покінчувати з домашніми чварами доти, доки йому не дадуть про це знати. Тож і в Фессалії Арістіпп таємно утримував військо для Кіра¹⁵. /11/ Своєму приятелеві Проксенові з Беотії¹⁶ Кір велить з'явитися з якнайчисленнішими загонами з наміром іти в похід на пісідійців¹⁷, мовляв, останні начебто влаштовували набіги в його область. А стімфалійцеві Софенету¹⁸ та ахейцю Сократові Кір звелів прибути з якомога більшою кількістю солдат і вирушати на допомогу мілетським вигнанцям. Ті так і вчинили.

Розділ 2

/1/ Відтак настав час, коли Кір прийняв рішення ладнатися у похід і вигадав для цього підставу, ніби він хоче вигнати з країни пісі-

дійців. Тож немовби супроти них він скликає варварське та еллінське військо. Він віддає розпорядження Клеархові прибути зі своїми загонами й Арістіппові залагодити справи на батьківщині і спорядити солдат; Кір звелів також командирові залоги, аркадійцеві Ксенієві з'явитися з усіма найманцями, окрім тих, які мали охороняти акрополь¹⁹. /2/ А ще Кір викликав тих, хто тримав в облозі Мілет, звелів вигнанцям приєднатися до нього, пообіцявши в разі успішного походу негайно повернути їх на батьківщину. Ті з радістю скорилися, бо ж вірили Кірові. Тож у бойовій готовності вони з'явилися до Сард. /3/ Туди ж прибув Ксеній, набравши в залогах до 4000 гоплітів, Проксен з'явився, маючи близько 1500 гоплітів і 500 гімнетів²⁰, стімфалієць Софенет з 1000 гоплітів, ахеєць Сократ з 500 гоплітів, мегарець Пасій прийшов з 300 гоплітів і стількома ж пелтастами²¹. Він укупі із Сократом брав участь в облозі Мілета. Отож вони прибули до Кіра в Сарди.

/4/ Тіссаферн же, спостерігаючи за такими приготуваннями і вважаючи їх незвичайними як для війни з пісідійцями, в супроводі 500 кіннотників вирушив якнайскоріше до царя. /5/ І цар, дізнавшись про Кірові приготування, став теж, своєю чергою, споряджатися на війну.

Тим часом Кір вийшов із Сард²² з усім зібраним військом. Він долає у три переходи 22 парасанги, йдучи землями Лідії і підходить до річки Меандр. На ній, завширшки кільканадцять плетрів²³, був наведений міст із кораблів. /6/ Після переправи він долає 8 парасангів в

один перехід, проходячи землями Фригії до Колос — багатолюдного, квітучого і великого міста. В самому місті він пробув 7 днів. За цей час з'явився фессалієць Менон з 1000 гоплітів і 500 пелтастів, складених з долопів, еніанів та олінфійців²⁴. /7/ Звідти у три переходи він долає 20 парасангів до Келен — велелюдного, багатого і великого фригійського міста. Тут у Кіра був палац з великим парком²⁵, який кишив дичиною, на яку Кір з бажанням зайнятися верховою їздою влаштував лови. Посеред парку протікає річка Меандр, витки якої біля мурів палацу. Сама ж річка перетинає і місто Келени. /8/ Знаходиться у Келенах й укріплений палац великого царя, розташований поблизу акрополя та джерел Марсія. Ця річка також протікає містом і впадає в Меандр. Її ширина — 25 футів²⁶. Подейкують, що тут Аполлон, перемігши у змаганні з музики Марсія²⁷, зцілював останнього шкуру і повісив у печері, звідки беруть початок джерела річки, яку, відтак, називають Марсієм. /9/ Сюди ж, зазнавши розгрому²⁸ в Елладі, відступив Ксеркс, і, кажуть, тут він спорудив палац та акрополь Келен. Там Кір пробув 30 днів. За цей час з'явився вигнанець, лакедемонієць^{28a} Клеарх, маючи у своєму розпорядженні 1000 гоплітів, 800 фракійських пелтастів і 200 критських лучників. Водночас з'явився сиракузець Сосіз із 300 гоплітів й аркадець Софенет із 1000 гоплітів. Тут, у парку Кір влаштував огляд і підрахунок еллінському війську, і виявилось, що всього налічувалося 11000 гоплітів, а пелтастів близько 2000.

/10/ Звідси він пройшов у два переходи 10 парасангів до багатолюдного міста Пельт. Там він пробув 3 дні. Упродовж цих днів аркадець Ксеній, здійснивши жертвоприношення, відзначив Лікейські свята та ігри; нагородою були золоті стленгіди²⁹. Кір також спостерігав за змаганнями. Звідси у два переходи він проходить 12 парасангів до Ринку Керами, багатолюдного міста, розташованого на кордоні з Місією.

/11/ Звідти він пройшов у три переходи 30 парасангів до багатолюдного міста Кастропедіона. Там він пробув 5 днів. Кір заборгував солдатам платню більше ніж за три місяці, і вони часто приходили до його намету й вимагали грошей. А Кір відбувався обіцянками і відсилав їх назад і, мабуть, був сприкрений, бо ж не в його вдачі було не розплачуватися. /12/ Сюди до Кіра приїхала Епіакса, дружина Сіеннесія, кілікійського царя. Кажуть, вона дала Кірові багато грошей. Адже він одразу ж розрахувався із солдатами, виплативши за 4 місяці. Кілікійка мала із собою охорону, складену з кілікійців та аспендійців. Кажуть, що Кір зійшовся з Епіаксою.

/13/ Звідти Кір проходить у два переходи 10 парасангів до багатолюдного міста Тімбрія. Там, обабіч шляху, знаходилося джерело, яке мало ім'я Мідаса, царя фригійців; тут, кажуть, Мідас упіймав сатира, а вино вилив у воду³⁰. /14/ Звідти Кір у два переходи пройшов 10 парасангів до багатолюдного міста Тіріейона. Там він пробув 3 дні. Кажуть, нібито

кілікіянка просила у Кіра показати їй військо; той, зі свого боку, охоче погодився і влаштував огляд еллінам і варварам на рівнині. /15/ Кір звелів еллінам вишикуватися і стояти у прийнятому в них бойовому ладі³¹, причому кожен командир мав вишикувати свій загін. Тож солдати вишикувалися по чотири чоловіка у глибину: на правому фланзі перебував Менон із своїм військом, на лівому — Клеарх і його солдати, середину ж займали інші стратеги³². /16/ Кір спочатку зробив огляд варварам; вони проходили повз нього вишикуваними по ескадронах і полках. Потім він оглянув еллінів, проїжджаючи вздовж шеренг на бойовій, а кілікіянка — на критій колісниці. На всіх еллінах були мідні шоломи, багряні хітони і кнеміди³³, а щити були вийняті з чохла. /17/ Об'їхавши все військо, він зупинив колісницю перед центром фаланги і через тлумача Пігрета передав наказ еллінським стратегам повиймати зброю і кинутися в атаку всією фалангою. Ті віддали наказ солдатам. Відтак за поданим сигналом елліни підняли зброю і пішли в наступ. Потім вони з гучними криками наддали ходу, який перейшов у біг у напрямку до наметів. /18/ І тут варварами оволодів жах: кілікіянка втекла до своєї колісниці, а продавці, що перебували на базарі, покидали свої товари і сховалися. Тим часом елліни зі сміхом повернулися до своїх наметів. Кілікіянка дивувалася із блиску і ладу війська, а Кір зрадив, бачачи, який переполох зчинився у варварів через невтримність еллінів.

/19/ Звідси Кір у три переходи пройшов 20 парасангів до Іконіона, прикордонного міста Фрігії. Там він пробув 3 дні. Звідти він пройшов землями Лікаонії у п'ять переходів 30 парасангів. Він дозволив еллінам грабувати цю країну як країну ворожу. /20/ Звідти Кір відіслав кілікянку в Кілікію³⁴ найкоротшим шляхом; разом з нею він відрядив Менона з його загоном. А Кір з рештою війська пройшов землями Каппадокії у чотири переходи 25 парасангів до багатолюдного і квітучого міста Дани. Там він пробув 3 дні; за ці дні Кір стратив перса Мегаферна, царського скіпетроносця³⁵, і якогось іншого вельможу (з підвладних йому урядовців), звинувативши їх у підступах супроти нього.

/21/ Звідти він намагався вторгтися у Кілікію³⁶. Туди вела проїжджа дорога, дуже крута і непрохідна для війська у разі вчинення опору з чийогось боку. А за чутками, Сіеннесій перебував у горах й охороняв прохід до країни; тому Кір цілий день залишався на рівнині. Наступного дня прибув вісник, який повідомив, що Сіеннесій покинув вершини, коли дізнався, що військо Менона вже опинилося в Кілікії, по той бік гір, а також через те, що з Іонії в Кілікію прямує Тамос з трієрами лакедемонців³⁷ і самого Кіра. /22/ Отже, Кір вийшов у гори без жодних перешкод і зустрів на шляху намети в тому місці, де раніше чатували кілікійці. Звідти Кір спустився у розлогу й мальовничу долину, добре зрошену і засаджену всілякими деревами та виноградом; рівнина рясніла кун-

жутом, гречкою, просом, пшеницею і ячменем. Звідусіль вона оточена від моря до моря крутими і високими горами. /23/ Спустившись з гір, Кір пройшов долиною 25 парасангів у чотири переходи і прибув до Тарса — великого і велелюдного міста Кілікії, де знаходяться палаци царя Сіеннесія. Посередині міста протікає річка Кідн, завширшки в 2 плетри. /24/ Мешканці цього міста, крім торгівців і жителів приморських міст Сол та Ісс³⁸, пішли разом із Сіеннесієм і поховалися в укріпленій природою гірській місцевості.

/25/ Епіакса ж, дружина Сіеннесія, прибула в Тарс на 5 днів раніше Кіра. Але під час переходу через гори в долину загинуло два лохи Менона³⁹. Одні розповідали, ніби їх порубали кілікійці під час якогось грабежу, інші ж запевняли, що вони відстали від своїх і не змогли знайти ані товаришів, ані шляху, і, зрештою, заблукали і загинули. /26/ Загалом цей загін складався із 100 гоплітів. Решта солдатів, прийшовши до Тарса, розлючена загибеллю товаришів, пограбувала місто і палаци, що знаходилися в ньому. Коли Кір прибув до міста, він викликав Сіеннесія до себе. Той відмовлявся, кажучи, що й раніше ніколи не давався в руки дужчого, а нині й поготів, але потім дружина вмовила, і він отримав за поруку у вірності⁴⁰.

/27/ Відтак, під час зустрічі Сіеннесій дав Кірові багато грошей для найманців, натомість отримав від Кіра коштовні дарунки: золоту вуздечку, золоте намисто, браслет, золоту акінаку, перське вбрання. А ще Кір обіцяв не

плюндрувати його країни; а тих людей, які були вже відведені в рабство, він обіцяв, у разі, коли вони знайдуться, повернути назад⁴¹.

Розділ 3

/1/ У Тарсі Кір і його військо пробули 20 днів. Солдати відмовлялися йти далі; адже вони вже підозрювали, що йдуть на царя. А наймалися — вони так і казали — не з цією метою. Спершу Клеарх став примушувати своїх солдатів йти вперед та, як тільки він рушив з обозами, вони мало не вбили його камінням. /2/ Побачивши, що вдаватися до сили даремно, Клеарх скликав солдатів на зібрання. Спершу він довго стояв і плакав, а солдати дивились, пантеличилились і мовчали. /3/ А тоді він сказав приблизно таке: «Солдати, не дивуйтеся з того, що я опинився у такому становищі. Адже Кір виявив до мене знаки гостинності, вшанував мене, вигнанця, і дав десять тисяч дариків. Грошей я не сховав, не згайнував, а, між іншим, витрачав тільки на вас. /4/ Спочатку я воював з фракійцями і ми з вами допомагали Елладі, вигнавши фракійців із Херсонеса, бо ж вони хотіли відібрати землю у тамтешніх еллінів. Коли ж Кір покликав мене, я вирушив у дорогу з вами, аби віддячити йому за добродійство. /5/ Оскільки ж ви не хочете йти з ним у похід, то я змушений або зрадити вас і скористатися дружбою Кіра або, обманувши його, зостатися з вами. Я не відаю, зрештою, чи вчиню слушно, але буду з вами і

чинитиму вашу волю. Тоді ніхто не дорікати-
ме, мовляв, я припровадив еллінів до варварів,
зрадив еллінів і звабився на дружбу з варвара-
ми. /6/ Навпаки, якщо не хочете послухатись
мене, я тоді піду з вами і чинитиму вашу волю.
Бо ж ви для мене і батьківщина, і друзі, і спіль-
ники, з вами скрізь мене матимуть за людину,
без вас я не здужаю ані допомогти друзям, ані
оборонитись від ворога. Тож знайте, я буду з
вами, куди б ви не пішли».

/7/ Так він говорив, а присутні солдати,
його ж власні й інші, почувши, що він теж не
схильний іти на царя, схвально поставилися до
цих слів. І вже понад дві тисячі солдатів Ксенія
та Пасія з усім спорядженням та обладунками
перебралися до Клеархового табору. /8/ А Кір,
пригнічений і засмучений такими подіями,
викликав Клеарха до себе. Той не мав бажан-
ня іти, натомість потай від солдатів послав до
нього гінця із заспокійливими словами, мов-
ляв, усе буде влагоджено належним чином. Він
також просив Кіра послати за ним, а сам за-
явив, що не піде до нього.

/9/ Після цього, зібравши своїх власних
солдатів, а також тих, хто перейшов до нього
і всіх охочих з інших загонів, він сказав при-
близно таке: «Солдати, тепер цілком зрозумі-
ло, що Кір у таких обставинах поставиться до
нас саме так, як ми до нього у своєму стано-
вищі. Адже ми вже не його солдати, оскільки
не йдемо слідом за ним, а він для нас уже не
грошодавець. /10/ Зрештою, він вважає, що ми
вчинили стосовно нього несправедливо, тому,

хоча він і посилав за мною, я не хочу йти до нього, головним чином, з почуття сорому, бо ж я цілком визнаю себе брехуном перед ним, до того ж боюся, як би він не помстився, адже я певен, що винен перед ним. /11/ Тож гадаю, не час нам сидіти спокійно, не думаючи ні про що, а вирішити, що слід робити в таких обставинах. Поки ми тут, треба, як на мене, подумати про цілковиту безпеку, так само, коли й відходитимемо, подбати про провіант; а без провіанту жодної користі ані од стратега, ані від простого солдата. /12/ Зрештою, Кір — найпалкіший друг для людини, з котрою у нього дружні стосунки, і найгрізніший для ворогів, бо ж, як ви самі бачите, він володіє бойовими силами, піхотою, кіннотою, а також флотом. Тож не личить нам баритися, хай кожен висловиться нині так, як, на його думку, якнайліпше учинити». На цьому він закінчив промову.

/13/ Після цього солдати почали виступати — одні за власною спонукою, інші ж, намовлені Клеархом. Останні доводили, що без прихильності з боку Кіра вони опиняться у безнадійному становищі — і коли залишатимуться на місці і коли підуть геть. /14/ Один із промовців, прикидаючись, буцімто він має чимхутчіш податися в Елладу, навіть запропонував «негайно вибрати інших стратегів, якщо Клеарх відмовиться відвести їх назад; запасатися продовольством (базар⁴² знаходився у варварському таборі) і лагодитися в дорогу; потім, прийшовши до Кіра, попросити у нього кораблі для зворотного шляху; якщо ж він не

дасть їх, просити у нього провідника, котрий би провів їх дружньою країною; коли ж Кір відмовить і в провідникові, то слід якнайшвидше шикуватися в бойовий лад і вислати вперед загін для захоплення гірських вершин, перш ніж нас випередять Кір або кілікійці, у яких ми награвували всілякого добра». Ось такі поради давав цей промовець.

Після нього Клеарх сказав таке: /15/ «Хай ніхто із вас не каже, що я командуватиму у цьому поході. Багато підстав є для того, щоб мені краще не робити цього. Попри це, новому командирові, якого ви оберете, я коритимусь беззастережно, аби ви пересвідчилися, що я умію виконувати накази незгірше за будь-кого»./16/ Після цього підвівся інший промовець і почав доводити, що просити кораблі у Кіра — то безглузда порада, наче сам Кір звідкілясь роздобуде ще один флот для зворотного шляху, до того ж недоречно вимагати і провідника від людини, якій ми заподіюємо шкоди у її справі. «Гаразд, — говорив він, — покладемося ми на провідника, якого нам дасть Кір, то що ж завадить Кірові віддати наказ і перехопити позиції на гірських перевалах? /17/ А ще ж я особисто остерігаюсь того, щоб він, бува, не потопив нас тими ж трієрами, на які ми сядемо, щоб, бува, присланий провідник, якщо ми підемо за ним, не завів нас туди, звідки нема виходу. А йдучи від Кіра, я би порадив зробити це потай, усупереч його волі, проте це неможливо. /18/ Одначе усе це, як на мене, дурниці; я міркую так, що слушно було б послати тямущих людей

разом із Клеархом до Кіра і спитати його, для якої справи ми потрібні йому. Якщо для такої, що подібна до нещодавньої, коли він теж користався найманцями, то варто погодитися з ним і проявити себе незгірш за попередніх учасників. /19/ Якщо з'ясується, що справа, до якої він узявся, значніша за попередні, складніша і небезпечніша, то розважливіше просити Кіра або умовити нас іти, і тоді взяти нас із собою, або ж відпустити нас із приязню, після того як він сам упевниться у слушності наших намірів. Відтак, сприяючи Кірові, ми би пішли з ним самохіть як друзі і помічники, а у разі відходу від нього, без будь-яких тривог верталися б додому. Відповідь Кіра нехай сповістять тут, а ми вислухаємо її і порадимося».

/20/ Цю пропозицію було схвалено. Вибравши посланців, відрядили їх з Клеархом до Кіра, і вони довели до його відома рішення солдатів. Той відповів, що до нього надходять чутки, ніби Аброком, його особистий ворог, перебуває біля Євфрату на відстані 12 переходів від них. І якщо Аброком справді виявиться там, то він за допомогою солдатів відомстить йому як слід, а якщо ж Аброкома не буде знайдено, то «...ми порішимо там на місці». /21/ Вислухавши ці слова, посланці передали їх солдатам. У тих, щоправда, не зникла підозра, що Кір веде їх супроти царя, але вирішили іти за ним. Вони зажадали збільшення платні. Кір обіцяв платити їм у півтора рази більше, аніж вони отримували доти, тобто замість 1 дарика — 1,5 дарика у місяць на кожного солдата. А

про те, що їх ведуть на царя, — ніхто про це так і не чув привселюдно.

Розділ 4

/1/ Звідти Кір за два переходи проходить 10 парасангів до річки Псари завширшки у 3 плетри. Звідти він проходить за один перехід 5 парасангів до річки Пірама завширшки в 1 стадій⁴³. Звідти Кір проходить за два переходи 15 парасангів до Ісс — приморського і прикордонного кілікійського міста — велелюдного і багатого.

/2/ Там він пробув 3 дні. До Кіра сюди прибуло 35 кораблів з Пелопоннеса під орудою наварха лакедемонця Піфагора⁴⁴. Але із Ефеса їх вів єгиптянин Тамос разом із іншими 25 кораблями Кіра, за допомогою яких Тамос тримав в облозі Мілет, коли це місто було на боці Тіссаферна, а він підтримував Кіра. /3/ Крім нього, на цих кораблях прибув викликаний Кіром лакедемонєць Хірісоф із 700 гоплітів, якими він командував, перебуваючи на службі у Кіра⁴⁵. Кораблі стали на якор біля Кірового табору. Сюди ж прийшли до Кіра 400 гоплітів — еллінських найманців, які відокремилися від Аброкома і приєдналися до походу на царя.

/4/ Звідси він проходить в один перехід 5 парасангів до «брами» із Кілікії в Сирію⁴⁶. «Брама» складалася із двох мурів, з яких одні, - внутрішні, розташовані з боку Кілікії, — їх охороняв Сієннесій з кілікійською вартою, а зовнішні, розта-

шовані з боку Сирії, подекували, охоронялися загоном царських військ. Поміж цими мурами протікає річка з назвою Карс, завширшки в плетр. Увесь простір поміж цими мурами становить 3 стадії. А пройти силоміць, оминаючи мури, неможливо, бо прохід вузький, а мури сягають моря, і над ними здійснюються стрімкі скелі й на обох мурах височать вежі. /5/ Тож задля цього проходу Кір і викликав кораблі з метою висадити гоплітів по обидва боки «брами» і вибити ворожу варту, якщо вона охоронятиме сирійську «браму», а Кір припускав, що там стоятиме на чатах Аброком із численним військом. Насправді Аброком не виставив варти, а почувши, що Кір у Кілікії, повернувся назад із Фінікії і подався до царя, маючи при собі, як запевняли, трьохсоттисячне військо.

/6/ Звідси Кір проходить із Сирії⁴⁷ за один перехід 5 парасангів до Міріанди — приморського міста, заселеного фінікійцями. Це місце слугувало торговельним портом і там стояло багато вантажних кораблів. /7/ Там він пробув 7 днів. Ксеній — аркадець (стратег) і Пасій із Мегари, сівши у корабель і прихопивши із собою чимало коштовних речей, втекли. На думку багатьох, вони відчували себе ображеними за те, що Кір залишив у Клеарха⁴⁸ їхніх солдатів, які перейшли було до нього, аби повернутися до Еллади, а не йти супроти царя. Коли вони зникли в морі, поширилися чутки, нібито Кір женеться за ними на тріерах. Деякі хотіли, аби боягузів було спіймано, а деякі журилися з приводу можливого взяття їх.

/8/ А Кір скликав стратегів і сказав їм: «Ксеній і Пасій покинули нас. Але нехай вам буде відомо, що їм навряд чи вдасться сховатися, бо ж я знаю, куди вони пливуть; і вони не втекли від нас, бо у мене є трієри для захоплення їхнього корабля. Але, клянусь богами, я не переслідуватиму їх, щоб нікому не спало на думку дорікати мені, ніби я добре ставлюся до людей доти, доки вони мені потрібні, а коли хтось покидає мене, то я хапаю його, кривджу і відбираю майно. Тож нехай тікають і самі збагнуть, що вони гірше повелися з нами, аніж ми з ними. І хоча їхні дружини і діти перебувають під вартою у Траллах, у моїх руках, я не розлучатиму їх зі своїми чоловіками, але вони позбудуться тієї опіки, яку ті відчували як винагороду за попередні заслуги переді мною». Такими були його слова. /9/ Стосовно ж еллінів, то, якщо серед них і були особи, які опиралися походів вглиб країни, дізнавшись про Кірову великодушність, ще з більшою охотою та заповзятістю ішли за ним.

Звідси Кір проходить у чотири переходи 20 парасангів до річки Гала, завширшки в плетр, що кишіла великою і прирученою рибою, яку сирійці шанують мов богів і не дозволяють ловити⁴⁹, як, до речі, і голубів. Села, в яких вони розташувалися табором, були віддані Парісатіді на «пояс»⁵⁰. /10/ Звідти він проходить у п'ять переходів 30 парасангів до витоків річки Дардана, ширина якої становить один плетр. Там були палаци Велесія, правителя Сирії, і дуже великий парк, розкішний і повний дерев, які ростуть у

будь-яку пору року. Кір вирубав його і спалив палаци. /11/ Звідси він проходить у три переходи 15 парасангів до річки Євфрат⁵¹, завширшки у 4 стадії. Там знаходиться велике і багате місто на ім'я Тапсак. Тут він пробув 5 днів. Скликавши еллінських стратегів, Кір заявив їм, що вони йдуть на великого царя у Вавілон⁵², звелів передати це солдатам і схилити їх до згоди. /12/ Солдати ж лаяли стратегів і казали, ніби ті давно вже знали в чому річ, але приховували від них. Вони заявили, що не підуть за Кіром, якщо їм не дадуть стільки ж грошей, скільки отримували учасники попереднього походу Кіра вглиб країни, і то походу не з воєнною метою, а на виклик Кіра батьком⁵³. Стратеги сповістили про це Кіра. Він обіцяв дати кожному солдатові 5 срібних мін⁵⁴, коли вони дійдуть до Вавілона, до того ж розплачуватися повністю аж доти, поки він відведе еллінів назад в Іонію. Тож більшість еллінського війська погодилася їти.

А Менон, перш ніж з'ясувалося, як учинять інші солдати, чи підуть вони за Кіром чи ні, зібрав своє військо окремо і сказав так: /14/ «Воїни, якщо послухаєтеся мене, то без жодного ризику для себе і труднощів здобудете у Кіра більшу прихильність, аніж інші. Отже, що я раджу вам зробити? Нині Кірові конче потрібно, щоб елліни пішли слідом за ним супроти царя. Тож я пропоную вам скористатися нагодою і перш ніж решта війська дійде якоїсь згоди з приводу цієї справи, перейти Євфрат. /15/ Адже якщо вони проголосують за продовження походу з Кіром, то вважатимуть, що саме ви

спричинилися до переправи, і Кір з почуття вдячності, безперечно, винагородить вас як найзаповзятіших воїнів, і зуміє це зробити краще за будь-кого іншого. А якщо інші загони відмовляться від походу, то ми всі повернемося і підемо назад, але вас як найслухняніших йому солдатів Кір призначатиме фруархами і лохагами⁵⁵, і в усьому, про що б ви не просили, ви завжди, я в цьому певен, отримаєте від нього, як від щирого друга». /16/ Вислухавши це, солдати скорилися і перейшли річку раніше, ніж решта дала відповідь. Коли Кір дізнався про переправу війська, він зрадив і через посланця Глуса⁵⁶ передав йому: «Нині, воїни, я вдячний вам за ваш учинок, і за вашу підтримку у цій справі я не залишуся в боргу перед вами; інакше не вважайте мене Кіром». /17/ Солдати, сповнені надій, стали вигукувати: «Хай живе Кір!», а Менонові він, як кажуть, надіслав коштовні дарунки. Відтак Кір став переходити річку, і решта війська у повному складі ішла за ним⁵⁷. Під час переправи через річку вода сягала людям лише до грудей. /18/ Жителі Тапсака говорили, ніби цю річку ніхто ніколи, крім цього випадку, не переходив убрид, і переправа здійснювалася завжди на човнах, які Аброком, проходячи сюдою, спалив, аби ними не скористався Кір. Це тлумачили як знамення богів: вважали, що річка відступила перед Кіром як перед майбутнім царем.

/19/ Звідси він проходить землями Сирії у дев'ять переходів 50 парасангів і досягає річки Араксу. Там знаходилося багато сіл, багатих на

хліб і вино. Вони пробули там 3 дні і запаслися провіантом.

Розділ 5

/1/ Звідси Кір проходить пустелею Аравії⁵⁸, маючи Євфрат правобіч, у п'ять переходів 35 парасангів. У цьому місці земля являє собою рівнину, хвилясту, наче море, і порослу полинню. Рослини, які траплялися там, кущі або тростина, віддавали напрочуд запашними пахощами. /2/ Там немає жодного дерева, а тварини всілякі: зустрічалось на шляху багато диких ослів та великих страусів. Траплялися також дрохви і газелі. Вершники часто ганялися за цими тваринами. Осли, коли їх переслідували, відбігали вперед і зупинялися, бо ж вони бігали набагато прудкіше, аніж коні. Коли коні наближались, вони знову повторювали свої дії, і не випадало змоги їх наздогнати, хіба що в тих випадках, коли вершники ставали в різних місцях і полювали по черзі. М'ясо впійманих ослів нагадує оленяче м'ясо, але трохи ніжніше за нього. /3/ Проте ніхто не спіймав жодного страуса, а ті вершники, які влаштовували гонитву за ними, швидко припиняли її: тікаючи, страус відбігає далеко вперед, спритно перебираючи ногами під час бігу з піднятими мов вітрила крилами. Але дрохву можна було спіймати, якщо її раптово сполохати, бо вона літає недалеко, мов куріпка, і швидко втомлюється. М'ясо у неї напрочуд смачне.

/4/ Проходячи цією областю, вони прибули до річки Маску, завширшки в плетр. Річка оточує велике, але безлюдне місто, на ім'я Корсота. Там вони пробули 3 дні і запаслися провіантом. /5/ Звідти Кір проходить пустелею, маючи правобіч Євфрат, за тридцять переходів 90 парасангів і прибуває до Піл⁵⁹. На цих переходах від голоду загинуло чимало в'ючної худоби, бо там не було ані трави, ані дерев, і вся місцевість була голою. А місцеві жителі живуть тим, що викопують біля річки жорнові камені й обробляють їх. Вони везуть їх до Вавілону, продають і купують на ці гроші продовольство. /6/ Тим часом у солдат скінчився хліб, а купувати його можна було лише у лідійських купців, які перебували у варварському війську Кіра, за ціною 4 сіклі за капіфу пшеничного або ячмінного борошна. Сікль дорівнює 7,5 аттіцьким оболам, а капіфа — двом аттіцьким хойнікам⁶⁰. Тому солдати харчувалися м'ясом. /7/ Деякі з цих переходів Кір дуже розтягував, особливо коли виникала потреба дістатися до води чи до трави.

Одного разу трапився вузький прохід і болото⁶¹, де застряли колісниці. Кір із дуже знатним і багатим почтом зупинився і звелів Глусу і Пігрету взяти загін із варварського війська і витягти колісниці. /8/ Бачачи ж, що ті поряються біля них надто повільно, він розлютився і звелів знатним персам із свого почту підсобити. Тут можна було спостерігати за виявом зразкового послуху. Перси, хто де стояв, скидали із себе багряні кафтани, стрімголов кидали-

ся вперед, навіть із крутого пагорба, немовби вони змагалися з бігу, причому на них були ошатні хітони і строкаті анаксиріди⁶², а в деяких навіть гривні на шиї і браслети на руках. У цьому вбранні вони стрибали прямо в болото і швидше, ніж можна було подумати, витягли колісницю на руках. /9/ Взагалі-то усе це свідчило, що Кір, мабуть, квапився і зупинявся лише заради поповнення провіанту або з якоїсь необхідності, вважаючи, що чим швидше він ітиме, то менш підготовленим до битви зустріне царя, а що повільніше буде рухатися, то цар краще спорядиться на війну. Уважний спостерігач міг переконатися, що царська держава — могутня просторами та людністю⁶³, але в разі раптового удару виявилася б її слабкість через протяжність шляхів та розпорошеність сил.

/10/ Після переходів пустелею, по той бік річки Євфрату військо розташувалося навпроти великого і квітучого міста Харманду. Там солдати купували продовольство, переправляючись на плотах таким чином: шкіряні лантухи, які були у них, вони набивали сіном, потім зв'язували і зшивали їх, щоб сіно не промокало⁶⁴. На них вони переправлялися і забирали продовольство, вино, виготовлене з плодів пальми, і хліб із проса, бо цих продуктів у країні було вдосталь.

/11/ Тим часом декілька солдатів Менона невідь чому посварилися із солдатами Клеарха, і, з'ясовуючи суперечку між ними, Клеарх, неслухно вирішив, ніби винен солдат Менона, і завдав йому кілька ударів. Коли солдат прий-

шов до своїх, він поскаржився на Клеарха. Товариші, вислухавши його, обурилися і розізлилися. /12/ Цього ж дня Клеарх прибув до переправи через річку і, оглянувши там ринок, їхав верхи з невеликим почтом, оминаючи військо Менона, до свого табору. Кір у цей час ще не з'явився у табір, а лише був на підході до нього. Один із солдатів Менона, рубаючи дрова, побачив Клеарха, що проїжджав повз, і метнув у нього сокиру. Він, одначе, не влучив, але потім один за одним багато солдатів, піднявши крик, стали кидати каміння. /13/ Клеарх урятувався втечею до свого війська і в одну мить віддав наказ взяти зброю. Гоплітам він звелів стояти на місці, тримати перед собою щити; а сам, прихопивши з собою фракійців і вершників, яких у нього було понад 400 чоловік, — більшість з них теж були фракійці — помчав до Менонового табору з наміром завдати удару. Військо ж Менона вкупі із самим Меноном перелякалося і побігло до зброї, а деякі стояли з беспорядним виглядом. /14/ А Проксен, який зі своїм загonom гоплітів із запізненням прибув до табору, не гаючись, увійшов усередину між супротивні загони, звелів їм відкласти зброю і став умовляти Клеарха не затіювати сутички. Такі слова викликали лють у Клеарха, і він сказав, що Проксенові ліпше забиратися геть, адже його, Клеарха, мало не вбили камінням, тому він, Проксен, просто не розуміє вчиненої кривди. /15/ У цей час прибув Кір і, дізнавшись про загрозові події, узяв у руки списи і разом із довіреними людьми в'їхав усередину між

посвареними загонами й сказав: /16/ «Клеархе і Проксене і всі присутні тут елліни, ви не розумієте, що коїте. Якщо ви затієте один із одним бій, то будьте певні, що мене буде вбито в той же день, а вас — невдовзі, бо як тільки у нас почнуться чвари, усі ці варвари, серед яких ви перебуваєте, стануть ворожішими до нас, аніж ті, які перебувають у царя». /17/ Почувши ці слова, Клеарх схаменувся, а солдати з обох сторін, відклавши зброю, помирилися між собою.

Розділ 6

/1/ Коли вони вирушили звідти, щоб продовжувати похід, то їм у дорозі стали з'являтися кінські сліди і гній. Сліди, як припускалося, були від приблизно 2000 коней. На своєму шляху вершники (царя) спалювали траву і всіляку поживу. Тим часом перс Оронт, родич царя і, як подейкували, один з найудатніших у військовій справі персів, задумав зрадити Кіра, бо він і раніше ворогував з ним, але потім примирився. /2/ Він просив у Кіра 1000 вершників, запевняючи, що або переб'є вершників-паліїв, які їхали попереду, або, влаштувавши засідку, візьме їх у полон і не дасть решті спалювати і, в усякому разі, зробить так, аби вони, хоч і помітивши військо Кіра, не змогли сповістити про це царя. Вислухавши його, Кір пристав до цієї пропозиції, вважаючи її слушною, і дозволив Оронтові взяти вершників у кожного ко-

мандира. /3/ Оронт, вибравши, на його думку, відданих солдатів, пише лист цареві і повідомляє йому про свій прихід із численною кіннотою і просить попередити про це свої роз'їзди, аби ті знали про цей вчинок і прийняли його як друга. У листі він також нагадував про колишню дружбу і вірність. Цей лист він дає надійній, на його думку, людині, а вона, узявши лист, передає його Кірові. /4/ Прочитавши лист, Кір бере Оронта під варту і скликає до свого намету знатних персів зі свого почту — семеро вельмож⁶⁵, а еллінським стратегам велить привести гоплітів та розставити їх для охорони намету. Вони виконали наказ і привели близько 4000 солдатів.

/5/ Клеарха ж він запросив у намет на спільне засідання, бо Кір та інші мали його за найшанованішу людину серед еллінів. Вийшовши звідти, Клеарх розповів приятелям, як відбувався суд над Оронтом, бо ж справа не вважалася таємницею. /6/ Він сказав, що Кір почав свою промову таким чином: «Друзі, я покликав вас на спільну раду, щоб ухвалити справедливий вирок перед богами і людьми ось цьому Оронтові. За батьковим бажанням він спочатку був відданий у моє підпорядкування. Проте згодом, підбурений, як він сам зізнається, моїм братом, затіяв війну супроти мене й утримував залогу в Сардах, тож я, воюючи з ним, невдовзі запропонував припинити розбій, а відтак уклав мир, обмінявшись потискуванням правої руки». /7/ Після цього Кір запитав: «Оронте, чи сподіював я тобі якусь

кривду?» Той відповів, що ні. Кір ще раз звернувся до нього «Отже, потім, не зазнавши від мене жодної кривди, ти порушив клятву і став чинити розбій у Місії, моїй країні?». Оронт не заперечив і цього. «Гаразд, — провадив Кір, — після того як ти збагнув власну слабкість, ти не пішов із каяттям до вівтаря Артеміди, а вмовив мене без якихось обопільних клятв у вірності?». Оронт погодився і з цим. /8/ «Чим же, — запитав Кір, — я скривдив тебе нині, що ти втрете відкрито шкодиш мені?». Оронт одізвався на це: «Справді, анічим». Тоді Кір запитав його: «Тобто ти визнаєш свою власну провину переді мною?». — «Так, мушу визнати», сказав Оронт. Тоді Кір знову запитав його: «То, може, ти й тепер не відмовишся від дружби та спілки зі мною?». А він у відповідь сказав: «Навіть якщо я і не відмовлюся від дружби з тобою, Кіре, то навряд чи ти довірятимеш мені». /9/ Відтак Кір звернувся до присутніх: «Ось ви бачите вчинки і слова цієї людини. Із вас спершу ти, Клеархе, скажи свій присуд». А Клеарх сказав: «Я раджу якнайшвидше спекатися цієї людини, аби надалі вона не завдавала клопоту, і в нас була б можливість добродіяти справді щирим друзям». /10/ Потім за словами Клеарха виступали й інші з такими ж думками.

Після цього, за наказом Кіра, усі присутні доторкнулися до пояса Оронта, що означало смертний вирок⁶⁶, причому усі повставали, в тому числі і родичі Кіра. Відтак його вивели ті, кому було доручено. А коли його побачили люди, які раніше падали перед ним навколiш-

ки⁶⁷, вони й тепер зробили це, хоч і розуміли, що його ведуть на страту. /11/ Після того, як він був введений у намет Артапана, найвідданішого із скіпетроносців⁶⁸. Кіра, ніхто ніколи більше не бачив Оронта ані живим, ані мертвим, ніхто навіть не міг достеменно сказати, яким чином він помер, кожен уявляв це по-своєму. Навіть могили його ніколи ніхто й не бачив.

Розділ 7

/1/ Звідси Кір проходить землями Вавілонії у три переходи 12 парасангів. На третьому переході Кір робить огляд еллінів та варварів на рівнині опівночі: він вважав, що на світанку прийде цар із військом і здійснить напад. Кір звелів Клеархові командувати на правому фланзі, а фессалійцеві Менонові — на лівому, а сам вишикував своє військо у центрі. /2/ Після огляду вже вдосвіта прибули перебіжчики з війська великого царя і надали відомості про його сили.

Кір скликав еллінських стратегів і лохагів, обговорював з ними тактику бою, і підбадьорював присутніх, вселяючи в них бойовий дух такими словами: «Елліни, я закликав вас до війни як спільників не тому, що у мене бракує людей (варварів). А залучив вас на свій бік, бо вважаю вас відважнішими і надійнішими за слабкодушних варварів, хай навіть і дуже багатьох. Ви — вільнолюбні люди, гідні тієї свободи, яку ви здобули, яка, на мою думку, і є вашим щастям. І знайте, я теж ціную свободу»

ду над усі багатства і все інше. /4/ Зрештою, я з'ясую вам і те, яким чином відбудеться битва. Військо у царя — величезний натовп, і наступає він із галасом, і якщо ви витримаєте їхній натиск, то за подальше мені і самому соромно сказати, яких людей ви побачите перед собою в цій країні. Якщо виявите мужність і візьмете гору, то кожному з вас, хто забажає повернутися додому, я дам винагороду, гідну заздрощів, проте сподіваюся, що багато хто з вас волітиме залишитися у мене на службі».

/5/ Тоді Гавліт, присутній там самоський вигнанець і довірений Кіра, сказав: «Одначе, Кіре, деякі кажуть, ніби ти багато обіцяєш нині тому, що перебуваєш у таких небезпечних обставинах; а коли здобудеш перемогу, то забудеш про власні слова. Інші ж кажуть, що й коли прагнутимеш віддячити, усе ж не зможеш виконати своїх обіцянок». /6/ Вислухавши це, Кір сказав: «Солдати, але ж наше батьківське царство настільки велике, що воно сягає на півдні тих місць, де люди не в змозі жити через спеку, а на півночі — країв, у яких неможливо мешкати через холод; усіма областями, розташованими між цими краями, управляють цареві сатрапи. /7/ У разі нашої перемоги правителями у цих областях ми призначимо наших друзів. То ж я боюся не того, що у разі успіху я не зможу щедро обдарувати усіх моїх друзів, а жалкуватиму з приводу того, що деяких з-поміж вас усіх не буде змоги винагородити. Кожний з вас, еллінів, отримає від мене по золотому вінку»⁶⁹. /8/ Присутні, чуючи такі слова,

ще дужче запалилися духом і передали ці слова усім іншим еллінам.

Тоді ж до нього приходили стратеги й інші командири з еллінів і просили сказати їм, яка їх очікує винагорода у разі перемоги. /9/ Кір відпускав їх, задовольнивши бажання кожного. Усі, хто мав розмову з ним, вмовляли його не брати особистої участі у битві, а залишатися позаду війська.

У цей час Клеарх несамохіть запитав у Кіра: «Як ти гадаєш, Кіре, твій брат одважиться на битву з тобою?» «Клянуся Зевсом, — відповів Кір, — оскільки він син Дарія і Парісатіди і мій брат, то я не здобуду царства без бою».

/10/ Кількість еллінів у шикуванні становила рівно 10400 воїнів із щитами — гоплітів, і 2500 пелтастів, а число Кірових варварів становило 100000 і близько 20 колісниць із серпами⁷⁰. /11/ Вороже ж військо, як казали, складалося із 1 200000 чоловік⁷¹ і 200 колісниць із серпами. А ще у них було 6000 вершників, якими командував Артагер; вони шикувалися попереду самого царя. Командувачів царського війська (стратегів і вождів) було четверо — Аброком, Тіссаферн, Гобрій й Арбак, і в кожного командувача було по 300000 солдатів. /12/ Із цих сил у битві взяло участь 900000 чоловік і 150 колісниць із серпами, тому що Аброком, йдучи із Фінікії, запізнився на битву на п'ять днів. /13/ Такі відомості про це надали Кірові перебіжчики з ворожого (царевого) стану до битви, а ті вороги, які були схоплені в полон після битви, підтвердили це.

/14/ Потім Кір пройшов в один перехід 3 парасанги, причому усе військо — як еллінське, так і варварське — знаходилося в бойовому ладі. Він очікував, що цього ж дня відбудеться битва з царем, тим більше, що на середині цього переходу був викопаний великий рів завширшки у 5 оргій і завглибшки у 3 оргії⁷². /15/ Ліворуч від Євфрату він тягнувся рівниною приблизно на 12 парасангів, аж до Мідійських мурів⁷³. [Тут же проходять 4 канали, прокопані від річки Тигру; кожен із каналів має ширину в плетр, і глибина їх усіх дозволяє плавати вантажним суднам із хлібом; вони впадають у Євфрат, а відстань між ними становить 1 парасанг, і на кожному з каналів наведені мости]. Біля Євфрату знаходиться вузький прохід між річкою та ровом, завширшки приблизно у 20 футів. /16/ Цей рів був прокопаний великим царем замість укріплення, коли він дізнався, що Кір іде на нього війною. Кір із військом пройшов тут [через вузький прохід] й опинився по той бік рову. /17/ Отже, у цей день цар не вступав у битву, а відходив, про що свідчили рясні сліди солдатів та коней. /18/ Тому Кір викликав віщуна Сілана з Амбракії і дав йому 3000 дариків за те, що 11 днів тому той звершив жертвоприношення і сказав йому, що цар не піде на битву впродовж 10 днів. У той час Кір сказав: «Тож, мабуть, він узагалі не битиметься, якщо не вступить у бій за ці дні. А втім, якщо твої слова справдяться, то я обіцяю тобі 10 талантів». Це золото він і віддав віщуніві, коли минули ті десять днів. /19/ А коли цар не

вчинив опору під час переходу Кіра і його війська через рів, то як Кір, так і інші вирішили, що цар відмовився від битви, а тому наступного дня Кір просувався доволі безтурботно. /20/ А на третій день він робив похід, сидячи в колісниці, у бойовому ладі перед ним знаходився лише невеликий загін, а головна частина війська ішла без будь-якого ладу, до того ж багато хто із солдатів повідкладав зброю на підводи та в'ючних тварин.

Розділ 8

/1/ Вже надійшла та (полуднева) година, коли на ринку стає гамірно, і стоянка, де Кір мав зупинитися, була неподалік, коли зненацька з'явився Патесій, знатний перс із довірених Кіра, несучись щосили на змиленому коні і кричачи усім зустрічним по-варварськи і по-грецьки, що наближається цар з великим військом у повному бойовому ладі⁷⁴. /2/ Відтак зчинилося страшенне сум'яття. Елліни, та й, зрештою, усі подумали, що ворог от-от учинить напад на них, поки вони ще лаштуються до бою. /3/ Кір, зіскочивши з колісниці, надів панцир, сів на коня, взяв в обидві руки списи і звелів усім узяти зброю і зайняти своє місце в строю. /4/ Війська шикувалися поспіхом, причому Клеарх розмістився на правому фланзі біля річки Євфрату, Проксен розташувався поряд із ним, решта біля Проксена, а Менон знаходився на лівому фланзі еллінського війська.

/5/ З варварського війська близько тисячі пафлагонських вершників знаходилися біля Клеарха на правому фланзі, так само й еллінські пелтасти, а на лівому фланзі стояв Аріей⁷⁵, командувач кіннотою у Кіра, і решта варварського війська. /6/ Кір із своєю кіннотою, числом приблизно до 600 чоловік, озброєною, за винятком Кіра, панцирами, поножами і шоломами, перебував у центрі шикування; Кір пішов у битву з непокритою головою. Кажуть, нібито й інші перси одважуються іти в бій з непокритою головою. /7/ Крім того, на всіх конях були налобники і нагрудники; у вершників були при собі й еллінські мечі.

/8/ Вже настав полудень, а ворог ще не з'являвся. Після полудня завиднілася курява, схожа на світлу хмарину. А за якийсь час на рівнині, на далекій відстані, виростало немовби чорне хмаровище. Коли ворог трохи наблизився, то заблищала якась мідь і можна було розгледіти шеренги неприятелів в обладунках. /9/ На лівому фланзі ворога знаходилися вершники у білих панцирах; казали, що ними командував Тіссаферн. Поряд із ними йшли загони, захищені легкими плетеними щитами, що сягали ступні. Казали, ніби це єгиптяни. Решту війська становили вершники і стрільці. Усе це військо йшло, розділене за народностями і вишикуване у вигляді ущільненого людьми каре⁷⁶. /10/ Перед ним розташувалися на великій відстані одна від одної так звані серпоносні колісниці. Серпи в них насаджені на осі коліс і повернуті під колісницями вістрям до землі

для того, щоб розтинати на частини будь-що зустрічне на шляху. Задум персів полягав у тому, щоб уклинитися у лави еллінів і розколоти їх на частини. /11/ А Кір, хоч і говорив на військовій раді еллінів, що досить лишень вистояти перед галасливим натиском варварів, одначе помилився: вороги просувалися без жодного крику, наскільки змога, тихо, спокійно і повільно, рухаючись урівномірено вперед і зберігаючи рівними шеренги.

/12/ У цей час сам Кір, проїжджаючи з тлумачем Пігретом і трьома чи чотирма вершниками, звелів Клеархові зосередити еллінське військо навпроти ворожого центру, бо там перебував цар. «Якщо, — казав він, — ми здобудемо перемогу над ним, то з усім буде покінчено». /13/ Однак Клеарх бачив, що ворожий центр дуже щільний, і зрозумів, що цар перебуває за лівим крилом еллінів (бо військо царя настільки переважало військо Кіра своєю численністю, що його центр знаходився за межами лівого крила Кіра), і тому він не хотів відривати правий фланг від річки, оскільки остерігався ймовірного оточення. Кірові ж він відповів, що сам подбає про те, аби усе завершилося успіхом.

/14/ У цей час варварське військо наближалося злагодженим кроком, а еллінське залишалося на місці і ладналося, приймаючи у свої лави нові частини, що підходили. Кір роз'їжджав трохи попереду свого війська і роздивлявся навсібіч, спостерігаючи за лавами ворогів і друзів. /15/ Помітивши Кіра при

об'їзді, до нього примчав верхи на близьку відстань афінець Ксенофонт і спитав, чи не буде від нього якогось розпорядження. При-тримавши коня, Кір звелів сповістити усіх про те, що жертви і знамення сприятливі⁷⁷. /16/ Віддавши цей наказ, він почув шум у лавах війська і спитав, у чому річ. Ксенофонт відповів, що вже вдруге передають пароль, який обходить військо. Кір здивувався, хто дав пароль і запитав як він звучить. Ксенофонт відповів: «Зевс-Рятівник⁷⁸ і перемога». /17/ Почувши це, Кір сказав: «Я приймаю такий пароль, і нехай буде так!». Потім він помчав на своє місце.

Як тільки відстань між фалангами зменшилася до 3 чи 4 стадій, елліни заспівали пеан і рушили на ворога. /18/ У наступі частина фаланги⁷⁹ хвилиною подалася вперед, а ті, хто відстав, почали бігти. І тут усі підняли бойовий клич на честь бога Енніалія і побігли вперед. Розповідають, ніби деякі солдати також забрязкали щитами об списи, щоб налякати коней. /19/ Варвари ж не витримали перше ніж стріли і списи стали долітати до них, і кинулися тікати⁸⁰. Тоді елліни щосили погналися за ними, причому криками один до одного вони закликали не вибігати з лав. /20/ Колісниці понеслися — одні крізь лави самих ворогів, інші ж, без візничих, крізь лави еллінів⁸¹. Але елліни, помічаючи їх, завбачливо щоразу розступалися. Були й такі солдати, якими оволодівав жах, мов на гіпподромі⁸², але навіть із них, кажуть, ніхто не постраждав, хіба що один воїн на лівому фланзі, котрий, як говорили, зазнав поранення стрілою.

/21/ Бачачи, що елліни перемогли і переслідують супротивників, Кір зрадів і вже приймав вітання від почту — люди з наближених стали кланятися йому до землі, як цареві⁸³. Проте він не кинувся у переслідування, але, зосередивши навколо себе 600 вершників, очікував подальших дій з боку царя. Йому було відомо, що цар перебуває у центрі ворожого війська. /22/ До того ж усі перські воєначальники командують своїми військами, залишаючись у центрі, вважаючи, що таким чином, захищені з обох боків своїми загонами, вони почуватимуться у цілковитій безпеці, та й у разі потреби віддані накази дійдуть удвічі швидше. /23/ Цар, перебуваючи у цей час у центрі своїх військ, усе ж залишався за межами лівого флангу Кіра. Оскільки він не бачив перед собою та кіннотою Артагерса супротивників, то він зігнув передню лінію півколом, нібито для оточення.

/24/ Тоді Кір, боячись, щоб еллінське військо не було обійдене ззаду і порубане, кинувся назустріч ворогові. Маючи із собою 600 вершників, він увірвався у ворожі лави і погнав шеститисячний загін, що прикривав царя спереду, і, як кажуть, власноруч зарубав його командира Артагерса. /25/ Та коли вороги кинулися навтьоки, шістсот Кірових вершників стали їх переслідувати, розсіявшись, за винятком дуже небагатьох, так званих співтрапезників⁸⁴, які не покинули Кіра. /26/ Саме у цей час Кір, залишившись тільки з ними, побачив царя з його численним оточенням і одразу ж, не втримавшись, вигукнув: «Я бачу його!», —

і помчав на Артаксеркса, метнув спис йому у груди і поранив крізь панцир (як запевняє лікар Ктесій⁸⁵, котрий сам лікував цю рану).

/27/ У той же час, коли він цілювся у царя, хтось зі страшною силою кинув у нього спис і влучив нижче ока. Відтак між обома сторонами почався запеклий бій, і, як стверджує очевидець Ктесій, цар зазнав значних втрат. А втім сам Кір загинув, і вісім вельмож з його почту полягли разом із ним. /28/ Артапаг, один із найдовіреніших його скіпетроносців, побачивши вбитого Кіра, як кажуть, зіскочив з коня і впав на тіло Кіра. /29/ Одні передають, ніби цар звелів комусь заколоти його в той час, коли він припав до Кірового тіла, інші розповідають, що Артапаг, вийнявши золоту акінаку, заколов самого себе; при собі він мав також гривну, браслети й інші прикраси, як і личило найзначнішим персам. Кір шанував його за відданість і прихильність.

Розділ 9

/1/ Так помер Кір, на одностайну думку всіх, хто знав його у ділі, найдостойніший і найудатніший, щоб посісти царський трон, з-поміж усіх варварів, які жили після Кіра Старшого⁸⁶. /2/ Коли він був ще дитиною і виховувався разом з братом та іншими хлопчиками, то вирізнявся з-поміж них вправністю. /3/ Річ у тому, що всі діти перських вельмож виховуються при царському дворі⁸⁷. Кожен може навчитися

там чеснотам і нічого ганебного там не бачать і не слухають. /4/ Хлопчики бачать і чують, до кого цар ставиться з пошаною або кого може покарати. Тож іще в дитинстві вони швидко навчаються як повелівати, так і коритися. /5/ Кір там з-поміж однолітків відзначався невибагливістю, слухняністю перед старшими порівняно з менш знатними, а водночас був найзаповзятішим і найумілішим у верховій їзді. Він вважався також найдопитливішим і найстараннішим у військовій справі, стріляні з лука і метанні списа. /6/ А коли він досяг зрілого віку, то став найзатятішим та найвідважнішим мисливцем⁸⁸. Так, одного разу, коли на нього напала ведмедиця, він не злякався і, хоч був звалений з коня і подертий пазурами, через що у нього залишилися рубці, він усе ж зрештою заколов звіра. А першого, хто прибіг йому на допомогу, він облагодіяв так щедро, що всі мали ту людину за щасливця.

/7/ Коли батько призначив його сатрапом Лідії, великої Фригії і Каппадокії, поставивши його також командувачем усіх військ, які збиралися на Кастольській рівнині, він дав зрозуміти, що над усе дбатиме про тих, з ким житиме у мирі і злагоді, не вдаючись до якогось обману. /8/ Тому підвладні міста і приватні особи ставилися до нього з довірою. Навіть вороги, укладаючи з Кіром мир, були певні, що Кір діятиме лише відповідно з угодою. /9/ Ось чому, коли він воював із Тіссаферном⁸⁹, усі міста, крім Мілета, охоче пристали на бік Кіра, мілетці ж боялися його, бо він відмовив-

ся видати їм вигнанців. /10/ А Кір на ділі довів, що ніколи не зрадить їх, якщо вже вони стали його друзями і не допустить наруги над ними або ж якоїсь скрути у них.

/11/ Він намагався також перевершити усіх, як своїх доброчинців, так і своїх лиходіїв. Подейкували навіть, що Кір прагнув жити таким чином, щоб віддячувати кожному більшим добром за добро і відомщувати більшим злом за вчинене йому зло. /12/ А тому багато еллінів лише йому одному як ласкавцеві старалися віддати і свої статки, і міста, і навіть своє життя. /13/ Одначе ніхто не міг би сказати, ніби він дозволяє зловмисникам та лихим людям глумитися над ним, натомість він карав їх найнещадніше. Часто можна було бачити вздовж битих шляхів людей без ніг, без рук або очей. У володіннях же Кіра будь-який еллін або варвар, не маючи за собою якоїсь провини, міг спокійно пересуватися зі своїм майном куди завгодно.

/14/ Згідно із загальною думкою, він особливо відзначав звитяжців на війні. Спочатку Кір воював з пісідійцями та мідійцями. Особисто взявши участь у походах у ці країни, він призначав намісниками підкорених областей тих людей, які проявляли відвагу, а потім вшановував їх всілякими дарунками. /15/ Адже він вважав, що доблесна людина гідна щасливого життя, а боягуз має стати у неї рабом. Тому було багато людей, які охоче важили своїм життям задля Кіра, особливо ж там, де перебував він і їхній вчинок ставав йому відо-

мим. /16/ Над усе ж цінував Кір справедливих людей і намагався для прикладу збільшити їхні статки і то за рахунок майна тих осіб, які розбагатіли незаконним шляхом. /17/ Тому він у своєму розпорядженні мав тямущих помічників, до того ж у нього було надійне військо. Так стратеги і лохаги, які наймалися до нього на службу, розуміли, що краща винагорода для них — проявляти відданість Кірові, аніж просто отримувати місячну платню. /18/ І справді, коли хтось справно виконував його доручення, він ніколи не залишав такої людини без винагороди за старанність. Тому, як кажуть, справами у Кіра займалися найнадійніші помічники.

/19/ Коли він помічав дбайливого розпорядника, який управляв довіреною йому областю і збільшував прибутки завдяки вдалим заходам, то ніколи нічого не відбирав у нього, навпаки, старався збільшити його статки. Тому люди охоче долали труднощі і безбоязно збагачувалися, а розбагатівши, не таїлися багатством від Кіра: він не заздрив тим, хто багатів чесним шляхом і відкрито, але старався скористатися майном потайних та брехливих людей.

/20/ У всіх справах він покладався на щирих друзів і прихильників, а також на перевірених на ділі помічників, зі свого ж боку також поспішав на поміч тим, хто опинився у скруті. /21/ Адже дружбу він вважав не якоюсь забаганкою, а нагодою якнайстаранніше посприяти друзям, якщо у них траплялися негаразди, відтак вони проймалися до нього

ще більшою приязню. /22/ На мою думку, сам Кір отримував подарунки з усілякого приводу більше, аніж будь-хто інший⁹⁰; і все це він роздавав найпереважніше своїм друзям відповідно до становища і потреб кожного з них. /23/ А коли хтось надсилав йому воїнські прикраси чи щось інше, то, кажуть, він висловлювався у тому сенсі, мовляв, усе одно гарнішим він не стане у цих коштовностях, а згідно з його думкою, найкраща ozdoba для нього — бачити ошатно зодягнутих друзів. /24/ Немає нічого дивного у тому, що він перевершував своїх друзів розмірами вчинених благодіянь, бо ж він був набагато могутніший, дивовижно ж те, що він переважав їх у прагненні й готовності прислужитися їм. /25/ Часто, коли Кір отримував дуже смачне вино, він посилав наповнені до половини посудини і переказував при цьому устами носія, що давно вже не куштував такого приємного напою: «Посилаю його тобі і прошу розкуштувати його зі своїми друзями». /26/ Нерідко він прислав половину гусятини, половину хліба та всіляку всячину, велячи посланцеві передати таке: «Кір споживав цю страву і хоче, щоб і ти її скуштував». /27/ Інколи траплялася нестача у сіні, і Кір сам, маючи багатьох слуг, міг зробити запас; він посилав сіно друзям і велів годувати ним верхових коней, аби його друзів не возили голодні коні. /28/ Під час подорожей, коли дуже багато людей прагнули зустрітися з ним, він запрошував своїх друзів і жваво обговорював важливі справи, щоб усі бачили, кого він поціновує. Тому і

я, спираючись на численні відомості, можу запевнити, що жоден еллін чи варвар не відчував такої приязні з боку стількох друзів. /29/ Доказом цього може правити і таке: коли Кір був (підлеглим цареві) сатрапом, жоден перс, крім намагань Оронта, не подався до царя. Та й щодо Оронта цар, довіряючи йому, швидко збагнув, що той прихильніший до Кіра, ніж до нього. А ще ж від царя багато хто, навіть з його улюбленців, перейшов до Кіра, коли брати стали ворогами, і зробили вони так, бо вважали, що користуватимуться більшою шанобою у Кіра, аніж коли залишатимуться при цареві. /30/ А те, що сталося в час його смерті, найвагомніше свідчить про Кірову шляхетність і вміння добирати відданих, прихильних і надійних людей. /31/ Адже коли він помер, увесь його почет, друзі і довірені, крім Арієя, загинули, б'ючись за полеглого Кіра. Арієй же перебував на лівому фланзі і командував кіннотою. Дізнавшись про загибель Кіра, він утік разом з усім підпорядкованим йому військом.

Розділ 10

/1/ У цей же час Кірові відітнули голову і праву руку. А цар (зі своєю кіннотою) під час переслідування вдерся у табір Кіра. Війська Арієя не стали чинити опору, а побігли через свій табір до тієї стоянки, з якої вони вийшли (уранці); довжина шляху, як кажуть, становила 4 парасанги. /2/ Цар зі своїми людьми розгра-

бували більшу частину табору і, між іншим, узяли в полон фокеянку, наложницю Кіра⁹¹, котра, подейкували, була тямущою та вродливою. /3/ Молодша ж (наложниця) мілетійка, схоплена царевими людьми, без верхнього одягу втекла до тих еллінів, які були озброєні і перебували біля обозів; чинячи опір ворогові, вони перебили багатьох тих, хто був зайнятий грабунками, причому загинуло і кілька еллінів. /4/ Вони не втікали і врятували як мілетійку, так і спорядження та підібрали із собою усіх там людей із майном. У цей час цар і елліни перебували на відстані приблизно 30 стадій один від одного, і одні переслідували тих, з якими вели бій, вважаючи себе переможцями, інші ж грабували, ніби цілковита перемога була на їхньому боці.

/5/ Коли елліни дізналися, що цар зі своїм військом перебуває в обозі, а цар почув від Тіссаферна, що елліни здолали своїх супротивників і, переслідуючи їх, просуваються вперед, тоді Артаксеркс знову зібрав своє військо для бойового ладу, а Клеарх підізвав Проксена, який перебував ближче за інших, і радився з ним — чи послати частину війська на допомогу у табір, чи вертатися туди усім і вибити звідти ворогів. /6/ Саме в цей час надійшла звістка, що цар наближається начебто ззаду. Тоді елліни зробили поворот і приготувалися, гадаючи, що цар іде на них і їм доведеться вступити з ними у бій. Але цар не повів свого війська у цей бік, але пішов туди ж, куди він рухався під час наступу, тобто повз ліве крило Кірового війська, захопивши із собою

перебіжчиків (до еллінів), а також Тіссаферна із його загоном. /7/ Річ у тому, що Тіссаферн не тікав під час першого зіткнення, але пробився до річки і до еллінських пелтастів. Оминаючи еллінів, він нікого не вбив, натомість, розступившись, елліни стинали персів і метали в них дротики. Пелтастами командував Епісфеній із Амфіполя, який, як казали, був вправним у своїй справі.

/8/ Тіссаферн, військо якого зазнало втрат, відійшов, але не повернувся назад, а коли прийшов до табору еллінів, зустрівся там із царем і, з'єднавшись, вони знову виступили. /9/ Та коли вони опинилися навпроти лівого крила еллінів, то останні злякалися нападу на фланг та оточення, що призвело б до різанини. Вони вирішили розгорнути крило, щоб мати річку позад себе. /10/ Поки вони радилися, цар, оминаючи їх, вишикував своє військо в тому ж бойовому ладі, в якому воно стояло на початку битви. Коли ж елліни побачили поблизу перед собою їхні шеренги, вони одразу ж заспівали пеан і напали на ворогів ще сміливіше, ніж першого разу.

/11/ Варвари знову не витримали і втекли, коли елліни перебували на більшій відстані від них, аніж у першому зіткненні, а елліни переслідували їх до якогось села. /12/ Там елліни зупинилися, бо за цим селом височів пагорб, куди завершило цареве військо. Піхоти там не було, але пагорб наповнився кіннотниками так, що не можна було розгледіти, що там відбувається. Кажуть, ніби там виднівся царський штан-

дарт — золотий орел, насаджений на вістря списа⁹². /13/ Коли ж елліни попрямували туди, вершники розсіялися, покинувши цей пагорб, аж поки нарешті він не спорожнів цілком. /14/ А Клеарх, зупинившись зі своїм військом біля його підніжжя, послав Лікія із Сиракуз і ще одну людину на вершину пагорба, аби ті розвідали, що робиться по той бік пагорба. Лікій поскакав й, оглянувши його, доніс, що вороги щодуху тікають. /15/ Саме в цей час заходило сонце.

Елліни вийшли на пагорб і там зупинилися на перепочинок. /16/ Водночас вони дивувалися з того, що ніде не видно Кіра і що жоден гонець не приходить від нього. Адже вони не знали про його загибель, а припускали, що він або відійшов, переслідуючи ворогів, або пішов уперед з наміром зайняти якусь важливу позицію. /17/ Тож елліни стали радитися, чи слід їм залишатися на цьому ж місці і підтягнути сюди обоз, чи вертатися до табору. Було вирішено вертатися, і до наметів вони прибули десь під вечерю. Так закінчився цей день. /18/ Елліни застали майно переважно розграбованим, так само були забрані їстівні і питні запаси, а також повні борошна і вина підводи, які були заготовлені Кіром для роздачі еллінам, щоб вони не потерпали від гострої нестачі продовольства. /19/ Кажуть, цих підвод було з 400. Їх також тоді розграбували цареві солдати. Тож більшість еллінів залишилася без вечері, а тим часом деякі з них не встигли навіть і пообідати, бо цар з'явився перш, ніж солдати були відпущені на обід. Так вони проводили цю ніч.

КНИГА II

Розділ 1

/1/ [Про те, яким чином Кір зібрав еллінське військо, коли він ішов на війну на свого брата Артаксеркса, які події сталися у поході, як відбулася битва, як загинув Кір і як елліни, повернувшись до табору, проводили ніч, маючи певність, що вони здобули цілковиту перемогу і Кір живий, — про все розказано в попередній книзі].

/2/ На світанку стратеги, зійшовшись, висловлювали подив з приводу того, що Кір і сам не з'являється і не присилає гінця з наказом про подальші дії. Вони вирішили спорядитися з усім, що залишилося у них із майна, і в повній бойовій готовності іти вперед, аж поки не з'єднаються з Кіром. /3/ Проте незабаром, зі сходом сонця, коли вони вже мали вирушати, прибули Прокл, правитель Тевфранії, нащадок лаконця Демарата¹, і Глус, син Тамоса. Вони розповіли про загибель Кіра і про те, що Аріей разом з рештою варварів утік і перебуває на тій стоянці, звідки він вийшов напередодні; вони повідомили про його намір очікувати еллінів упродовж цього дня в разі, якщо ті захочуть прийти до нього, а наступного дня вирушати в напрямку до Іонії, звідки він прийшов. /4/ Почувши цю звістку, стратеги, а також інші елліни, коли вони дізналися про це, були мов

прибиті неймовірним горем. Клеарх сказав: «Якби ж то Кір був живий! Але він помер, і тому передайте Арієєві, що ми перемогли царя і, як бачите, ніхто не одважується напасти на нас. Якби не ваш прихід, то ми б самі влаштували напад на царя. Повідомте Арієєві, що, коли він прийде до нас, ми посадимо його на царський престол; бо ж влада має належати переможцям на полі бою». /5/ З цими дорученнями він відіслав гінців і разом із ними лаконця Хірісофа і Менона-фессалійця; останній поїхав сам з власної волі, тому що як друг Арієя, був зв'язаний з ним узами гостинності.

/6/ Вони помчали, а Клеарх залишився чекати. Солдати ж тим часом узялися добувати собі їжу і питво, запасаючись обозним хлібом і заколюючи биків та ослів із в'ючної худоби. Пройшовши трохи вперед від фаланги, вони на дрова підбирали стріли, якими рясніло поле битви і які були викинуті за наказом еллінів перебіжчиками від царя, а також плетені і дерев'яні єгипетські щити. /7/ Солдати зносили велику кількість легких щитів і перевернуті підводи. Усе це використовувалося для вогню, на якому солдати варили м'ясо і харчувалися ним увесь день.

Вже надійшла найгарячіша година на ринку, коли прибули посли від царя і Тіссаферна — всі варвари, і серед них один еллін, Фалін², який служив у Тіссаферна і користувався у нього повагою, бо видавав себе за знавця у військовій тактиці і в мистецтві рукопашного бою. /8/ Тож наблизившись і зібравши еллінських ко-

мандирів, вони оголосили наказ царя еллінам: оскільки цар переміг у битві і Кір загинув, то їм слід скласти зброю, з'явитися до царевого намету і там, коли їм вдасться, здобути у нього ласку. /9/ Так говорили цареві оповісники. Елліни були приголомшені почутим, однак Клеарх сказав лише, що переможцям не личить складати зброю. «Зрештою, ви, стратеги, — провадив він, — дайте послам найкращу на вашу думку і найсміливішу відповідь, а я зараз повернуся». Річ у тому, що один із слуг покликав його оглянути вийняті нутрощі жертвовної тварини, бо ж у цей час Клеарх звершував жертвоприношення.

/10/ Тоді Клеанор — аркадець — як найстарший з-поміж стратегів відповів, що вони краще поляжуть на полі бою, але не віддадуть зброї. А Проксен-фіванець сказав: «Зрештою, Фаліне, не можу збагнути, чи цар вимагає зброю як переможець чи він просить віддати як дружні дарунки. Адже коли він вимагає як переможець, то чому він просить, а не приходить і не бере її сам? Якщо ж він хоче отримати зброю як дарунки, то на що сподіватися солдатам, коли вони вчинять згідно з його волею?». /11/ На це Фалін сказав: «Цар вважає себе переможцем, тому що він убив Кіра. Хто ж тепер чинитиме опір його царській владі? Він вважає, що ви перебуваєте у його владі, бо ж ви опинилися у його володіннях посеред непрохідних річок, і він сам може повести на вас такі полчища, що за будь-яких умов, сприятливих для вас, ви навряд чи зможете дати відсіч». /12/ Після нього

афінець Феопомп³ сказав: «Фаліне, зараз, як ти сам бачиш, у нас нічого не залишилося, крім зброї та відваги — єдиного нашого рятунку. Зі зброєю в руках ми, у чому маємо певність, зможемо проявити звитягу, а віддавши її, ми знебудемося і духа, і самого життя. Тому не сподівайся, ніби ми віддамо зброю — єдине щастя, що залишилося у нас; навпаки, тримаючи її в руках, ми ще поборемося з вами за власне життя і всі ваші багатства». /13/ Вислухавши це, Фалін розсміявся і сказав: «Юначе, ти, однак, геть мов той філософ, і твої слова доволі зугарні; та знай, ти з'їхав з глузду, коли вважаєш, ніби ваша звитяга дужча за цареву могутність». /14/ Інші ж стратеги, кажуть, виступали у примирливішому дусі, і вказували на те, що вони залишалися вірними Кірові і можуть тепер так само віддано служити цареві, якщо той поставиться до них приязно. Якщо ж він забажає скористатися їхньою допомогою для якоїнебудь справи, скажімо для походу в Єгипет⁴, то вони всі назагал коритимуться йому.

/15/ У цей час прийшов Клеарх і запитав, чи дано вже відповідь. Фалін одізвався і сказав: «Ці люди, Клеархе, висловлювалися повсілякому, але ліпше ти скажи свою думку». /16/ Клеарх сказав: «Фаліне, я радий бачити тебе, як, мабуть, і всі інші: адже ти еллін, як і всі ми, ті, кого ти бачиш перед собою, тому звертаємося до тебе за порадою, як у таких найскрутніших обставинах учинити нам у відповідь на цареву вимогу? /17/ І ти, перед богами, дай нам найкращу, найпевнішу, на твою

думку, пораду, і завдяки цьому ти заживеш слави на майбутнє, коли розповідатимуть, що ось Фалін, посланий колись царем до еллінів з наказом скласти зброю, на спільному зібранні порадив їм таке ось. Ти ж розумієш, що б ти нам не порадив, в Елладі неодмінно оцінюватимуть твою позицію». /18/ Клеарх сказав це з потайною думкою, підбиваючи і цього, головного посланця з боку царя, до поради не складати зброї, й елліни тоді відчуватимуть себе впевненіше. А Фалін, зі свого боку, дав ухильну відповідь, усупереч його припущенню: /19/ «Якби із десяти тисяч можливостей у вас була бодай одна можливість на порятунок, ведучи війну з царем, то я би порадив вам не складати зброї. Оскільки ж немає жодної надії на порятунок без волі на те царя, то раджу вам рятуватися єдино можливим шляхом». /20/ Клеарх відповів: «Це так кажеш ти, а від нас передай цареві, що, на нашу думку, в разі необхідності, якщо нам доведеться стати друзями царя, то ми будемо значно надійнішими друзями у нього зі зброєю в руках, ніж коли будемо беззбройні; так само, коли нам випаде воювати, то краще битися зі зброєю в руках, аніж віддати цю зброю комусь іншому». /21/ Фалін сказав: «Звісно, я так і передам, але цар звелів сказати вам і те, що, коли ви залишитесь на місці, він укладе з вами спілку, а коли підете вперед або назад, то оголосить вам війну. Тож дайте відповідь і на це питання — чи ви залишитесь тут, в такому разі буде укладено спілку, чи мені повідомити від вашого імені

про ваші ворожі наміри?» /22/ Клеарх сказав: «Передай цареві, що й ми такої ж думки щодо його вимоги». — «Тобто як це розуміти?», запитав Фалін. Клеарх відповів: «Якщо ми залишимося, то буде спілка, якщо ж підемо вперед або назад — війна». /23/ Фалін знову запитав: «Чи повинен я сповістити спілку або війну?» Клеарх знову відповів те ж саме: «Якщо залишимося тут на місці — спілка, якщо підемо вперед або назад — війна». Але як насправді він учинить — цього він не з'ясував.

Розділ 2

/1/ Фалін разом із своїм супроводом пішли. Прокл і Хірісоф повернулися від Арієя, а Менон залишився у нього. Повернувшись, вони передали, що Арієй відмовляється від царського престолу, бо, за його ж словами, є багато персів вельможніших за нього, і ті не визнають його влади. «Але, — говорив він (Арієй), — якщо ви хочете відступати разом з нами, то приходьте до нас цієї ж ночі. Якщо ж ви не прийдете, то ми підемо завтра рано-вранці». /2/ Клеарх сказав: «Зробимо таким чином: якщо ми прийдемо, то нехай усе буде згідно з вашими словами; якщо ж ми не прийдемо, то подумайте лишень, як нам діяти найкраще». Своїх намірів, проте, він і тут не з'ясував.

/3/ Після цього, на захід сонця, зібравши стратегів і лохагів, Клеарх сказав: «Елліни, коли я звершував жертвоприношення, запитуючи

про похід на царя, то жертви не були сприятливі. І зрозуміло чому. Як я тепер дізнався, між нами і царем знаходиться судноплавна річка Тигр⁵, через яку можна переправитися лише на суднах, яких у нас немає. Неможливо нам залишатися і на цьому місці, бо тут не можна роздобути провіант. Але жертви були досить прихильні щодо нашого відходу до Кірових друзів. /4/ Тож учинімо так: розійтися і по večеряти, хто чим може; коли ж подадуть сигнал на відпочинок, споряджайтеся у дорогу; коли просигналять вдруге — кладіть поклажу на в'ючних тварин; за третім сигналом ідіть слідом за передовим загоном, тримаючи обози з боку річки, а важкоозброєних — скраю». /5/ Вислухавши його, стратеги й лохаги розійшлися і виконали наказ. З цього часу командував Клеарх, а ті скорялися; хоча вони й не обирали його командувачем, але на ділі переконувалися у його командирських здібностях і в тому, що усім іншим бракує досвіду.

/6/ (Довжина шляху, пройденого еллінами з Ефесу в Іонії до місця битви, становила дев'яносто три переходи — тобто 535 парасангів, 16 050 стадій, а відстань від місця битви до Вавілону, як казали, дорівнює 300 стадіям).

/7/ Звідси, з настанням ночі, фракієць Мільтокіф із своїми вершниками, числом близько 40, і пішими фракійцями, числом близько 300, перейшов на бік царя.

/8/ Клеарх повів решту згідно із встановленим порядком, і вони ішли слідом за ним і прибули до вихідної стоянки, до Арієя та його

війська, близько опівночі. Військо залишилося у строю, а стратеги й лохаги зібралися в наметі Аріея. Елліни й Аріей, а також найзнатніші з його почту, дали клятву не зраджувати один одного і бути спільниками. А ще варвари поклялися вести військо правильним шляхом, без обману. /9/ Вони клялися в цьому, заколовши бика, кабана й барана⁶, над щитом, причому елліни вмочували у кров меч, а варвари — наконечник списа. /10/ Після складення клятв Клеарх сказав: «Аріею, оскільки у нас повернення буде спільним, поділися власними міркуваннями про подальший шлях: чи ми підемо тією ж дорогою, якою прийшли сюди, чи ти можеш вказати на іншу дорогу, зручнішу?».

/11/ Той сказав: «Якщо ми вертатимемося попереднім шляхом, то загинемо з голоду; бо й нині у нас зовсім немає провіанту. Навіть коли ми йшли сюди, то на відстані сімнадцяти останніх переходів ми не могли нічого роздобути у країні, а якщо і було що-небудь, то ми все понищили. Тож у нас тепер намір рушати довшою дорогою, де натомість не бракуватиме провіанту. /12/ Перші переходи зробимо довшими, аби відірватися від царя якомога далі. Як тільки ми відійдемо від нього на два чи три дні шляху, то цар уже не буде у стані наздогнати нас, бо він не посміє переслідувати нас із незначним військом, а ведучи велику кількість людей, він ітиме повільно. До того ж він також відчуватиме нестачу у провіанті. Ось такі, — сказав Аріей, — мої міркування».

/13/ Від такого вимушеного задуму можна було лише потай сховатися або зарадити йому втечею. Випадок став у пригоді еллінам. З настанням дня елліни і варвари вирушили в дорогу⁷, маючи сонце правобіч себе, з наміром ще до заходу сонця дійти до сільських місцевостей у Вавілонії, Так воно й вийшло. /14/ Ще в сутінках вони помітили начебто сліди ворожої кінноти, і ті елліни, які у цей час не перебували у строю, побігли шикуватися, а сам Аріей (через поранення він їхав на колісниці) зійшов на землю і почав одягати на себе панцир, як і люди з його почту. /15/ Поки вони лаштувалися у бойовий стрій, повернулися послані вперед розвідники і повідомили, що кіннотників ніде не видно, натомість, пасеться в'ючна худоба. І в одну мить усім стало зрозуміло, що десь поблизу стоїть табором цар, бо ж навіть дим виднівся неподалік у селах.

/16/ Клеарх, бачачи, що солдати втомлені й виснажені від голоду, до того ж пора була пізня, не повів військо супроти ворога. Він не ухилявся і кудись убік, остереігаючись, щоб в Аріея не виникли підозри у втечі, тому і далі вів перед, на чолі передніх частин, і ввечері розташувався поблизу сіл, де все, навіть і дрова, були пограбовані царськими військами. /17/ Передові загони, одначе, розташувалися там, дотримуючись якогось ладу, проте війська, що підходили за ними у темряві, розмістилися на ніч абияк і, перегукуючись, здійняли галас, так що їх почули вороги, які отаборилися неподалік, і деякі навіть повибігали з наметів. /18/ Це

з'ясувалося наступного дня, коли поблизу вже не виявилось ані в'ючної худоби, ані табору, ані диму. Мабуть, цар відійшов, злякавшись приходу війська, що й стало очевидним наступного дня. /19/ А втім, цієї ночі і на еллінів напав страх, що у такому випадку спричинилося до метушні й гармидеру. /20/ Клеарх звелів тоді елейцеві⁸ Толмиду, найкращому із своїх оповісників, закликати усіх до спокою й оголосити, що командири дадуть винагороду в один талант тому, хто вкаже на людину, яка запустила осла в табір. /21/ Почувши ці слова, солдати зрозуміли, що страх був марним і що з командирами усе гаразд, тому швидко заспокоїлися. Удосвіта ж Клеарх звелів шикуватися в бойовому ладі, як це робиться перед битвою.

Розділ 3

/1/ А щодо страху царя перед можливим нападом еллінів, то це виявилось таким чином. Напередодні цар через гінців велів скласти зброю, а тепер, зі сходом сонця, він прислав вісників із пропозицією укласти мир. /2/ Коли ж вісники підійшли до передових постів, вони стали просити зустрічі з командирами. Варта повідомила про це, і Клеарх, який у цей час проводив огляд військ у строю, звелів передати вісникам зачекати, поки він не скінчить з оглядом. /3/ Вишикувавши військо фалангою і дуже щільними рядами⁹, так що й гоплітів не було видно за щитами, він запросив вісників

і сам вийшов їм назустріч, маючи із собою найкраще озброєних і найстатурніших з вигляду із своїх солдатів, і звелів іншим стратегам зробити те ж саме. /4/ Він підійшов до вісників і запитав у них, з якими намірами вони тут. Вони ж сказали, що з'явилися як уповноважені особи для укладення мирної угоди і повідомити еллінам умови царя, а цареві передати відповідь еллінів. Клеарх відповів: /5/ «Тоді скажіть йому, що спершу треба помірятися силами у бою, бо у нас нічого їсти, тому нема про що говорити з еллінами про спілку, не подбавши про те, щоб вони були ситі». /6/ Почувши це, посланці відбули і швидко повернулися назад, тож стало зрозуміло, що десь поблизу перебуває цар або ж якась інша особа з дорученням вести цю справу. Посли сказали, що цар з умовами еллінів ознайомлений і вважає їх слухними, а самі вони прийшли з провідниками: в разі укладення мирної угоди вони поведуть еллінів в області, багаті на їстівні припаси. /7/ Клеарх запитав, чи умови мирної угоди стосуватимуться лише тих, хто піде і повернеться, чи вони будуть чинними для всіх. Посли відповіли: «Для всіх, аж поки не сповістять царя про ваші нові умови». /8/ Після цих слів Клеарх залишив послів і скликав раду. Було вирішено якомога швидше укласти мирну угоду і спокійно вирушати за провіантом, аби заpastися ним. /9/ А Клеарх сказав: «Звісно, так і зробимо, проте з відповіддю не поспішаймо, а подождемо, нехай послы за-непокояться і не думають, ніби вони чинять

нам ласку. Гадаю, — додав він, — що й наших солдатів охопить тривога з приводу цього ж». Коли ж настав, на його думку, слухний час, він заявив, що укладає угоду і звелів негайно вести військо до багатих на провіант сіл.

/10/ Після укладення мирної угоди Клеарх вирушив у дорогу з військом, вишикуваним у бойовому ладі, до того ж сам перебував в задніх лавах. На шляху їм траплялися рови й канали¹⁰, наповнені водою, через які можна було перейти лише за допомогою мостів. Вони влаштовували переправи із пальмових дерев, які зрубували з цією метою. /11/ Під час переправ усі пересвідчувалися в розпорядливості Клеарха: він керував роботами зі списом у лівій і з палицею у правій руці; коли ж він завважував, що хтось із приставлених до цієї справи виконує завдання абияк і недбало, він бив його, а потім, увіходячи в болото, сам допомагав, тому солдати, аби не осоромитися, працювали ще з більшим завзяттям. /12/ До цих робіт були залучені солдати віком до 30 років, та коли і старші за віком люди помітили, з якою старанністю трудиться Клеарх, то й вони втяглися у роботу. /13/ Клеарх дуже квапився, бо він не вірив, що канали заповнені водою внаслідок природних явищ — адже ж іще не настала та пора року, коли зрошують рівнину. Він підозрював, що цар звелів спустити воду, аби отаким чином ставити перепони на шляху еллінів.

/14/ Просуваючись далі, вони нарешті прибули у села, де, як запевняли провідники, елліни могли заpastися провіантом. Там не

бракувало хліба і вина з фініків, а також оцту, звареного з тих же фініків. /15/ Фініки, за розмірами такі ж, які можна бачити в еллінів, призначалися для простолюду, а для панів відкладалися фініки добірні, дивовижні за красою і величиною, а за кольором вони нагадують бурштин. Частину з них сушили і відкладали для ласощів. Зроблений з них напій приємний на смак, але викликає головний біль. /16/ Солдати тоді вперше їли пальмову капусту, і багато хто приємно дивувався з її вигляду та смаку. Але й ця їжа викликала біль у голові. Пальма, з якої виймали капусту, повністю всихала.

/17/ Там вони пробули 3 дні, і в цей час від великого царя прибули Тіссаферн, брат цареві дружини, і ще три знатні перси, супроводжувані натовпом рабів. Стратеги вийшли їм назустріч, і першим через тлумача взяв слово Тіссаферн: /18/ «Елліни, я живу по сусідству з Елладаю, і коли я побачив вас, в якій жахливій скруті ви опинилися, то порішив випрохати у царя дозвіл посприяти вам у вашому поверненні додому. Сподіваюся, що і ви, і вся ваша Еллада не обійде мене належною увагою за це. /19/ Тож розмірковуючи так, я звернувся із проханням до царя і сказав, що це і буде мені винагорода за ту допомогу, яку я подав йому, коли першим попередив про похід Кіра супроти нього і водночас сам з'явився до нього із своїм військом, один з-поміж усіх, хто стинався з еллінами, не втік, а пробився до царя і з'єднався з ним у вашому таборі, куди він прибув, убивши Кіра. І я ж (так я казав ца-

реві) “переслідував Кірових варварів з тим військом, з яким я з’явився до тебе і яке найвідданіше тобі”. /20/ Цар пообіцяв подумати про це і звелів мені прийти до вас і з’ясувати причину вашої участі у поході супроти нього. І я раджу вам дати помірковану відповідь, щоб мені було простіше домогтися для вас у царя бажаної згоди».

/21/ Еллінські стратеги відійшли і радилися між собою; невдовзі вони узгодили відповідь, і Клеарх сказав: «Ми не збиралися воювати з царем, а так само і в похід ми пішли не супроти нього. Тобі ж добре відомо, що Кір вигадував усілякі підстави, аби застукати вас зненацька і привів нас сюди. /22/ Коли ж ми побачили його в небезпеці, то посоромилися перед богами і людьми кидати напризволяще людину, яка раніше зробила нам стільки добра. /23/ Тепер, оскільки Кір помер, у нас немає жодних підстав, задля яких ми почали б війну з царем або плюндрували б його країну, а самого царя намагалися б убити. Ми сповнені бажання повернутися на батьківщину, аби лишень ніхто не заважав нам у цьому. Проте, коли ж хто-небудь зазіхатиме на наше життя, ми з божою поміччю дамо належну відсіч. А за будь-яке добродіяння, вчинене нам, ми віддячимо таким же добром». Так сказав Клеарх. /24/ Вислухавши його, Тіссаферн відповів: «Я так і передам цареві і повідомлю вам його відповідь. А поки що до мого повернення угода про перемир’я залишиться чинною, і ми забезпечимо вас провіантом».

/25/ Наступного дня він, одначе, не з'явився, що стурбувало еллінів. Але на третій день він прибув і говорив, що домігся у царя дозволу супроводжувати еллінів на батьківщину, хоча багато хто й наполягав на протилежному, мовляв, таке не личить цареві і не слід потурати тим, хто пішов на царя війною. /26/ Насамкінець Тіссаферн сказав: «Тепер вам можна взяти з нас клятву у тому, що ми без будь-яких підступів вестимемо вас дружньою країною і супроводжуватимемо вас аж до Еллади, надаючи вам змогу запасатися провіантом на ринку. А там, де незмога буде щось купити, ми дозволимо вам брати провіант з навколишніх місць. /27/ А ви, своєю чергою, повинні поклястися у тому, що ваш похід насправді буде мирним, і там, де взагалі буде відсутній ринок, ви без якогось грабежу братимете їжу і питво, а де можливо, будете купувати продовольство за гроші». Тож так і було вирішено і складено обоєпільну клятву, Тіссаферн і брат цариці дружини обмінялися рукостисканнями правої руки із еллінськими стратегами та лохагами. Після цього Тіссаферн сказав: «Тепер я повернуся до царя і після схвалення царем угоди споряджуся і прийду і поведу вас до Еллади, а потім сам подамся у підвладну мені область».

Розділ 4

/1/ Відтак елліни й Аріей, розташувавшись табором поблизу один від одного, чекали Тіс-

саферна понад 20 днів. Упродовж цього часу до Арієя прибули його брати й інші родичі, а до його наближених — кілька персів. Вони підбадьорювали їх, запевняючи, що цар обіцяє помилувати як за його похід спільно з Кіром супроти нього, так і за інші випадки у минулому¹¹. /2/ Після цього наближені Арієя почали відкрито цуратися еллінів, що не сподобалося останнім, і вони приходили до Клеарха і відверто висловлювали йому та іншим стратегам свої підозри: /3/ «Чому ми зволікаємо? Хіба ж не зрозуміло, що цар насамперед хотів би знищити нас, щоб і для решти еллінів було наукою те, як зазіхати на царський трон? Нині йому вигідне наше тупцювання на місці, бо ж його війська розпорошені. Та як тільки він збере їх до купи, тоді не омине нагоди перебити нас. /4/ Можливо, десь інде він вже або перекопує шлях, або зводить упоперек нього мури, аби тільки не дати нам пройти. Бо ж із якого дива він допустить, щоб ми, вернувшись преспокійно до Еллади, розповідали б про те, як наше дрібне військо перемогло царя біля самих його дверей і як ми пішли, глузуючи з нього?» /5/ Клеарх відповідав тим, хто від неспокою так говорив: «Я поділяю вашу тривогу і роблю висновок, що коли ми зараз підемо, то поміркують, ніби у нас якісь войовничі наміри і ми порушуємо угоду. Тоді ніхто не дозволить нам купувати провіант і нам нізвідки буде запасатися ним. До того ж ми залишимося без провідника. Тож якщо вчинимо так, то Арієй не забариться покинути нас і ми втратимо

останніх друзів, а ті, які раніше були нашими друзями, стануть нашими ворогами. /6/ Мені невідомо, чи є на нашому шляху бодай якась річка, яку можна переходити вбхід, але ж ми бачили, що Євфрат в разі перешкоди з боку ворогів перейти неможливо. А ще ж від нас утекла вся кіннота, у той час як у ворогів вона дуже численна та боєздатна. Тож у разі перемоги — якої шкоди ми заподіємо ворогові? А в разі поразки загинемо всі. /7/ Зрештою, зважмо і на те, що цар, розпоряджаючись стількома силами, навряд чи складав би клятву і подавав би свою праву руку, аби постати порушником і злочинцем перед богами, еллінами та варварами». І таке й подібне до цього він говорив досить часто.

/8/ Тим часом прибув Тіссаферн зі своїм військом, мабуть, маючи на меті прямувати додому, а також Оронт зі своїми бойовими силами. /9/ Він віз із собою також доньку царя, з якою побрався. Звідси вони рушили в дорогу, причому вів Тіссаферн, і він надавав військам можливість купувати провіант на ринку. Разом із Тіссаферном й Оронтом ішов Аріей з варварським військом Кіра і ставав табором вкупі з ними. /10/ Елліни ж, остерігаючись їх, рухалися зі своїми провідниками окремо, і табір вони розбивали осторонь, на відстані парасанга, а то й більше. Обидві сторони з підозрою ставилися одна до одної, немов вони були ворогами, і це лише посилювало ворожнечу. /11/ Подеколи під час збирання в одному і тому ж місці дров, корму для худоби та іншого тако-

го вони затіювали один з одним бійку, і це ще дужче спричинилося до ненависті.

/12/ Зробивши три переходи, вони підійшли до так званих Мідійських мурів¹² й оминули їх. Мури споруджено з випаленої цегли, покладеної в бетон. Ширина їх дорівнює 20, висота — 100 футам, а довжина, як кажуть, — 20 парасангам. Вони знаходяться недалеко від Вавілона. /13/ Звідти вони пройшли у два переходи 8 парасангів і перетнули два канали, один — через міст, інший на семи наведених суднах, якими і були з'єднані обидва береги. Канали були проведені від річки Тигр; від каналів до ланів по всій країні прориті рови, спершу більші, а далі менших розмірів; а на кінець ідуть невеличкі канави, які можна бачити в Елладі на ланах, засіяних просом.

Нарешті, вони досягають річки Тигр, біля якої знаходиться велике і багатолюдне місто на ім'я Сіттака, розташоване на відстані 15 стадій від річки. /14/ Елліни розбили намети біля міста, поблизу великого і розкішного парку, схожого на густий ліс з усілякими деревами, у той час як варвари перейшли через Тигр, після чого вони навіть зникли з поля зору. /15/ Після вечері Проксен і Ксенофонт вийшли з табору на прогулянку, і якась людина, підійшовши до передових постів, розпитувала, чи можна бачити Проксена або Клеарха. Про Менона мова не йшла, хоча людина була від Арієя, зв'язаного з Меноном узами гостинності. /16/ Коли Проксен сказав: «Я той, кого ти шукаєш», — ця людина повідомила таке: «Мене

послали Аріей та Артаоз, люди, віддані Кірові і прихильні до вас, і вони просять вас пильнуватися нічного нападу з боку варварів, бо в розташованому поблизу парку знаходиться численне військо. /17/ Вони також радять послати охорону на міст через Тигр, бо Тіссаферн має намір зруйнувати його вночі, щоб не було жодної можливості для переправи, а відтак замкнути вас між річкою та каналом». /18/ Вислухавши його, вони (Проксен і Ксенофонт) привели людину до Клеарха і передали йому цю звістку. Клеарх, зі свого боку, дізнавшись про таке, неабияк стривожився та злякався.

/19/ А втім, якийсь присутній там юнак¹³, поміркувавши, сказав, що і напад (на еллінів) і зруйнування мосту навряд чи можливі, навіть більше, неправдоподібні речі. Адже зрозуміло, що варвари, вчинивши напад, здобудуть перемогу або зазнають поразки, В разі перемоги навіщо їм руйнувати міст? Адже навіть якщо мостів багато, то нам усе одно ж нікуди тікати для рятунку. /20/ А якщо перемога буде за нами, то в разі повалення мосту їм самим уже не буде куди тікати і хай навіть буде численне військо, яке стоятиме по той бік річки, воно не зарадить їм анічим.

/21/ Клеарх запитав посланця, чи велика та область, яка знаходиться між Тигром та каналом? Той відповів, що вона обширна і в ній є багато великих сіл та міст. /22/ Відтак усі — Клеарх і присутні, зрозуміли, що варвари підіслали цю людину, боячись, аби елліни, перейшовши міст, не залишилися на острові,

захищеному з одного боку Тигром, з другого — каналом; тут же вони могли б добувати провіант, адже область була велика і багата, не бракувало і робочої сили. А ще ж там міг би бути створений опорний пункт на той випадок, коли б хто-небудь захотів напасти на царя.

/23/ З такими думками вони заспокоїлися, однак на міст вислали охорону. /24/ Згідно з її донесенням, ніхто не з'являвся до мосту і ніхто з ворогів навіть не підходив близько до нього. З настанням ранку елліни, розставивши посилену охорону, почали переходити через міст, складений із 37 суден. Річ у тому, що деякі із еллінів, які прибули від Тіссаферна, повідомили, ніби він має намір напасти під час переправи. Але й це донесення виявилось неправдивим. Щоправда, під час переправи з'явився Глух у супроводі загону і стежив за тим, чи справді елліни переходитимуть річку, а коли переправу було завершено, одразу ж він поїхав.

/25/ Від Тигру вони здолали у чотири переходи 20 парасангів до річки Фуска, завширшки в плетр; там був міст. У цьому місці знаходиться велике місто на ім'я Опіс. Біля цього міста еллінам зустрівся позашлюбний брат Кіра й Артаксеркса, який вів із Суз й Екбатан чимале військо на допомогу цареві. Зупинивши своє військо, він став спостерігати за еллінами, які проходили повз. /26/ Клеарх звелів еллінам іти, вишикувавшись по двоє чоловік у ряд, і рухатися вперед, раз-по-раз зупиняючись. Відтак, поки передовий загін стояв на місці, усе військо, коли було потрібно, також зупинялося.

Таким чином, самим еллінам видавалося, ніби їхнє військо дуже велике, що неабияк приголомшило перса, який спостерігав за всім цим. /27/ Звідси вони пройшли пустелею Мідії¹⁴ у шість переходів 20 парасангів до сіл Парісатіди¹⁵, матері Кіра і царя. Немовби глумлячись над пам'яттю Кіра, Тіссаферн дозволив еллінам їх грабувати, не чіпаючи лише рабів. Там було багато хліба, дрібної худоби та всілякого провіанту. /28/ Звідси вони пройшли пустелею у чотири переходи 20 парасангів, маючи річку Тигр лівобіч. На першому переході по той бік річки стоїть велике і багате місто на ім'я Кени, звідки варвари підвозили на шкіряних човнах¹⁶ пшеничний хліб, сир і вино.

Розділ 5

/1/ Потім вони прибули до річки Запату, завширшки у 4 плетри, і пробули там 3 дні. У цей час взаємні підозри, щоправда, зростали, але до відкритої ворожнечі справа не доходила. /2/ Клеарх усе ж вирішив зустрітися із Тіссаферном, бодай якимось чином, коли буде змога, усунути обопільну недовіру, поки вона ще не призвела до війни. Він послав сказати, що хоче зустрітися з ним, і Тіссаферн охоче погодився і запросив його до себе.

/3/ Коли вони зустрілися, Клеарх сказав: «Тіссаферне, ми склали клятви, уклали мирну угоду, обмінялися потискуванням правої руки й обіцяли не робити один одному шкоди.

Проте, я бачу, ти пильнуєшся нас, наче ми твої вороги, своєю чергою, і ми, завважуючи це, пильнуємося теж. /4/ Та оскільки, придивляючись, я не помітив, щоб ти поводився із лихим умислом супроти нас, а стосовно нас, то ми навіть і в думці не маємо чогось такого супроти тебе, тому з наміром домогтися порозуміння й розвіяти будь-які підозри, я і вирішив вічна-віч з тобою обговорити стан справ. /5/ Адже відомо, що, побоюючись одне одного чи то через наклепи, чи підозри, люди переймаються неабияким страхом і, намагаючись запобігти лиху, часто діють надто покvapливо, аби першими заподіяти непоправної шкоди особам, в яких і на думці немає такого. /6/ Тож я прийшов з наміром геть розвіяти всілякі підозри і з бажанням довести, що ти не довіряєш нам цілком безпідставно. /7/ По-перше, що дуже важливо, боги, перед лицем яких ми склали клятви, забороняють нам ворогувати один з одним. Жалюгідна-бо, як на мене, та людина, яка знехтувала такими клятвами. Не думаю, що хтось може кудись втекти від гніву богів з якою завгодно прудкістю, або сховатися у якійсь п'їтмі, або якимось побитом знайти притулок під землею. Адже у світі усе підвладне богам і вони так само панують над усіма. /8/ А втім, досить про богів і клятви, завдяки чому ми уклали мирну угоду й затвердили її. А стосовно людських справ, то, міркую, нині ти, Тіссаферне, для нас — неоцінений скарб. /9/ Адже з тобою і будь-який шлях стає второваним, будь-яку річку ми можемо перейти і не

бракує нам провіанту; а без тебе ми у дорозі наче якісь сліпці, бо ж навіть не знаємо шляху, кожна річка — нездоланна для нас перепона, будь-який гурт людей навіює страх, та найстрашніше — це пустеля, де скрізь жахлива безвихідь. /10/ Тож якби, впавши у нестяму, ми усе ж одважилися убити тебе, нашого добротинця, то чи ж не потрапили б ми у пастку — війну з нещадним царем, новим і наймогутнішим супротивником — ефедром?¹⁷ Водночас скажу тобі і те, яких великих надій я сам би позбувся, якби вчинив би з тобою щось лихе. /11/ Я дуже хотів стати другом Кіра, шануючи його за неабияку шляхетність у ставленні до своїх прихильників. Тепер бачу, що Кірове військо, його область у твоїй владі, до того ж ти прямуєш у власну область, додому; а царське військо, яке воювало супроти Кіра, тепер ти маєш за спільників. /12/ Коли це так, то невже знайдеться якась божевільна людина, яка не бажала б дружби з тобою? Зрештою, я викладу і ті обставини, які, сподіваюся, спонукають і тебе до приятних стосунків з нами. /13/ Мені відомо, що у вас виявляють непокірність місійці, яких — це моя думка — міг би із своїм військом приборкати, те ж саме стосується і пісідійців. Авжеж, за чутками, і багато інших народностей анічим не різняться від них, і я, міркую так, міг би вгамувати їх задля вашого добробуту. Щодо бунтівних єгиптян, з якими у вас особливі поррахунки, то хтозна, звідки взяти стільки сил, якщо не в нас, щоб належним чином покарати їх¹⁸. /14/ Та й повернувшись

додому і маючи нас за друзів, ти став би наймогутнішим другом для своїх сусідів, або, якщо хто-небудь загрожував би тобі, то як у господаря у тебе були б ми як слуги, які виконували б розпорядження не лише задля грошей, а й із почуття вдячності за наш рятунок. /15/ Тож коли я роздумую про це, мені стає дивною і незрозумілою твоя недовіра до нас, а тому я з радістю почув би ім'я тієї людини, яка виявилася такою зугарною переконати тебе у нібито наших підступах супроти вас». Такі слова говорив Клеарх, а Тіссаферн відповів так.

/16/ «Я радий, Клеархе, слухати твої розумні думки. Як на мене, ти начебто збагнув, що від чиїхось лихих намірів сподіюється взаємна шкода. Що ж, тоді вислухай і мене і зрозумій, що неслухно було б з вашого боку не довіряти цареві або мені. /17/ Невже ти думаєш, що коли б нам заманулося знищити вас, то для цього забракло б вершників, піхоти чи зброї, за допомогою яких нам неважко було розбити вас, причому без жодного ризику для самих себе? /18/ Чи ти гадаєш, ніби у нас немає підхожих для нападу місцевостей, аби перетнути вам шлях до багатих на продовольство сіл? Хіба вам не доводиться з превеликими труднощами долати рівнини¹⁹, хоч і тутешні жителі ставляться до вас приязно? Хіба ви не бачите перед собою гірські хребти, нездоланні для вас, якщо ми захопимо висотні позиції в них? Хіба недосить річок, біля берегів яких нам легко було б, б'ючись, розбити вас по частинах? А серед них є і такі річки, які ви взагалі не змогли

б перейти без нашої допомоги. /19/ Припустімо, нас спіткала б невдача у всіх цих діях, але ж перед вогнем безпорадні посіви. Ми могли б спалити поля і заморити вас голодом, перед яким не встоїть жоден воїн. /20/ Чому ж, маючи стільки можливостей строщити вас як завгодно, причому без будь-якого ризику чи шкоди для себе, ми відмовляємося від того способу, який лише і буде нечестивим перед богами і ганебним перед людьми? /21/ Тому що ті, хто силкується досягти чогось-небудь, вдавшись до брехливої клятви перед богами і віроломства перед людьми, — це люди, які опинилися у безвиході, величезній скруті, до того сповнені відчаю злочинці. Ми, Клеархе, не такі, у нас є здоровий глузд і розважливість. /22/ А чому, маючи можливість знищити вас, ми не зробили цього? Тож знай: причина цього — це мое палке бажання здобути довіру в еллінів. Я хотів би, щоб наймані війська, з якими Кір прийшов сюди, покладаючись на них завдяки платні, яку він давав їм, поверталися разом зі мною і були надійними для мене з огляду на вчинене їм добродіяння. /23/ Ти вже натякнув, яку цінну допомогу ви могли б мені надати, але для мене найважливіше одне: тіару²⁰ личить носити лише цареві, але, спираючись на вас, і будь-хто інший міг би мріяти про неї».

/24/ Ці слова Клеархові видалися щирими, і він сказав: «У такому разі хіба ті, хто, обмовляючи нас, намагався посіяти ворожнечу між нами, коли навіч стільки підстав для дружби, не підлягають найлютішим тортурам?» /25/ Тісса-

ферн відповів: «Авжеж, і якщо лишень ви, стратеги й лохаги, згодні прийти до мене, я при всіх назву тих, хто чинить підступи супроти мене і мого війська». /26/ Клеарх сказав: « Я всіх приведу і розкажу тобі, хто доносить мені на тебе». /27/ Після цього Тіссаферн гостинно попросив Клеарха залишитися у нього і разом пообідати.

Коли Клеарх наступного дня повернувся до табору, стало ясно, що він не сумнівається у цілком приятному ставленні Тіссаферна до еллінів. Він переповів свою розмову з ним і вмовляв піти до Тіссаферна тих, кого той запрошував, а викритих у наклепах еллінів звелів карати як зрадників і зловмисників. /28/ Він підозрював, що до обмов вдається Менон, бо ж знав про його зустріч із Тіссаферном у присутності Арієя, а також про його неприязнь до себе і про підступи з метою перебрати на себе владу над усім військом, а відтак перейти до табору Тіссаферна. /29/ Водночас Клеарх хотів усе військо залучити на свій бік й усунути в ньому своїх недоброзичливців. Деякі солдати відраджували його від наміру взяти із собою усіх стратегів та лохагів і нагадували про віроломство Тіссаферна. /30/ Проте Клеарх уперто наполягав на своєму, поки не домігся того, що було вирішено відрядити 5 стратегів і 20 лохагів. Їх супроводжували під приводом закупівлі провіанту на ринку близько 200 солдатів.

/31/ Коли вони дійшли до намету Тіссаферна, стратегів запросили увійти, а саме: Проксена-беотійця, Менона — фессалійця, Агія — аркадця, Клеарха-лаконця і Сократа-ахейця; лоха-

ги ж залишилися надворі. /32/ Трохи згодом, за поданим сигналом, стратеги всередині були схоплені, а лохаги надворі — убиті. Після цього загін варварської кінноти пронісся рівниною, убиваючи всіх зустрічних еллінів — як рабів, так і вільних. /33/ Елліни, спостерігаючи з табору за цим галопом, були приголомшені і не розуміли в чому річ, аж поки не прибіг, тримаючи в руках свої кишки, аркадієць Нікарх, поранений у живіт, і не розказав про все, що сталося. /34/ Тоді елліни, перейняті страхом, побігли до зброї, щоб дати відсіч, бо ж думали, що варвари цієї ж миті вдеруться у табір.

/35/ Але до табору з'явилися лише Аріей, Артаоз і Мітрідат, колись найдовіреніші люди Кіра. Еллінський тлумач запевняв, нібито він бачить і впізнає серед них і брата Тіссаферна. З ними разом прийшло і близько 300 персів у панцирах. /36/ Підійшовши на близьку відстань, вони попросили вийти вперед лохагів і стратегів, якщо такі є в еллінів, щоб передати їм цареве веління. /37/ Тоді, у супроводі охорони, виступили вперед еллінські стратеги Клеанор-орхоменець і Софенет-стімфалієць, а разом із ними і Ксенофонт-афінець, з наміром дізнатися про долю Проксена. Хірісоф був відсутній, бо він разом із загоном солдатів добував провіант у якомусь селі. /38/ Коли вони зупинилися на такій відстані, що можна було чути слова, Аріей сказав: «Елліни, Клеарх виявився клятвopорушником і порушником угоди, тому тепер скараний на горло і помер. А Проксен і Менон за звістку про його лихий уми-

сел оточені у нас неабиякою шаною. Від вас же цар вимагає скласти зброю; він каже, що вона належить йому, бо ж це була зброя Кіра, його раба²¹. /39/ На це елліни відповіли таким чином, причому говорив Клеанор-орхоменець: «О наймерзотніший нелюде, Аріею, і ви всі, колишні друзі Кіра, невже вам не соромно ані перед богами, ані перед людьми, вам, що поклялися мати спільних з нами друзів і ворогів, а тепер запродали нас разом із Тіссаферном, найнечестивішою і найлихішою людиною? Ви вбили тих самих людей, яким складали клятви і зрадили нас усіх, а тепер приходите до нас разом з нашими ворогами?» /40/ Аріей сказав: «Клеарх першим став чинити підступи Тіссафернові, Оронтові і всім нам, хто був з ними». /41/ На це Ксенофонт відповів: «Гаразд, нехай так; якщо Клеарх справді, всупереч клятві, порушив угоду, то він дістав по заслuzі, бо ж справедливість вимагає покарання для клятвopорушників. Але ж поверніть нам наших стратегів, Проксена й Менона, які виявилися вашими добродійниками. Адже зрозуміло, що вони, як спільні наші друзі, порадять найкраще, як для вас, так і для нас». /42/ Після цього варвари довго радилися між собою і подалися геть, так не обізвавшись у відповідь.

Розділ 6

/1/ Схоплені ось у такий спосіб стратеги були відвезені до царя і страчені: їм відітнули

голови²². Один із них, Клеарх, на загальну думку усіх, хто особисто знав його, був не лише найвправнішим у військовій справі, але й людиною дуже войовничою. /2/ Так, поки лакедемонці вели війну з афінянами²³, він залишався на своїй батьківщині, але після укладення миру він умовив ефори²⁴ відрядити його на війну супроти фракійців, що мешкали за Херсонесом і Перінфом і чинили набіги на поселення еллінів. /3/ Коли ж ефори з невідь якої причини скасували рішення після того, як він відплив, і намагалися повернути Клеарха з Істму²⁵, то Клеарх, одначе, не скорився наказові, а плив і далі до Геллеспонту. /4/ Відтак за непослух він був засуджений до страти верховною владою у Спарті. Вже як утікач Клеарх подався до Кіра. Яким чином він здобув у того прихильність, — про це розповідь в іншому місці. /5/ Кір дав йому 10000 дариків, а Клеарх, узявши гроші, не став гайнувати їх, натомість на доручені кошти набрав військо і затіяв війну з фракійцями. Після перемоги над ними у битві він грабував і плюндрував країну і жив війною доти, поки військо не знадобилося Кірові. Тоді він знову прибув для того, щоб воювати разом із Кіром. /6/ Як на мене, такі вчинки свідчать про войовничість людини: маючи змогу жити мирно, не зазнаючи якихось утисків чи втрат, він воліє іти на війну; замість безтурботного життя він переносить злигодні в бойових походах, замість наживати статків і розкошувати, він розтринькує гроші на військові заходи. Клеарх залюбки давав гроші на війну немов на якусь

розвагу. Тож війна була для нього палкою пристрастю. /7/ Войовничість у нього проявлялася у відсутності будь-якого страху перед небезпекою, він міг безперервно тривожити ворогів і не розгублювався у скрутних обставинах, як одностайно стверджують його співучасники у військових справах. /8/ А ще ж було відомо, що він вирізнявся розпорядливістю, яка відповідала його вдачі як командира. Так, він умів ліпше, ніж хтось інший, подбати про провіант для солдатів і заpastися ним, а також вселяти підлеглим послух. /9/ Цього Клеарх досягав суворістю. З вигляду він був похмурий, мав різкий голос і карав суворо, інколи в нападі гніву, а опісля не раз розкаювався у цьому. /10/ Але карав не безпідставно, а свідомо, бо розумів, що такі заходи лише підуть на користь війську. Розповідають навіть, ніби він говорив, що солдат має більше боятися свого командира, ніж ворога, коли доводиться стояти на варті, допомагати своїм друзям або раптово кидатися на ворога. /11/ Тому не випадково у складних обставинах солдати беззастережно корилися йому одному і не зверталися до когось іншого. Вони казали, що тоді наче переймалися його похмурістю, яка наганяла страх на супротивників і зараджувала лихові. /12/ Та коли небезпека минала, багато хто, користуючись можливістю, йшов до іншого командира, багато хто покидав Клеарха, бо нічого привабливого у вдачі він не мав, завжди був сердитим, а то й брутальним, і солдати почувалися перед ним, немов діти перед учителем. /13/ Тож, звісно, у

нього ніколи не було друзів або прихильників. А тим, хто був підпорядкований йому чи то за постановою міста, чи з огляду на скрутні обставини, або ж залишався з якоїсь необхідності, він давав якнайсуворіший вишкіл. /14/ Коли солдати під його орудою долали ворогів, то це засвідчувало звитягу і відважність Клеархових воїнів; ось тоді проявлялася їхня сміливість перед лицем ворога, а страх покарання підтримував у них послух. /15/ Таким був Клеарх як воєначальник. А служити під командою іншого він, як кажуть, не дуже любляв. Він загинув, коли йому було близько 50 років.

/16/ Проксен-беотієць ще з дитинства мріяв, коли стане дорослою людиною, вершити подвиги, і задля цього він за платню навчався у Горгія з Леонтіни²⁶. /17/ Пройшовши у того школу і набувши певних знань, він перейнявся думкою, ніби спроможний вже управляти й водитися з кращими людьми і не поступатися їм у добродіяннях, тому взяв участь у Кірово-му поході. Він сподівався таким чином зажити слави, набути впливу і статків. /18/ Проте було цілком зрозуміло, що, пориваючись до цього, він жадав досягати своєї мети лише справедливим і чесним шляхом, інший спосіб він рішуче відкидав. /19/ Так, він міг командувати порядними і звитяжними людьми, проте не вмів вселяти у солдатів ані шанобливості, ані остраху до себе, ба більше, він навіть сором'язливо червонів перед ними, а ті перед ним. Він більше боявся викликати на себе осоругу солдатів, аніж страх у них не за непослух. /20/ На його

думку, командирові досить хвалити слухняного солдата, а неслухняного — не хвалити. Тому хороші і відважні солдати поважали його, а не порядні капостили йому, вважаючи, що обвести його кругом пальця — звичайнісінька річ. Він загинув у віці близько 30 років.

/21/ Відомо також, що Менон-фессалієць щосили домагався неабияких статків і влади і шани задля чим більшого зиску. Він також прагнув до дружніх стосунків з наймогутнішими особами, аби безкарно робити шкоду. /22/ Найшвидше досягти поставленої мети, на його думку, можна було шляхом порушення складених клятв, брехні та обману, а щирість у поведінці та правдивість вважав рисою, притаманною дурням. /23/ Тож він не любив нікого, а коли й запевняв котрогось у дружбі, то було зрозуміло, з метою нашкодити йому. Він ніколи не глузував із ворогів, а завжди, як говорили, зневажливо відгукувався про тих, хто оточував його. /24/ Відбирати майно у недругів вважав недоцільною справою, вважаючи, що захоплювати статки у людей, які пильнуються, — ризиковано, натомість у друзів, які не надто стережуть свого майна, можна, і причому з неабиякою зручністю. /25/ Усіх, кого вважав порушниками клятви і кривдниками, він остерігався як осіб добре озброєних, а з благочестивими і справедливими він поведився як із людьми слабкодушими. /26/ У той час, як інші пишаються благочестям, щирістю та порядністю, Менон хизувався здатністю обманювати, ошукувати, висміювати друзів, бо ж

він завжди мав за дурнів тих, хто не здатен когось паплюжити. /27/ А домагаючись послуху від солдатів, він втягував їх у лихі справи. Він вимагав також поваги до себе і шани, а саме тоді, коли у нього з'являлося бажання накоїти комусь лиха. А якщо хто-небудь покидав його, він вважав зі свого боку неабияким добродійством, що не знищив цієї людини, коли ще користувався її послугами. /28/ Коли мова йде про його справи, то тут можна просторікувати що завгодно, але ось яка річ була відома всім. В Арістіппа він домігся командування над найманцями ще в юнацькому віці, а з варваром Аріеем він заприятелював теж у молодому віці. /29/ Коли загинули його товариші стратеги за те, що разом із Кіром узяли участь у поході супроти царя, він, учинивши те ж саме, уцілів. Але згодом він був страчений за наказом царя після смерті інших стратегів і не так, як Клеарх і його товариші, яким повідтинали голови, що вважається найшвидшою смертю; кажуть, він сконав як підла людина, впродовж цілого року піддаваний тортурам.

/30/ Агій-аркадець і Сократ-ахеець також загинули. Про них ніхто не говорив чогось поганого за боягузтво на війні і ніхто не докоряв за нездатність підтримувати хороші стосунки із друзями. Обом було приблизно 35 років від народження.

КНИГА ІІІ

Розділ 1

/1/ [Про те, що вчинили елліни під час наступу Кіра аж до битви і що сталося після смерті Кіра, коли елліни верталися додому разом із Тіссаферном, уклавши з ним мирну угоду, — про це мовлено вище].

/2/ Коли стратеги були схоплені, а ті лохаги й солдати, які супроводжували їх, загинули, елліни впали у страшенний відчай, усвідомлюючи те, що вони перебувають у внутрішніх землях царя¹, оточені звідусіль ворожими племенами й містами, позбавлені можливості купувати провіант; і що від Еллади вони перебувають на відстані не менше 10000 стадій, а тим часом у них немає жодного провідника² і до того ж на шляху додому перед ними постають нездоланні річки, перейти які вбхід неможливо; і що варвари, які здійснювали похід із Кіром, зрадили їх, і вони покинуті напризволяще, без союзницької кінноти, а тому, цілком зрозуміло, у разі перемоги вони нічого не здобудуть, а в разі поразки втратять усе, в тому числі і своє життя. /3/ Стурбовані цим, пригнічені, лише деякі з них увечері перекусили, деякі ж розпалили багаття, і в цю ніч більшість еллінів не повернулася до табору, а розмістилася на відпочинок абиде, не можучи ані заснути від горя і туги за батьківщиною, батьками, дружинами

і дітьми, яких вони вже не плекали надії побачити. Ось у такому безрадісному настрої вони проводили ніч.

/4/ У війську, одначе, перебував якийсь Ксенофонт-афінець³, який супроводжував найманців, хоча й не був ані стратегом, ані лохагом, ані солдатом. Він покинув вітчизну на запрошення Проксена, свого давнього приятеля. Той обіцяв, у разі прибуття Ксенофонта, заприятелити його з Кіром, який, за словами Проксена, дорожчий для нього за вітчизну. /5/ Прочитавши листа, Ксенофонт звернувся за порадою до Сократа-афінця⁴. Побоюючись, що дружба з Кіром може зашкодити Ксенофонтові в очах держави, бо ж вважалося, що Кір ревно допомагав лакедемонцям у війні супроти Афін⁵, Сократ порадив йому податися в Дельфи⁶ і запитати бога стосовно цієї подорожі. /6/ Прибувши у Дельфи, Ксенофонт запитав Аполлона, якому богові йому слід принести пожертву і скласти молитву, щоб подорож і повернення завершилися успішно. Аполлон промовляв до нього: принести жертву тим богам, яким годиться у таких випадках⁷. /7/ Повернувшись, Ксенофонт розказав про віщування Сократові. Дізнавшись про зміст оракулових слів, Сократ став докоряти Ксенофонтові за те, що той не запитав бога, чи слід йому їхати, а самовільно вирішивши, що слід ладнатися, запитав лише про найліпший спосіб вирушати у подорож. «Одначе, — сказав він, — коли ти ось так зметикував, як запитати, то треба виконувати веління бога». /8/ Тож Ксенофонт приніс належну

жертву і відплив. У Сардах він зустрів Проксена і Кіра, налаштованих виступити вглиб країни, і познайомився з Кіром. /9/ Оскільки Проксен наполягав, то й Кір умовляв Ксенофонта залишитися і обіцяв, що як тільки скінчиться похід, він відпустить його від себе. А похід, як мовилося, готується супроти пісидійців. /10/ Таким чином, Ксенофонт відбув у похід обманути, щоправда, не з боку Проксена, бо ж ані він, ані хтось інший із еллінів, крім Клеарха, не знав, що йдуть війною на царя, і лише після прибуття до Кілікії усім стала зрозумілою справжня мета цього походу⁸. Дуже багато учасників боялися іти далі, проте й вони, хоч і згнітивши серце, пішли слідом за військом, бо ж сумління не дозволяло їм покидати товаришів і Кіра. Одним із них був Ксенофонт.

/11/ Коли ж відчулася неймовірна скрута, Ксенофонт журився разом із іншими і не міг заснути. Щойно він впав у забуття, як побачив сон. Йому видалося, ніби настала гроза і блискавка вдарила у батьківську оселю, від чого вона зайнялася полум'ям. /12/ Перелякавшись, він одразу прокинувся, і сон, з одного боку, видався йому гарною прикметою, бо ж, опинившись у такій скруті й небезпеці, він немовби бачив велике світло, яке виходило від Зевса; але, з другого боку, він потерпав від страху, бо ж міркував, що сон, насланий Зевсом-Царем⁹, і бачив себе звідусіль оточеним вогнем, що означало, ніби йому не вийти з царевої країни і що постійно поставатимуть якісь перешкоди. /13/ Отож, щоб збагнути сенс такого сновидін-

ня, він вирішив зачекати. А сталося ось що. Як тільки Ксенофонт прокинувся, він у ту ж мить став роздумувати: «Чого це я розлігся? Ніч минає, і, мабуть, удосвіта вже з'являться вороги. Якщо ми потрапимо у руки царя, то нам жодним побитом не врятуватися, — а перш ніж настане ганебна смерть, нас спочатку покалічать, потім піддадуть тортурам і, нарешті, замордують. /14/ А тим часом ніхто й не переймається цим і не думає, як захищатися: ми всі тут спимо так, наче так і треба робити. А я? Звідки, якщо не з Афін, має взятися той стратег, якого я очікую, щоб він підняв усіх на ноги? Невже я вже не досяг зрілого віку?»¹⁰ Адже коли потраплю сьогодні ж у руки ворогів, то не діждатися мені більше бодай якоїсь зрілості».

/15/ Відтак він встає і спочатку скликає лохагів Проксена. Коли вони зібралися, він сказав: «Лохаги, як і у вас, у мене теж пропав сон, і, достоту як ви, я не можу й лежати, бачачи, в яку край-бідку ми потрапили. /16/ А щодо ворогів, то вони, як бачите, не забаряться з появою, як тільки, на їхню думку, вони будуть у всеозброєнні. А з нас ніхто не подбає про те, щоб у повній бойовій готовності зустріти ворога. /17/ Якщо отак бити байдики, то, звісно, потрапимо у полон до царя, і як ви гадаєте, що нас спіткає? Адже він відтяв голову і руку своєму кривому братові вже після його смерті і розіп'яв його; що тоді казати про нас, які не мають заступників і які виступили супроти нього в похід з метою обернути царя на раба й убити його, коли буде змога, — як ви гадаєте, що нас

очікує? /18/ Хіба він зупиниться перед чимось і не закатує нас, щоб залякати всіх і відбити будь-яку охоту зазіхати на його владу? Атож, потрапимо в його руки, він скоїть з нами, що заманеться. /19/ Як на мене, то поки угода була чинною, я постійно співчував нашим і заздрих цареві та його вельможам, бачачи, якою великою і багатющою країною вони володіють, яка повнеча усього — продовольства, слуг, худоби, коштовностей й одягу. /20/ А коли я згадував про наших солдатів, то думав: ми ж назагал не зачіпаємо усіх цих речей, хіба що можемо придбати їх за гроші, але ж я знав, що лише у небагатьох є на це кошти. Зрештою, яким чином можна було б заpastися провіантом, якщо нас стримували клятви? Роздумуючи над цим, я іноді боявся мирної угоди більше, ніж війни.

/21/ «Одначе, коли вони самі вже порушили угоду, то, гадаю, проявилася цілком їхня підступність і наша нетямущість. Тепер ці прекрасні винагороди ми повинні виборювати звитягою, й суддями-агонотетами¹¹ будуть боги, і, звісно, вони на нашому боці. /22/ Адже вороги виявилися перед ними порушниками клятви, а ми, бачачи перед собою чимало всілякого добра, вперто утримувалися через клятви перед богами, а тому, як на мене, можемо тепер здобувати багатство, діючи з більшою розважливістю, ніж вони. /23/ Крім того, тілом ми витриваліші, здатні переносити неgodу, і спеку і злигодні краще, ніж вони. І дух наш, з ласки богів, також міцніший за їхній дух, і якщо лише боги, як і раніше, присудять

нам перемогу, то ворогам дістануться хіба що рани і смерть. /24/ Можливо, й іншим спадали на думку такі речі, але, заради богів, не очікуймо їхньої появи і заклику до подвигів, а берімося першими до справи і спонукаймо решту до звитяги. Оберімо найкращих лохагів і найдосвідченіших стратегів із свого середовища. /25/ Стосовно мене, то якщо ви вирішите очолити цю справу, я охоче піду за вами, а якщо мене призначите командиром, то не зважати-му на молодечий вік, бо вважаю себе найпридатнішим у такому віці для усунення у своїй вдачі шкідливих рис».

/26/ Після цієї промови усі командири запропонували Ксенофонтіві взяти на себе командування, крім якогось Аполлоніда, який розмовляв беотійською говіркою. От він став перечити, кажучи, що дурний балакун той, хто стверджує, буцімто можна врятуватися іншим способом — не скоряючись цареві, якщо це взагалі можливо, і водночас почав страхати всілякими і непереборними труднощами. /27/ Одначе Ксенофонт перебив його і сказав: «Ну й дивак ти! Та ж ти не розумієш того, що у тебе перед очима, і не пам'ятаєш того, що сам наслухався. Між іншим, ти поневірявся тут же разом із цими людьми, коли цар, після смерті Кіра, перейнявся зневагою до нас і через посланців звелів нам скласти зброю. /28/ А коли ми не зробили цього, натомість озброїлися і вирушили в дорогу і розбили табір поряд з ним, то він вдався до всіляких хитрощів: і відряджав до нас послів, і просив укласти мирну

угоду, і постачав провіант доти, доки не було досягнуто перемир'я. /29/ Коли ж стратеги і лохаги пішли до них для перемовин, як і ти радиш нам зробити і, покладаючись на угоду, не взяли із собою зброї, то хіба їх не били, не катували, не ганьбили, до того ж ці нещасні не могли померти, хоча, як на мене, вони дуже жадали цього? І знаючи це добре, ти називаєш дурними балакунами тих, хто закликає до зброї, і пропонуєш їм знову піти і віддатися в руки ворогів? /30/ Тому, воїни, нам слід спекатися такої людини у своєму середовищі, ба більше, позбавити її звання лохага, завдати на неї поклажу і накласти обов'язки носильника. Він ганьбить свою батьківщину і всю Елладу тим, що, будучи елліном, він ось такий, яким ми його бачимо!». /31/ Тоді слово взяв Агасій-стімфалієць і сказав: «Але ж у цієї людини нема нічого спільного ані з Беотією, ані з Елладою. Я ж помітив: у нього, як у лідійця, проколені вуха»¹². /32/ Та воно і виявилось, тому його витурили з табору. Інші ж Проксенові люди, проходячи по шеренгах, стали викликати стратега, якщо той був живий, а в протилежному разі — в його помічника і, коли був живим лохаг, — лохага. /33/ Коли всі зійшлися, вони всілися на передніх позиціях; зібралось всього близько ста чоловік стратегів і лохагів. /34/ Було майже опівночі. Тоді Ієронім-елеєць як старший із лохагів Проксена першим сказав: «Стратеги й лохаги, обговоривши нинішнє становище, ми вирішили зібратися і запросити вас із метою, якщо це вдасться, прийняти для нас потрібні

рішення. Тож вислухайте спочатку Ксенофонта, нехай він повторить те, що говорив нам».

/35/ Відтак Ксенофонт сказав таке: «Усім нам добре відомо, що цар і Тіссаферн похопили тих із нас, кого могли, і що вони, безсумнівно, зловмишляють супроти всіх інших, намагаючись знищити нас, коли це буде їм під силу. Тому слід, гадаю, робити все, щоб ніколи не потрапляти у руки ворогів, а навпаки, підкорити їх собі. /36/ Тому гаразд зрозумійте, багато що у цій справі залежить від вас, командирів. Адже всі ви, зібравшись у такій кількості, маєте неабиякі для цього можливості, бо ж солдати дивляться і рівняються на вас, і якщо углядять вашу безпорадність, то й самі занепадуть духом, а коли бачитимуть вашу зосередженість і рішучість перед боєм, що надихатиме й інших, то вони, не сумніваймося у цьому, підуть за вами і наслідуватимуть вас. /37/ Звісно, так воно й має бути; ви чимось маєте вирізнитися з-поміж них: ви ж, зрештою, стратеги, таксіархи¹³ і лохаги, і поки був мир, ви отримували більше грошей і користувалися більшою шаною, а тепер, коли настала війна, ви повинні вирізнитися мужністю, підказувати солдатам, допомагати їм у труднощах, коли виникне необхідність. /38/ Нині, насамперед, вам треба навести лад у війську, якомога швидше вибрати на місце загиблих — нових стратегів і лохагів. Адже без командирів, звичайно, буде непереливки — так, що далі вже нікуди, тим більше в оточенні ворогів: адже послух і лад — це і є наш рятунок, а непослух і без-

лад вже й так призвели до згуби багатьох. /39/ Тому оберімо командирів, скільки їх потрібно, опісля ж зберімо солдатів і надихнімо їх. /40/ Бо ж, мабуть, ви теж завважили, з якою нехиттю вони сьогодні брали зброю і йшли в табір і ставали на варту. У такому пригніченому стані вони навряд чи спроможуться на якесь діло, коли б довелось послати їх уночі або вдень у нагальній потребі. /41/ А коли переконаємо і спонукаємо їх думати інакше, не побиватися з приводу загрози чи скрути, а шукати виходу, то вони, авжеж, забудуть про гризоти. /42/ Вам-бо відомо: не числом і грубою силою здобуваються перемоги на війні, але вороги здебільшого не витримують натиску тих, хто йде на них сповнений відваги і покладається на поміч богів. /43/ Загалом, я тієї думки, що ті люди, які прагнуть жити війною, ворожнечею, переважно покінчують із життям із соромом і ганебно, а ті, які бачать у смерті спільну долю всіх людей, і дивляться їй у вічі з гідністю, заживши слави, — вони у своїй більшості доживають до схилу років, до того ж ще за життя не бідкаються на свою старість. /44/ Тож зважмо на наше становище і розуміймо, що настала година, коли кожному із нас треба виявляти незламність духу і всіх інших надихати до цього ж». /45/ Цими словами він скінчив свою промову.

Потім Хірісоф сказав: «Раніше, Ксенофонте, я знав тебе з чуток як афінця, а нині цілком схвалюю твої слова і діла. Для нас усіх було б краще, якби побільше людей думали б так, як

ти. /46/ А тепер, — додав він, — не гаймося. Розійдімося усі, і там, де в цьому потреба, обери́ть командирів, а потім зійдяться на середину табору і приведіть із собою обраних. Потім ми зберемо туди всіх солдатів. І нехай з'явиться також оповісник Толмід». /47/ І з цими словами він встав, щоб ніхто не барився і всі бралися до своїх справ. Відтак були вибрані командирами: замість Клеарха Тімасій-дарданець, замість Сократа Ксантікл-ахеець, замість Агія Клеанор-орхоменець, замість Менона Філесій-ахеець, замість Проксена Ксенофонт-афінець.

Розділ 2

/1/ Було вже близько до світанку, коли закінчилися вибори, і командири, прийшовши на середину табору, вирішили розставити сторожові пости і скликати солдатів. Коли всі зібралися, то першим виступив Хірісофлакедемонек і сказав: /2/ «Воїни! Скрутно нам зараз, коли ми залишилися без стількох знаних стратегів, лохагів і солдатів, до того ж нещодавній наш спільник Аріей зі своїм військом зрадив нас. /3/ Попри це нам слід зарадити тяжкому становищу і, як личить мужнім воїнам, не впадати у відчай, а діяти заповзято, щоб здобути перемогу і врятуватися. Коли ж не поталанить, то, принаймні, помремо з гідністю і жодним чином не віддамося на поталу ворогам. Бо ж коли перетворимося на бранців, то нам — у мене така думка — доведеться спіз-

нати тортури, які з ласки богів нехай випадуть нашим ворогам». /4/ Після нього виступив Клеанор-орхоменець і сказав: «Воїни, вам уже зрозуміло, що цар — порушник клятви і нечестивець, а Тіссаферн — віроломна людина. Він назвав себе сусідом Еллади і сказав, що дуже піклується про наш рятунок, сам поклявся у цьому і дав свою праву руку і сам же обманув нас, схопивши стратегів, причому він не мав совісті перед Зевсом Гостинним¹⁴: прийнявши Клеарха як гостя, він, одначе, обманув цих людей і потім повбивав їх. /5/ Зі свого боку, Аріей, якого ми хотіли посадити на престол царем і з яким обопільно клялися не зраджувати один одного, теж не побоявся богів і не зважив на мертвого Кіра: у той час як за його життя він користувався у нього найбільшою шанобою, тепер, перейшовши на бік найлютіших його ворогів, він намагається чинити зло нам — друзям Кіра. /6/ І втім, нехай покарають їх боги за діла, а нам, свідкам цих подій, не слід вже більше піддаватися обманові, а зі зброєю в руках долати все і в усьому покладатися на богів».

/7/ Після цього виступив Ксенофонт, зодягнутий у найкращі бойові обладунки. Він вважав, що коли боги дарують перемогу, то доцільно здобувати її в розкішному вбранні, а якщо йому присуджена смерть, то людина, яка вважає себе гідною прекрасного одіяння, має у всій своїй красі зустріти смерть. Він почав свою промову таким чином: /8/ «Клеанор уже вів мову про порушення клятви варварами і їхнє віроломство, та й вам про це добре відомо.

Якби ми усе ж прийняли рішення знову звернутися до них і, уклавши мирну угоду, просуватися далі, то, напевне, ми б впали у неймовірний відчай, бо ж ми бачили, що спізнали стратеги, які, довірившись клятвам, віддалися їм у руки. Але якщо ми маємо зі зброєю в руках відомстити їм за скоєне і надалі завжди прокладати шлях з боями, то з допомогою богів нас очікуватиме щасливе й успішне вороття».

/9/ У той час, як він говорив, хтось чхнув¹⁵. Почувши це, всі солдати в єдиному пориві прославили бога, і Ксенофонт сказав: «Воїни, у той час як ми вели мову про порятунок, з'явилося знамення Зевса-Рятівника, і тому я пропоную, як тільки ми увійдемо в дружню нам країну, з молитвами здійснити подячні жертвоприношення; водночас ми обіцяємо принести жертви й іншим богам, наскільки дозволять наші можливості. Хто, — сказав він, — з цим згоден, той нехай підніме руку». Всі підняли руки. Потім склали обітницю і проспівали пеан. Коли божі діла були таким чином доведені до кінця, Ксенофонт повів далі:

/10/ «Я щойно сказав, що можемо плекати великі і гарні надії на щасливе повернення. По-перше, ми твердо дотримувалися складених богам клятв, вороги ж учинили блюзнірство і порушили угоду всупереч клятвам. Тож зрозуміло, що боги, вважаймо, опиратимуться нашим ворогам і будуть нашими спільниками. А богам, зрештою, коли їм це угодно, до снаги обернути володарів на рабів, а рабів на панів.
/11/ А ще нагадаю вам про ті небезпеки, у яких

опинялися наші предки, аби ви, рівняючись на їхні звичаї, з ласки богів зараджували лихові і переборювали усі біди. Адже коли перси і їхні союзники ринули тьмою-тьмущою полчищ, намагаючись стерти з лиця землі Афіни, то афінці самі наважилися на опір і перемогли¹⁶. /12/ Тоді вони дали обітницю Артеміді принести їй у жертву стільки кіз, скільки ними вбито ворогів; але, як виявилось, такої кількості кіз не знайшлося, тому вони вирішили щороку приносити в жертву по 500 голів, і це жертвоприношення здійснюється і донині. /13/ Коли Ксеркс потім зібрав незліченне військо і пішов на Елладу¹⁷, то й тоді наші предки перемогли його і на суходолі, і на морі. Доказом цього можуть правити трофеї¹⁸, та найбільшим свідченням перемоги є свобода тих держав, у яких ви народилися і вирости, бо ви не поклоняєтеся жодному із смертних правителів, а лише богам. Ось від яких предків ви походите.

/14/ «А кажу вам це не тому, боуцімто ви не славите своїх предків. Небагато днів збігло відтоді, як ви зустрілися віч-на-віч з нащадками тих же персів і, з допомогою богів, перемогли їх, хоч вони значно переважали вас числом. /15/ Тоді ви проявили звичаю задля здобуття Кіром царського престолу, а нині, коли йдеться про ваш рятунок, вам слід засвідчувати ще більшу хоробрість та відвагу. /16/ І нині ви сміливіше дивіться їм у вічі, Адже у ті дні, коли ніхто ще не знав про них, ви не зупинилися перед безліччю ворогів, проте вдарили по них, пам'ятаючи батьківські заповіді; а тепер, набравшись до-

свіду, знаючи, що навіть тоді, коли їх значно більше, аніж вас, вони не можуть витримати вашого натиску, чому вам їх ще бояться?

/17/ «А втім, не думайте, що зрадницькі дії війська Арієя — нещодавнього нашого спільника — завдали нам важких втрат. Адже вони ще боягузливіші за тих варварів, яких ми розбили. От вони і повтікали до них, а нас покинули; зрештою, тих, хто ладен тікати, набагато приємніше бачити у ворожих лавах, ніж у власному війську.

/18/ «Може, хто-небудь із вас бідкається з приводу відсутності у нас кінноти, у той час як у ворога її багато. Але ж поміркуйте, що 10 000 вершників — це не що інше як 10 000 чоловік. Адже ще ніхто не гинув у битвах від укусу коня чи удару його копита, і все, що точиться у бою, звершується людьми. /19/ І хіба нам не певніше почуватися ногами на землі, аніж вершникам на коні? Адже вони звисають на конях, боячись не лише нас, але й власного падіння, а ми твердо ступаємо по землі, можемо завдати дошкульніших і влучніших ударів кожному, хто трапиться нам на шляху. В одному лише вершники мають перевагу над нами: вони можуть втекти швидше, ніж ми. /20/ Та, можливо, ви ладні іти в бій, проте потерпаєте від того, що вас уже не вестиме Тіссаферн і цар не даватиме вам провіанту. В такому разі розважте самі, що краще: чи мати провідником Тіссаферна, відкритого зловмисника супроти нас чи захоплених нами людей, яким ми звелимо вести нас, причому вони знатимуть, що

за будь-яку провину вони важитимуть власним життям. /21/ І хіба краще купувати провіант на їхніх же базарах, де продають мізер за шалені гроші, коли у нас взагалі немає коштів, аніж самим силоміць забирати його після перемоги стільки, скільки потрібно?

/22/ «Якщо вам це зрозуміло, але водночас у вас є думка про нездоланні для переправи річки і можливі підступи на них під час переходу, який може виявитися згубним для вас, то поміркуйте, чи, бува, це не безглузда вигадка варварів? Адже всі річки, навіть коли вони непрохідні в нижній течії, можна перейти вблід, не замочивши при цьому колін, якщо підійти до їхніх витоків.

/23/ «Але навіть у тому випадку, коли річки стануть для вас перепоною і в нас не виявиться провідників, нам усе ж не слід падати духом. Адже ми знаємо, що місійці, які, скажемо так, навряд чи хоробріші за нас, мешкають у багатолюдних, квітучих і великих містах на царевій землі. Знаємо також те ж саме і про пісідійців, а за лікаонцями ми самі спостерігали: вони оволоділи укріпленими місцями на рівнинах і грабують землю персів. /24/ І нам, можна сказати так, жодним чином не слід виказувати власних намірів повернутися додому, а зробити вигляд, наче б ми збираємося десь у тутешніх краях оселитися. Я певен, що коли б місійці вирішили піти, то цар дав би їм багатьох провідників і багатьох заручників як запоруку за надійне виведення їх з країни, ба більше, він би проклав їм шлях, проїжджий навіть для ко-

лісниць, запряжених четвіркою коней. І, безсумнівно, він набагато охочіше зробив би те ж саме і для нас, якби лишень довідався про наш твердий намір залишитися тут.

/25/ «Одначе я боюся, що, привчені жити в лінощах і проводити дні в розкоші, обзавівшись вродливими і стрункими жінками-мідійками і персіянками, ми, подібно до лотофагів¹⁹, забудемо дорогу додому. /26/ Тому слушніше і справедливіше було б, звісно, дістатися Еллади до своїх рідних та пояснити еллінам, що вони самохіть терплять нужду, бо вони ж мають змогу відрядити сюди людей, які проживають там у суворих умовах, і бачити їх багатими²⁰.

/27/ «Проте всі ці блага, звичайно, здобуваються у боротьбі, а тому нині поведемо мову про те, яким чином нам здійснювати похід, не піддаючись небезпеці, а в разі збройного зіткнення — як битися якнайкращим способом. По-перше, — провадив Ксенофонт, — я пропоную спалити усі наявні у нас підводи, щоб ми у своїх діях не залежали від налігачів і могли вільно просувалися туди, куди треба задля користі війська. Потім слід також спалити намети, бо перевозити їх — річ надто клопітна, і від них жодної користі ані в битвах, ані в добуванні провіанту. /28/ Потім ми викинемо усе зайве із решти спорядження, за винятком тих речей, які необхідні для ведення війни, для їжі і питва, щоб якомога більше наших людей були зі зброєю, а якомога менше несло вантаж²¹. У переможених, як вам відомо, нічого не зали-

шається; а здолаємо ми, то і ворогів зробимо носильниками.

/29/ «І насамкінець, про найважливіше. Вам добре відомо, що вороги не одважилися повести з нами війну доти, доки не схопили наших стратегів, сподіваючися спричинити цим безлад і непослух у наших лавах, а відтак вчинити розгром. /30/ Тому теперішні командири пмусять бути суворішими, ніж попередні, а рядові солдати — слухнянішими і відповідальнішими. /31/ Ви повинні прийняти ухвалу, згідно з якою, кожен солдат, свідок провини, разом із командиром каратиме порушника. Таким чином, вороги вже нині знатимуть, що у нашому війську не один Клеарх, а 10000 чоловіків, які запобігатимуть будь-яким витівкам на службі. /32/ Але час від слів переходити до справи, адже вороги, далєбі, не баритимуться. Тому нехай всі, якщо згодні із внесеними пропозиціями, якомога скоріше схвалять їх, аби виконувати затверджене. А якщо хтось із присутніх, і рядовий також, має щось краще на думці, то нехай не вагається сказати; справа бо стосується рятунку усіх нас».

/33/ Після цього Хірісоф сказав: «Якщо хтось має щось додати до Ксенофонових слів, то це буде принагідно обговорено у свій час; але, як на мене, Ксенофонтіві пропозиції слід, не гаючись, прийняти. Хто з цим згоден, нехай підніме руку». Всі підняли руки.

/34/ Ксенофонт знову встав і сказав: «Послухайте, мені знову дещо спало на думку. Нам, звісно, слід прямувати туди, де можна буде

запастися провіантом. Кажуть, на відстані не більше 20 стадій звідси лежать багаті села. /35/ Не пантеличтеся цим, якщо наші вороги, мов полохливі пси, які ганяються за перехожими і кусають їх, коли змога, але самі тікають щодуху від гонитви, переслідуватимуть нас, коли ми зрушимо з місця. /36/ Тому задля більшої безпеки під час просування війську, мабуть, треба було б вишикуватися у каре, аби обоз і натовп нестройових перебували під захистом²². Якщо ми, між іншим, зараз визначимо, хто вестиме військо і командуватиме передніми рядами, хто командуватиме на обох флангах і хто прикриватиме тил, то у нас не буде потреби радитися²³ з появою ворогів, і ми одразу ж без шарпанини даватимемо відсіч ворогам за встановленим порядком. /37/ Можливо, хтось міркує ліпше про спосіб шикуватися, то в такому разі нехай буде так, як він скаже. Але якщо такого не виявиться, то нехай військо веде Хірісоф, бо ж він лакедемонєць²⁴; про обидва фланги нехай подбають двоє старших стратегів, а в тилу перебуватимемо я і Тімасій — наймолодші стратеги. /38/ В подальшому, перевіривши на ділі шикунання, ми зможемо завжди обговорити усі інші заходи, кожен окремо за тих чи тих обставин. Якщо у когось є інші, кращі пропозиції, з'ясуйте їх». Оскільки ніхто не заперечував, то Ксенофонт сказав: «Хто згоден, нехай підніме руку». Пропозиція була прийнята. /39/ «Отже, — сказав він, — тепер нам треба розійтися і виконувати постанову. Хто з вас хоче побачити своїх близьких, то нехай пам'ятає,

що йому належить бути хоробрим, інакше усе зведеться нанівець. А хто хоче жити, той нехай б'ється до переможного кінця, бо переможці вбивають, а переможені гинуть. А хто мріє про багатство, той повинен досягати перемоги, бо переможці зберігають власне майно і захоплюють майно переможених».

Розділ 3

/1/ Після цього елліни встали, розійшлися і почали спалювати підводи й намети; усі необхідні речі залишили і поділили між собою, а зайві повикидали у вогонь. Скінчивши цю справу, вони взялися до сніданку. Ще коли вони снідали, приїхав Мітрідат з приблизно тридцятьма вершниками і, викликавши до себе стратегів на чутну відстань, він сказав: /2/ «Елліни, вам відомо, що я зберігав вірність Кірові, а нині ставлюся прихильно до вас і сюди добирався з неабияким страхом. Якби лишень я дізнався, яким чином ви думаєте повернутися щасливо додому, то я би приєднався до вас з усім військом. Тому, скажіть мені як другові, вашому доброзичливцеві і спільникові у подорожі, що у вас на меті». /3/ Порадившись один з одним, стратеги вирішили дати відповідь, а говорив Хірісоф: «Ми вирішили, якщо нам не чинитимуть перешкод, повернутися додому і пройти через цю країну, не заподіюючи їй якоїсь шкоди; якщо ж хтось завдаватиме нам клопоту — битимемося з ним до кінця». /4/

Після цього Мітрідат силкувався переконати, нібито не існує способу врятуватися без волі на те царя. Ось тоді і з'ясувалося, що він підсланий, тим більше, як виявилось з певністю, між Мітрідатовими вершниками перебував хтось із Тіссафернових людей. /5/ Тому стратеги вирішили схвалити постанову про неухильне ведення війни, поки вони перебуватимуть на ворожій землі, тим більше що, наблизившись, варвари стали заманювати солдатів і заманили підкупом одного лохага, Нікарха-аркадця, і він пішов уночі із приблизно 20 солдатами.

/6/ Після цього, поснідавши і перейшовши через річку Запат²⁵, вони рухалися в бойовому ладі, маючи обоз і нестройових у середині каре. Невдовзі знову з'явився Мітрідат із приблизно 200 вершниками і 400 стрільцями та пращниками, дуже рухливими і вправними. /7/ Він наближався до еллінів немовби з дружніми намірами, та коли підійшов на близьку відстань, то і кіннотники, і піхотинці стали раптово стріляти з луків і пращ і поранили багатьох еллінів. Ар'єргард зазнавав великих втрат, але вчинити опору не міг. Річ у тому, що критці²⁶ стріляли на коротшу відстань, аніж перси, і, крім того, будучи легкоозброєними, вони відходили під прикриття гоплітів, а стрільці дротиками кидали їх не дуже далеко і не досягали (перських) пращників. /8/ Тому Ксенофонт вирішив піти в напад на ворогів. Вперед пішли ті гопліти і пелтасти, які були з ним у тилу, але під час переслідування нікого наздогнати не вдалося. /9/ Адже в еллінів не

було кінноти, а піхотинці на короткій віддалі не могли наздогнати утікачів; переслідувати ж далеко від війська було ризиковано. /10/ Вершники варварів і під час утечі заподіювали еллінам шкоди, стріляючи, обернувшись, з коня, а еллінам під час переслідування доводилося знову долати ту ж відстань, яку вони проходили під час наступу. /11/ Таким чином, за цей день вони пройшли не більше 25 стадій і прийшли у село лише в сутінках.

Тут вони знову занепали духом. Хірісоф та інші стратеги звинувачували Ксенофонта у тому, що він переслідував ворогів далеко від фаланги, до того ж сам ризикував і не домігся нічого. /12/ У відповідь на ці докори Ксенофонт сказав, що звинувачення слушні, що й засвідчив перебіг подій. «Але я був змушений переслідувати, — сказав він, — бо ж бачив, що, тупцюючи на місці, ми зазнавали великих втрат і не могли дати належну відсіч. /13/ А щодо переслідування, то ваша правда — ми так і не домоглися свого, а під час відступу було непереливки. /14/ Тож подякуймо богам за те, що вороги прийшли не значними силами, а з невеликим загоном; відтак вони не сподіяли нам якоїсь відчутної шкоди, натомість нам стало зрозуміло, як виправити становище. /15/ Річ у тому, що вороги стріляють з луків і пращ на таку далеку відстань, що й крітці, відстрілюючись, не в стані влучати у ворогів, так само як і металники дротиків. Коли ж ми за ними гналися, то не було можливості відійти далеко від війська, а на короткій віддалі, навіть

коли стрілець вправний, не може наздогнати піхотинця, який перебуває на відстані пострілу. /16/ Отже, якщо ми хочемо тримати ворога подалі від себе, не дати йому можливості іти по п'ятах і заважати просуванню, то ми мусимо негайно обзавестися пращниками і вершниками. Кажуть, у нашому війську є родосці, які, як про них розказують, навчені стріляти з пращ і їхні снаряди летять удвічі далі, аніж снаряди перських пращників. /17/ Останні ж стріляють на коротку відстань, бо вони застосовують каміння, завбільшки в обхват рукою, а родосцям знайоме використання свинцевих кульок. /18/ Так от, знайдімо солдатів, у яких є пращі, і купимо у них нові пращі за гроші, іншим же, умільцям виготовляти нові пращі, теж призначимо платню, а для тих солдатів, які погодяться вступити у загін пращників, даватимемо якусь винагороду, тоді, мабуть, знайдуться люди, корисні для нас. /19/ Я знаю також, що у війську є коні, декілька у мене, потім ті, які залишилися після Клеарха, а ще ж чимало коней, відібраних у ворогів, перебуває в обозі. Якщо ми виберемо найпридатніших і замінимо їх в обозі в'ючними тваринами, а на коней посадимо людей для кінноти, то, далєбі, вони знадобляться для переслідування утікачів». /20/ Ця пропозиція була прийнята. Тієї ж ночі було споряджено близько двохсот пращників, а наступного дня вибрали близько 50 коней і вершників. Їм приготували шкіряні нагрудники і панцири, а їхнім командиром був призначений Лікій, син Полістрата-афінця.

Розділ 4

/1/ Цей день вони провели у селах, а наступного дня пішли далі, виступивши дуже рано.

/2/ Вони мали перейти через ущелину, і вони боялися, що вороги вчинять напад на них під час переходу. Коли ущелина залишилася позаду, знову з'явився Мітрідат із 1000 вершників і близько 4000 лучників та пращників. Таку кількість війська Мітрідат випросив у Тіссаферна, якому він обіцяв на цій умові підкорити йому еллінів, бо ж сповнився презирством до них, вважаючи, що у попередній сутичці він діяв з невеликим загonom, причому аніскільки не постраждав від цього, натомість ворогам завдав чималих втрат.

/3/ Коли елліни, пройшовши ущелину, відійшли від неї приблизно на 8 стадій, то й Мітрідат із своїм військом пройшов через неї. Тим часом, елліни призначили загін із пелтастів та гоплітів для переслідування ворога, а кінноті віддали наказ діяти сміливо, бо її підтримає чималий загін війська.

/4/ Коли Мітрідат наздогнав їх і каміння та стріли почали летіти в ціль, еллінам було подано трубний сигнал; ті солдати, які отримали наказ, одразу ж перейшли у біг, і вершники кинулися вперед. Вороги не витримали і побігли в ущелину.

/5/ Під час утечі у варварів загинуло багато піхоти і в ущелині чоловік 18 кінноти було взято в полон. Убитих еллінці самохіть понівечили, аби сам вигляд їх викликав жах у ворогів.

/6/ Після такої невдачі вороги повідходили, а елліни спокійно йшли вперед усю решту

дня і дійшли до річки Тигр. /7/ Тут знаходилося велике і безлюдне місто на ім'я Лариса²⁷. У давнину в ньому мешкали мідійці. Ширина його мурів становила 25, а висота 100 футів, а протяжність усіх мурів в обводі — 2 парасанги. /8/ Побудовані вони з випаленої цегли. Під цеглою кам'яна кrepіда заввишки у 20 футів. Перський цар у ті часи, коли перси відібрали владу у мідійців²⁸, тримав в облозі це місто і жодним способом не міг його здобути. Але сонце сховалося за хмару²⁹ і не з'являлося доти, поки жителі не повиходили з міста, і таким чином місто було взято. /9/ Поблизу цього міста височіла кам'яна піраміда³⁰ завширшки в 1 плетр і заввишки у 2 плетри. Туди повтікало багато варварів, які позбігалися з навколишніх сіл.

/10/ Звідти елліни пройшли в один перехід 6 парасангів до великого і безлюдного міста на ім'я Меспіла; колись його заселяли мідійці. Підвалини міських мурів були складені з тесаного виїмчатого каміння; ширина їх становила 50 і висота також 50 футів. /11/ На них були зведені цегляні мури завширшки у 50 і заввишки 100 футів, а довжина їх в обводі дорівнювала 6 парасангам. Сюди, кажуть, втекла дружина царя Мідії, коли перси захопили владу у мідійців. /12/ Тримаючи в облозі це місто, перський цар не міг захопити його ані силою, ані тривалою облогою, але Зевс вдарив мешканців блискавкою, і таким чином місто було взято.

/13/ Звідси вони пройшли в один перехід 4 парасанги. На цьому переході з'явився Тіс-

саферн. Він вів із собою свою власну кінноту, військо Оронта, одруженого на царевій дочці, а також тих варварів, з якими Кір здійснював похід, і ті війська, з якими брат царя ішов йому на поміч, до того ж і загони, надані йому царем, тому з їх появою скидалося на те, що прийшла величезна армія. /14/ Наблизившись, він розмістив частину війська позаду бойового ладу еллінів, іншу ж частину вивів на їхні фланги, проте не одважився напасти, остерігаючись засідки, і звелів стріляти з пращ і луків. /15/ Проте коли родосці почали напрочуд влучно стріляти з пращ, а скіфські лучники³¹ з такою ж точністю кидати стріли, то Тіссаферн поспішно відступив на безпечну відстань, а за ним подалася і решта війська.

/16/ Відтак до кінця дня елліни йшли попереду, а варвари йшли за ними, причому останні не завдавали еллінам втрат у перестрілці, тому що родосці стріляли з пращ на більшу відстань, аніж перські пращники і лучники. /17/ Але луки у персів були більші, і ті з них, які були підібрані, знадобилися крітцям: вони постійно користувалися ворожими луками і раз-по-раз стріляли на далеку відстань, запускаючи стріли вгору. У селах знайшлося багато матеріалу для тятив, а також свинцевих кульок для пращ. /18/ У цей день, коли елліни розбили табір у зустрічних селах, варвари відійшли, зазнавши невдачі у перестрілці. Наступний день елліни перебули в цих місцях і запаслися провіантом, бо ж у селах було багато хліба. А назавтра вони вирушили в дорогу по рівнині, і

Тиссаферн ішов слідом за ними, затіваючи перестрілку.

/19/ Тут елліни збагнули, що квадратне шиккування не лише не ставало в пригоді, зважаючи на переслідування ворога, а й спричиняло загрозу і безлад, тому що, коли фланги каре ущільнювалися у вузьких проходах або під час проходження через гори й мости, порушувався сам стрій і просування ускладнювалося. Водночас доводилося стримувати наскоки ворогів; тим часом голпліти, витіснені із шеренг, не могли як слід протидіяти їм. /20/ А коли фаланги знову розтягувалися, то солдати, опинившись поза лавами, розсіювалися, відтак порожніла середня частина флангів. Відтак ті солдати, які повиходили зі строю, коли вороги ішли слідом за ними, не знали, як діяти. Коли доводилося перейти через міст або через якийсь інший вузький прохід, то кожен квапився вперед, щоб випередити інших, що давало ворогам зручну нагоду для нападу. /21/ Зрозумівши в чому річ, стратеги утворили 6 лохів по 100 чоловік у кожному і поставили над ними лохагів, інших же осіб призначили командирами над підрозділами з 50 солдатів (пентекостіями) і над еномотіями³². Коли під час просування фланги стискувалися, ці заго-ни залишалися позаду, щоб не ускладнювати дії флангів, і потім ішли окремо. /22/ А коли боки каре розтягувалися, то вони заповнювали порожній простір, якщо він був вузьким, по лохах, а якщо він був широким — по еномотіях; таким чином середина фаланги була запо-

вна і ймовірність порушень у строю усуну-
та. /23/ І коли треба було перейти через якусь
переправу або через міст, лохи переходили по
черзі. А якщо лохи були потрібні якійсь частині
фаланги, то вони з'являлися туди злагоджено.
Ось у такому шикунанні вони зробили чотири
переходи.

/24/ На п'ятому переході вони побачили
якийсь палац і навколо нього багато сіл, а шлях
до них вів по крутих пагорбах, прилеглих до
тієї гори, на якій стояв палац. Елліни зраділи,
побачивши пагорби, бо ж вороги, що переслі-
дували їх, головним чином, були вершниками,
а пагорби ускладнювали їхні дії. /25/ Та коли
вони, йдучи вперед, піднялися з рівнини на
перший пагорб і спустилися з нього, щоб під-
нятися на другий, у цей час варвари напали на
них і, гнані ударами батогів³³, стали кидати ка-
міння з висот, а також стріляти із пращ та луків.
/26/ Багатьох вони поранили і, взявши гору над
гімнетами еллінів, загнали їх всередину важко
озброєного війська, так що впродовж усього
дня ані пращники, ані лучники, перебуваючи
в каре, нічим не могли допомогти війську. /27/
Коли ж скупчені елліни переходили в атаку, то,
оскільки були обтяжені важкою зброєю, вони
досягали вершини дуже повільно, і легкоозб-
роєні вороги, майже стрибаючи, швидко відбі-
гали. /28/ А з відступом назад до решти війська
гопліти зазнавали такого самого нападу, і те ж
саме сталося і на другому пагорбі, тому, не дій-
шовши до третього пагорба, вирішено притри-
мати гоплітів, а вперед пустити пелтастів. /29/

Коли пелтасти вийшли з правого боку на гору і опинилися вище ворогів, які переслідували еллінів, то ті не одважилися напасти на основне військо, яке спускалося з другого пагорба, боячись бути відрізаними й оточеними з двох боків. Таким чином, усю решту дня одні воїни йшли дорогою пагорбами, інші ж паралельно з ними гористою місцевістю, аж поки не дійшли до сіл. Елліни викликали там 8 лікарів, тому що було багато поранених.

/31/ Тут вони змушені були пробути 3 дні, як через поранених, так і тому, що там було багато продовольства — пшеничного борошна, вина і ячменю, заготовленого для коней у великій кількості, Усе це було зібрано для сатрапа тієї області. На четвертий день вони спустилися на рівнину. /32/ Оскільки Тіссаферн зі своїм військом наздогнав їх і знову робив наскоки, вони розбили табір у якомусь селі, аби не йти далі, водночас вступаючи у сутички, тим більше що було багато людей, не придатних до бою — поранених, тих, хто про них турбувався і тих, хто узяв зброю від них. /33/ Коли елліни розбили табір, а варвари, наблизившись до села, стали стріляти, в еллінів була значна перевага, бо ж тепер вони робили набагато зручніші вилазки з прикриття, ніж коли відбивалися у поході від ворогів, що насідали.

/34/ З настанням сутінків елліни очікували відходу ворогів, бо ж ті ніколи не розбивали табору ближче, ніж на відстані 60 стадій від еллінського війська, остерігаючись нічного нападу з боку еллінів. /35/ Річ у тому, що вно-

чі перське військо нерухливе і непридатне до бою, зокрема кіннота. Адже своїх коней перси прив'язують на ніч, а ще ж коні переважно стрижені, щоб вони, відірвавшись, не повтікали. Тому, коли зчиняється якийсь переполох, персові треба звільнити й осідлати коня, начепити на нього вуздечку і, надівши обладунки, скочити верхи. Усе це робити в нічну пору під час тривоги завжди складно. Тому вони й розбивали табір далеко від еллінів.

/36/ Коли елліни помітили, що перси мають намір відійти ще до настання темряви і передають один одному наказ, то в них було сповіщено через оповісника лаштуватися в похід, причому так, щоб це чули вороги. Тоді варвари якийсь час зволікали з відходом, але пізно ввечері вони пішли, бо їм не хотілося поночі зніматися з місця, іти і розбивати табір. /37/ А коли елліни побачили, що варвари і справді відходять, знявшись з табору, то вирушили з обозом і пройшли близько 60 стадій. Обидва війська віддалилися одне від одного на таку відстань, що вороги не з'являлися ані наступного, ані третього дня; а на четвертий день, уночі, випередивши еллінів, варвари захопили правобіч одну гірську висоту, повз яку елліни мали намір пройти, звідки пролягав шлях униз на рівнину.

/38/ Коли Хірісоф побачив, що гірська вершина вже зайнята ворогом, він викликав Ксенофонта з ар'єргарду і звелів йому, взявши із собою пелтастів, пройти до нього на передню лінію. /39/ Але Ксенофонт не взяв із собою пел-

тастів, бо помітив Тіссаферна, який з'явився з усім своїм військом, а сам, прискакавши верхи вперед, запитав Хірісофа: «Чому ти мене кличеш?». Той відповів: «Поглянь: вершина, під якою проходить спуск, захоплена ворогами, і її неможливо пройти там, якщо не виб'ємо їх звідти. /40/ Але чому ти не привів пелтастів?». Ксенофонт відповів, що він не хотів залишити без прикриття тилові частини, бо ж насідало військо Тіссаферна. «Проте, — сказав він, — поміркуймо над тим, хто і як прожене ворогів з гори». /41/ У цей час Ксенофонт помітив гірську вершину, розташовану над самим еллінським військом, і дорогу, яка сполучала її з тією висотою, на якій розмістилися вороги, і сказав: «Для нас, Хірісофе, найліпше якнайшвидше вибратися на цю вершину. Якщо ми її захопимо, то ті люди, які чатують над шляхом, підуть звідти. Тому визначмося, кому залишатися з військом, а кому іти вперед; вибирай сам, якщо ти йдеш на гору, я залишаюся тут» /42/ Хірісоф сказав: «Ні, вибирати тобі». Ксенофонт сказав, що молодшому личить іти в наступ, і просив послати разом із ним солдатів з передніх загонів, бо ж, зважаючи на дальність відстані, важко їх було взяти з тилу. /43/ Хірісоф послав з ним пелтастів з передніх загонів і викликав також пелтастів із середини каре. Він звелів також супроводжувати Ксенофонта добірним 300 воїнам з переднього загону каре, які були при ньому.

/44/ Вони вирушили вперед з якнайбільшою прудкістю. А вороги, перебуваючи на вершині, зрозуміли, що елліни прямують до вершечка

гори, й одразу навперейми побігли туди. /45/ Тоді піднявся гучний крик в еллінському війську, такий же крик почувся і з боку війська Тіссаферна — і ті, і ті підбадьорювали своїх. /45/ Ксенофонт об'їжджав верхи лави солдатів і закликав: «Солдати, вважайте, що ви зараз змагаєтесь за повернення в Елладу, до своїх дітей і дружин; ще трохи потрудіться, і тоді увесь шлях буде вільний». /47/ Але сікіонець Сотерід сказав: «Ми не вженемося за тобою, Ксенофонте, ти ж бо скачеш на коні, а мені украй важко нести свій щит». /48/ Почувши ці слова, Ксенофонт зіскочив з коня, виштовхнув солдата зі строю і, забравши у нього щит, пішов уперед якомога швидше. На ньому був також панцир вершника і йому доводилося дуже надсадно. Усе ж, ледь устигаючи, він звелів переднім іти вперед, а заднім не відставати. /49/ Солдати почали штовхати, бити і лаяти Сотеріда доти, доки не змусили його знову взяти щит і йти вперед. А Ксенофонт, сівши на коня, вів військо верхи, поки була змога, а коли місцевість стала непрохідною для вершника, він залишив коня і вирушив пішки. І таким чином вони першими прибули на гірську вершину.

Розділ 5

/1/ Тоді варвари, повернувши назад, повтікали, хто куди міг, а елліни оволоділи гірською вершиною. Війська Тіссаферна й Арієя відійшли вбік і пішли іншим шляхом, а військо Хірісофа

спустилося вниз і розташувалося табором у селі, багатому на всілякий провіант. /2/ На цій рівнині біля річки Тигру було чимало й інших багатих сіл. Несподівано після обіду з'явилися вороги і порубали кількох еллінів, які порозходилися на рівнині у пошуках здобичі і захопили чимало худоби, перевезеної на другий берег річки. /3/ Потім Тіссаферн і його війська почали спалювати села. Багато хто з еллінів були цим пригнічені, бо ж розуміли, що через спалені села їм нізвідки буде добувати продовольство. /4/ У цей час повертався загін Ксенофонта, відісланий на допомогу еллінам, і Ксенофонт, спустившись на рівнину, став об'їжджати шеренги допоміжного загону і говорив: /5/ «Ви помітили, елліни, що вороги вже вважають цю країну нашою? А згадайте, коли вони уклали мирну угоду з нами, то наполягали на тому, щоб ми не спалювали володінь царя, тепер вони самі роблять це і спалюють країну, наче вона чужа. Але якщо лишень вони в якомусь місці прибережуть продовольство для самих себе, то вони побачать, як і ми попрямуємо туди ж. /6/ Тому, Хірісофе, мабуть, треба відганяти паліїв так, неначе зі своєї землі». Але Хірісоф відповів: «Я з цим не згоден. Ліпше спалюймо і ми, тоді варвари швидше вгамуються».

/7/ Коли вони повернулися до наметів, солдати запасалися провіантом, а стратеги і лохаги зійшлися на раду. Становище виглядало безпорадним. По один бік від дороги височіли дуже високі гори, а по другий — протікала річка такої глибини, що навіть списом не мож-

на було дістати дна³⁴. /8/ Поки вони радилися про те, як учинити, підійшов якийсь родосець і сказав: «Елліни, я міг би переправити вас, ведучи по 4000 гоплітів одразу, якщо забезпечите мене усім необхідним і дасте як винагороду один талант». /9/ Коли його запитали, що йому для цього потрібно, він сказав: « Мені потрібно 2000 міхів. Тут багато дрібної худоби, кіз, волів й ослів, і якщо зідрати з них шкури і наповнити їх повітрям, то вони дадуть змогу переправитися без особливих труднощів. /10/ Мені потрібні і ремені, які ви використовуєте для в'ючної худоби. Я позв'язую ними один з одним міхи і потім, щоб кожен міх тримався стійко, прив'язу до нього камені і спускаю останні у воду на кшталт якорів; потім я протягну міхи через річку і поприв'язую їх до берега з обох боків, вимощу їх хмизом і насиплю землі. /11/ Ви не потонете, в цьому ви швидко пересвідчитесь, бо кожен міх витримає двох чоловік, не йдучи на дно, а хмиз і земля не даватимуть людям послизнутися в річку». /12/ Стратегам думка видалася напрочуд винахідливою, але нездійсненною, бо по той бік річки перебувало багато вершників, які б стали чинити перешкоди і, звичайно, не дозволили б робити переправу ще на її початку.

/13/ Звідси вони наступного дня пішли назад (до Вавилону) до неспалених сіл, спаливши ті селі, з яких вийшли. Тому вороги не наблизилися, а спостерігали і, мабуть, гадали, куди нарешті повернуть елліни і що в них на думці. /14/ Потім солдати пішли за продовольством,

а стратеги знову зійшлися на раду і, зібравши бранців, розпитували в них про навколишні землі. /15/ Ті розповідали, що шлях на південь веде до Вавілону і Мідії; по ньому елліни прийшли сюди. Шлях на схід веде до Суз та Екбатан, де, як кажуть, цар проводить літо. Шлях на захід, після переправи через річку, веде в Лідію та Іонію, а гірська дорога, повернута до півночі, — до кардучів. /16/ Це плем'я, за їхніми словами, живе в горах. Кардухи воювничі і не коряться цареві³⁵. А коли одного разу царське військо кількістю у 120000 чоловік напало на них, то ніхто з царських солдатів не повернувся назад — настільки складні там умови місцевості. Одначе, коли вони укладають угоду із сатрапом на рівнині, то підтримують з ним зносини. /17/ Вислухавши це, стратеги розвели бранців окремо один від одного і стали розпитувати в кожного з них наодинці про місцевість, розташовану від них у тому чи тому напрямку, але при цьому не виказуючи виглядом, куди вони мають вирушати. Стратеги вирішили, що необхідно проникнути в гори до кардучів, бо ж бранці говорили, що, пройшовши цю область, вони прийдуть у Вірменію, велику і багату країну, якою правив Оронт. А звідти, як вони запевняли, зручно прямувати куди завгодно. Відтак стратеги здійснили жертвоприношення і стали готуватися до походу, щоб, бува, гірський прохід не захопили раніше кардухи. Вони віддали наказ солдатам, щоб ті після всіх приготувань й обіду відпочивали і виступали в похід за першим сигналом.

КНИГА IV

Розділ 1

/1/ [Про те, що відбулося під час походу вглиб країни до битви і що сталося після битви, після укладення мирної угоди між царем та еллінами, котрі прийшли з Кіром, і які військові дії велися супроти еллінів з боку перського війська, що переслідувало їх після того, як цар і Тіссаферн порушили угоду, — про все це розказано у попередніх розділах]. /2/ Коли елліни добулися туди, де Тигр взагалі є непрохідним через його велику глибину і ширину і де не можна було також пройти уздовж берега, тому що круті кардуські гори звисали над самою річкою, — тоді стратеги вирішили йти через гори. /3/ Річ у тому, що вони дізналися від полонених, нібито, як тільки їм вдасться перейти кардуські гори, вони зможуть переправитися у Вірменію через витоки Тігру, причому вбхід, а якщо вони не захочуть цього зробити, — обійти їх навколо. Полонені говорили також, ніби витоки Євфрату знаходяться неподалік від Тігру, і це згодом виявилось правдою¹. /4/ А якщо елліни, казали вони, мають намір увійти в гори до кардухів, нехай роблять це непомітно і заздалегідь захоплять гірські висоти.

/5/ Коли приблизно настав час останньої варті² і залишалось ще досить часу, аби в темряві пройти рівнину, тоді за поданим усно сиг-

налом елліни знялися з місця і, йдучи вперед, на світанку дійшли до гори. /6/ В цей час Хірісоф вів військо, командуючи своїм загоном і всіма гімнетами, а Ксенофонт разом із гоплітами ішов позаду, не маючи біля себе жодного гімнета, бо ж, мабуть, не припускалася якась загроза нападу з тилу під час сходження в гори. /7/ Хірісоф вибрався на вершину раніше, аніж вороги помітили його. Потім він повів військо далі, і загони, рівномірно просуваючись через гору, ішли слідом за ним у села, розташовані в ущелинах та гірських схилах. /8/ Кардухи³ позалишали свої оселі і разом з дружинами та дітьми подалися в гори. Тож у селах можна було набрати вдосталь продовольства, а також знайти багато бронзових виробів. Проте елліни не брали нічого з цього. Так само вони не переслідували людей, не кривдячи їх з тих міркувань, що кардухи як вороги царя, можливо, дозволять еллінам пройти через їхні як дружні краї. /9/ Одначе продовольство, якщо траплялося, брали, маючи в ньому потребу. Проте кардухи не відгукувалися на виклики і не подавали жодних знаків свого місцезнаходження. /10/ А коли останні елліни вже в темряві спускалися у село з вершини гори — через вузькість проходу підйом і спуск тривав у них цілий день, — тоді на них напав загін кардучів. Кардухи вбили і поранили кількох чоловік, хоч їх було небагато; річ у тому, що поява еллінського війська виявилася для них несподіваною. /11/ Але якби їх у той час зібралось більше, то, мабуть, шкоди було б заподіяно неабиякої. Цю ніч ел-

ліни, таким чином, провели у селах, а кардухи, розвівши скрізь у горах багаття, перегукувалися один з одним.

/12/ З настанням ранку еллінські стратеги й лохаги зібралися і вирішили йти вперед, взявши із собою лише необхідну кількість витривалої худоби, решту ж залишити, а також відпустити нещодавно взятих у полон рабів. /13/ Річ у тому, що велика кількість в'ючної худоби і раби уповільнювали просування вперед, а приставлені до них солдати не могли брати участі в битвах; крім того, така кількість людей вимагала подвійних запасів провіанту і вдвічі більше підвод для перевезення, а багатьох бранців ще й доводилося вести як здобич. Про це рішення сповістили військо через оповісника.

/14/ Після сніданку елліни відбули в дорогу, а стратеги стали у вузькому проході, і, якщо знаходили у вояків якусь річ, яку згідно з наказом треба було залишати на місці, вони відбирали її, а солдати не перечили, за винятком тих випадків, коли кому-небудь вдавалося сховати якогось вподобаного хлопчика або вродливу жінку. Впродовж цього дня вони йшли, то затіваючи сутичку, то проходячи спокійно. /15/ А наступного дня була страшна негода, попри це, треба було рушати далі, бо бракувало достатньої кількості провіанту. /16/ Хірісоф вів військо, а Ксенофонт командував задніми частинами. Тим часом вороги дошкуляли: оскільки ж дорога проходила крізь вузини, то вони, підбігши впритул, стріляли з луків та пращ. Елліни відганяли їх і потім знову відходили від

них, а це уповільнювало рух, тому Ксенофонт часто вимагав зупинити все військо, коли вороги не відставали від нього. /17/ Хірісоф, коли йому про це доповідали, зазвичай зупинявся, та одного разу не виконав вимоги і швидко повів військо уперед, віддавши наказ іти за ним, з чого стало ясно, що трапилося щось особливе. Оскільки ж не було жодної змоги наздогнати Хірісофа й довідатися про причину його покvapливості, то просування ар'єргарду почало скидатися на втечу. /18/ У цей час через таку поспішність загинули звитяжець-солдат, лаконець Леонім, пронизаний стрілою в ребро крізь щит і шкіряний панцир, і Басій-аркадець, у якого була прострілена наскрізь голова.

/19/ Після прибуття на стоянку Ксенофонт одразу ж пішов до Хірісофа і став докоряти йому за те, що він не зупинився, через що їхнє просування нагадувало втечу і водночас вони мусили ще й відбиватися. «І ось полягли в сутичці двоє славних звитяжців, і ми не могли ані забрати їх, ані поховати». /20/ Хірісоф відповів: «Поглянь на гори і сам побачиш, наскільки вони нездоланні. Видніється лише одна ця крутезна дорога, і над нею, подивись, який величезний натовп людей, які зайняли прохід та охороняють його. /21/ Тому я квапився і не почекав на тебе в надії випередити їх і захопити перевал. Наші провідники кажуть, ніби іншої дороги нема». /22/ Ксенофонт сказав: «У моїх руках двоє тутешніх людей; річ у тому, що коли вороги насідали на нас, ми влаштували засідку, що дало нам перевести подих; од-

них ворогів ми вбили, а інших взяли живими для того, щоб мати провідників, яким знайома місцевість».

/23/ Цих людей негайно привели і допитували поодинці, чи не знають вони якоїсь іншої дороги, крім тієї, що видніється. Один з них, попри всілякі погрози, нічого не сказав, і оскільки він не повідомив нічого важливого, то його закололи на очах у товариша. /24/ Інший заявив, що перший чоловік відмовлявся показати інший шлях тому, що у нього у тих місцях (де йтимуть елліни) є заміжня дочка; а сам він, як запевнив, проведе еллінів шляхом, яким пройде і в'ючна худоба. /25/ А на питання, чи є на цьому шляху якась важкопрохідна місцевість, він відповів, що в одному місці розташована вершина гори, повз якої пройти неможливо, якщо хто-небудь захопить її наперед.

/26/ Тоді вирішили скликати лохагів і пелтастів, а також деяких гоплітів, і пояснити їм суть справи і запитати, чи не знайдуться серед них охочі проявити свою сміливість і добровільно вибратися на ту вершину гори. /27/ Із гоплітів відгукнулися Аристонім з Метидрен [аркадець] й Агасій із Стімфали [аркадець], а змагаючись із ними, [також аркадець] Каллімах з Паррасія заявив, що він палає бажанням піти, узявши добровольців з усього війська. /28/ «Я певен, — сказав він, — що за мною піде багато молоді». Тоді запитали, чи не хоче йти з ним хто-небудь з таксіархів гімнетів. Відгукнувся Аристей-хіосець, який часто відзначався з-поміж воїнів у таких справах.

Розділ 2

/1/ Тим часом настав вечір, і стратеги віддали наказ добровольцям нашвидку поїсти та вирушати в дорогу. Провідника зв'язали, передали їм і домовилися, що в разі, коли їм вдасться захопити вершину, вони вночі повинні стерегтися там, а з настанням ранку за поданим сигналом нехай з гірської вершини нападуть на тих ворогів, які охороняють розташований на видноті перевал, а решта еллінів, знявшись з місця, нехай поквипиться їм на поміч. /2/ Узгодивши дії, вони числом приблизно 2000 чоловік саме під зливом відправилися в дорогу. А Ксенофонт повів ар'єргард до розташованого на видноті перевалу, для того щоб вороги зосередили свою увагу на цю дорогу, а добровольці, пробираючись манівцями, залишалися якомога непоміченими. /3/ Коли ар'єргард підійшов до ущелини, через яку треба було пройти, перш ніж вийти на круту дорогу, варвари стали скочувати вниз каміння завбільшки з підводу, і ще більше за розмірами [і менше], і воно, несучись скелястим урвищем, вдарялося і розліталося на уламки, немов постріли з пращ, так що нікому не вдавалося бодай підійти до ущелини. /4/ Деякі лохаги, бачачи неможливість пройти тут, намагалися зробити це в інших місцях і маневрували аж до сутінків. Коли ж, на їхню думку, можна було непомітно для ворогів повернутися, вони пішли обідати; а [серед солдатів ар'єргарду] були й такі, які навіть і не снідали. Проте вороги не

вгамовувалися і цілу ніч скочували каміння, про що можна були здогадуватися з гуркоту.

/5/ Тим часом загін добровольців, який мав із собою провідника, пішов в обхід і натрапив на варту, яка сиділа біля багать. Убивши одних і прогнавши інших, вони залишилися там, гадаючи, що вони захопили бажану вершину. /6/ Однак у цьому вони помилилися, бо над ними здіймався виступ гори, де проходила та вузька дорога, над якою чатувала сторожа. Річ у тому, що звідти можна було пройти до ворожих загонів, які охороняли відкриту дорогу. /7/ Ніч елліни провели там, а на світанку, мовчки, бойовим ладом, пішли на ворогів. Був густий туман, тому вони непомітно підійшли на близьку відстань, а коли елліни і варвари побачили один одного, було подано сигнал сурмою, і, піднявши бойовий клич, елліни кинулися на ворогів. Ті не витримали і, покинувши дорогу, повтікали, причому втрати у них були незначні, бо ж були дуже рухливі. /8/ Військо Хірісофа з першими звуками труби негайно пішло угору по відкритій дорозі. Інші стратеги пробиралися вперед невторованими путівцями, хто де випадком опинявся, і, видираючись нагору, вони тягли один одного за допомогою списів. /9/ І вони першими з'єдналися з добровольцями, котрі зайняли вершину.

Ксенофонт з половиною ар'єргарду попрямував тим шляхом, яким ішли добровольці з провідником, бо по ньому дуже зручно було пересуватися обозами; іншу половину ар'єргарду він вишикував позаду в'ючної ху-

доби. /10/ Ідучи вперед, вони натрапили на пагорб, який височів над дорогою і був зайнятий ворогом: треба було або знищити ворогів, або відколотися від решти еллінів. Солдати, мабуть, могли б пройти тією дорогою, якою йшли інші загони, але в'ючну худобу можна було проводити лише цією. /11/ Тоді, підбадьорюючи один одного і виладнавшись колонами⁴, а не колом, вони кинулися на пагорб, проте не зусібіч, а залишивши ворогові вихід на той випадок, коли ті вирішать тікати. /12/ Поки вони піднімалися вгору хто де міг, варвари стріляли і кидали в них камінням. Проте вони (варвари) не стали чинити опору, коли елліни підійшли впритул, а кинулися навтьоки. Елліни перейшли через пагорб і, помітивши попереду інший пагорб, зайнятий ворогом, одразу ж вирішили йти туди. /13/ А Ксенофонт зважив, що в разі, коли він покине захоплений пагорб без охорони, то вороги знову займуть його і нападуть на обоз, який проходив повз, розтягнувшись на велику відстань через тісноту шляху; тому він залишив на пагорбі лохагів — Кефісодора, сина Кефісофонта-афінця, Амфікрата, сина Амфідема-афінця, і Архагора, вигнанця з Аргосу, а сам з рештою солдатів пішов на другий пагорб, і взяв його тим же способом, що й перший.

/14/ Залишалася ще третя гора, найкрутіша, яка здіймалася над тією, що знаходилася над захопленою вночі добровольцями, де біля вогнищ сиділа [ворожа] варта. /15/ Коли елліни наблизилися, варвари, не вступаючи у бій, за-

лишили її, що викликало у всіх подив і підозри, чи не повтікали, бува, вони, боячись оточення і облоги. А насправді вони з вершини спостерігали за подіями, що відбувалися за пагорбом, тож попрямували в напрямку ар'єргарду. /16/ Ксенофонт із тими, хто був молодший, вибрався на вершину, іншим же звелів іти вперед повільно, щоб останні лохи встигли приєднатися до них, і, пройшовши шляхом, зупинитися на рівнині.

/17/ У цей час з явився Архагор з Аргосу, який врятувався втечею, і повідомив, що їх витіснили з пагорба і що Кефісодор, Амфікрат та інші, які не могли зістрибнути зі скелі і дістатися ар'єргарду, загинули. /18/ Після цього варвари вибралися на пагорб, розташований навпроти вершини (де стояли елліни), і Ксенофонт через тлумача повів з ними переговори про угоду і зажадав видачі вбитих⁵. Варвари ніби погоджувалися, за умови, що елліни не палитимуть їхні домівки. /19/ Ксенофонт пристав на це, а тим часом, поки йшли переговори і решта війська оминула пагорб, усі вороги збіглися на цей пагорб. /20/ І коли елліни почали спускатися з вершини, прямуючи до свого війська, яке зупинилося на рівнині, вороги кинулися на загін Ксенофонта великим натовпом з гучним криком і, досягши вершини, з якої спускався загін, стали скочувати вниз каміння. Одному солдатові вони роздробили стегно, а Ксенофонт залишився без зброєносця, у якого був щит. /21/ Але гопліт Еврілох з Лус [аркадець] підбіг до нього і став відступати,

прикриваючи щитом обох; решта також відійшла до тих солдатів, які очікували їх, стоячи в строю.

/22/ Таким чином все еллінське військо з'єдналося і розташувалося у численних та гарних оселях, багатих припасами. Приміром, вина було так багато, що його зберігали в обмазаних вапном ямах⁶. /23/ Ксенофонтіві й Хірісофові завдяки переговорам з кардухами вдалося забрати тіла вбитих, і вони взамін відпустили провідника. А полеглих у бою поховали з гідністю, як і личить звиятцям.

/24/ Наступного дня вони йшли без провідника. Вороги щоразу займали наперед усі наявні на шляху вузини, заважаючи еллінам проходити через них. /25/ Коли вони перетинали шлях передовим загонам, Ксенофонт пробирався у гори з іншого боку, намагаючись вийти вище засілих ворогів і таким чином усував перепони на шляху передових загонів. /26/ А коли вороги нападали на ар'єргард, Хірісоф піднімався нагору, старався вибратися вище засідок і знешкоджував перешкоди на шляху ар'єргарду. У такий спосіб вони постійно допомагали один одному і піклувалися один про одного.

/27/ Траплялося, що варвари завдавали багато турбот навіть тим військам, які, вже досягши вершини, знову спускалися вниз. Кардухи були дуже спритними, їм вдавалося уникати ударів навіть з близької відстані. Адже в них не було іншої зброї, крім луків і пращ. /28/ Вони чудово стріляли з лука, а розміри самого

лука становили приблизно 5 ліктів і довжина стріл — 2 лікті з гаком; під час стрілянини вони натягували тятиву, наступаючи лівою ногою на нижню частину лука. Їхні стріли пробивали щити і панцири. Коли елліни підбирали ці стріли, то користувалися ними як дротиками, прив'язавши до них ремені. Під час проходження цією областю найбільшу користь принесли критці, а командував ними Стратокл-крітець.

Розділ 3

/1/ Упродовж цього дня елліни розмістилися в селах, що знаходилися над рівниною річки Кентріт. Ширина Кентріта становить приблизно 2 плетри, і ця річка відокремлює Вірменію від країни кардухів. Елліни, побачивши рівнину, зраділи. Річка була на відстані 6—7 стадій від гір кардухів. /2/ Тут вони з неабиякою насолодою відпочивали, маючи провіант і згадуючи про перенесені злигодні. Адже усі 7 днів, протягом яких вони проходили областю кардухів, безперервно точилися бої, причому елліни зазнали тут таких втрат, яких їм не завдавали ані цар, ані Тіссаферн, разом узяті. Тому вони з радістю віддалися спочинкові, немовби усі біди залишилися позаду.

/3/ Проте на світанку вони завважили по той бік річки кінноту в обладунках, налаштовану, мабуть, завадити переправі, а також піхоту, вишикувану на пагорбах вище вершників, з

метою не дати еллінам увійти у Вірменію⁷. /4/ Це були наймані війська Оронта й Артуха — вірмени, марди⁸ і халдеї⁹. Про халдеїв казали, ніби цей народ незалежний і хоробрий; зброя у них складалася переважно з плетених щитів та списів. /5/ Ті пагорби, на яких вони вишикувалися, знаходилися на відстані 3 або 4 плетрів від річки. Єдина дорога, помітна для еллінів, вела нагору, і лише вона, мабуть, була придатною дорогою. /6/ Навпроти неї елліни намагалися перейти річку. Та коли при цьому вода сягнула вище грудей і дно виявилось нерівним і вкритим великим і слизьким камінням, так що й не можна було тримати щит зануреним у воду (бо його підхоплювала течія), а ті воїни, які піднімали зброю над головою, не могли прикритися від стріл та будь-якої металльної зброї, тоді вони відступили і розташувалися табором біля річки. /7/ А там, де вони самі провели минулу ніч на горах, вони помітили дуже багато озброєних кардухів. Тоді еллінів охопив розпач, бо, з одного боку, вони бачили перед собою непрохідну річку, і, з другого боку, навпроти переправи виднілися кардухи, ладні завдати удару ззаду, щойно військо почне перехід.

/8/ Тож цей день і наступну ніч вони провели на місці, у цілковитій безпорадності. А Ксенофонт бачив сон: йому наснилося, ніби ноги у нього закуті ланцюгами, але ланцюги тріснули самі собою, він вивільнився і міг податися будь-куди. На світанку він пішов до Хірісофа, сказав йому, що у нього гарна надія на успіх у справі і переказав про свій сон. /9/ Той

зрадів і з настанням дня всі присутні стратеги принесли жертву. І з першого разу жертви виявилися сприятливими. Розійшовшись після жертвопринесення, стратеги й лохаги звеліли солдатам снідати.

/10/ І ось, коли Ксенофонт ще снідав, до нього прибігло двоє юнаків: адже всі знали, що він дозволяє кожному приходити до нього і під час сніданку, і під час обіду, і навіть розбудити його, коли він спить, якщо йшлося про важливі справи стосовно воєнних дій. /11/ Юнаки розповіли, що, збираючи хмиз для вогнища, вони побачили на протилежному березі старика і жінку з дівчатами-служницями, які, мабуть, вийнявши з мішків одяг, висушували його у скелястій печері. /12/ Коли вони це побачили, то зрозуміли, що в цьому місці можна, далєбі, спокійно переправитися, бо ворожій кінноті це місце недоступне. Роздягшись голі, ніби з наміром скупатися, але маючи при собі кинджали, юнаки, за їхніми словами, стали переходити річку; і йдучи вперед, вони перейшли на той бік річки, навіть не замочивши статевих членів. Там вони прихопили із собою гіматії¹⁰ і так само повернулися через річку назад.

/13/ Ксенофонт одразу ж учинив узливання¹¹, а також звелів дати юнакам по келиху вина і молитися богам, які провістили у сні переправу і щасливе завершення усіх їхніх турбот. Після узливання він негайно повів юнаків до Хірісофа, і вони повторили свою розповідь. /14/ Вислухавши їх, Хірісоф також звершив узливання. Після цього Хірісоф і Ксенофонт

звеліли готуватися до виступу в похід, а самі, зібравши стратегів, радилися з приводу того, яким чином якнайкраще зробити переправу, як подолати ворогів, які стоять попереду, та уникнути нападу з боку ворогів, які перебувають у тилу. /15/ Вони вирішили, що Хірісоф як воєначальник перейде річку з половиною війська; друга половина залишиться поки що стояти на місці з Ксенофоном, а в'ючна худоба, обози і обслуга розмістяться між Хірісофом та Ксенофонтом.

/16/ Коли все було належним чином улагоджено, вони вирушили в дорогу. Вели їх юнаки, маючи річку лівобіч. До переправи було приблизно 4 стадії. /17/ Поки вони йшли, на протилежному березі річки, паралельно їм, рухалися загони кінноти. Дійшовши до переправи через річку і до скель, елліни вибудувалися шеренгами, і сам Хірісоф першим увінчав голову вінком¹², зняв одягу, взяв зброю і звелів решті зробити те ж саме, а лохагам віддав наказ вести лохи прямими колонами, одним з правого, іншим з лівого від нього боку. /18/ Жерці закололи жертви над річкою¹³, а вороги стріляли з луків і пращ, але не досягали мети. /19/ Жертви виявилися сприятливими, Тоді всі солдати заспівали пеан і підняли бойовий клич, причому їм вторували жінки; адже у війську перебувало багато гетер.

/20/ Таким чином, Хірісоф і його загін увійшли в річку. А Ксенофонт, прихопивши із собою з ар'єргарду легкоозброєних, поквапився щосили назад до тієї дороги, яка вела вгору до

вірменських гір, роблячи вигляд, ніби він має робити переправу в цьому місці і відрізати вершників, які стояли біля річки. /21/ Помітивши, що війська Хірісофа легко переходять річку, і бачачи також, що військо Ксенофонта квапиться назад, вороги злякалися оточення, дуже швидко побігли до шляху, який вів вгору від річки, і, діставшись туди, піднялися на гору. /22/ Лікій, який командував загоном кінноти, й Есхін, командир загону пелтастів Хірісофа, помітивши їхню невтримну втечу, погналися за ними. Вони закликали один одного не відставати, а разом вибратися на гору. /23/ А Хірісоф, перейшовши річку, не став переслідувати вершників, а одразу ж попрямував до прилеглих біля річки пагорбів, де згори розташувалися вороги. І ті, помітивши втечу своєї кінноти, а також наступ супроти них гоплітів, покинули висоти над річкою.

/24/ Коли Ксенофонт побачив, що по той бік річки справи складаються добре, він якомога швидше повернувся до війська, яке робило переправу. Річ у тому, що вже з'явилися кардухи, які — і це було помітно — спускалися на рівнину і, мабуть, мали намір напасти на останні загоны.

/25/ Тим часом Хірісоф зайняв вершини, а Лікій з невеликим загоном влаштував гонитву і захопив покинуту ворогом частину обозу, де, між іншим, було гарне вбрання і келихи. /26/ Як тільки переправилися обоз еллінів і натовп обслуги, Ксенофонт повернув солдатів проти кардучів, приготувався до бою і звелів

лохагам вишикувати свої лохи по еномотіях, виводячи їх ліворуч, для того щоб утворилася фаланга. Лохагам і командирам еномотій він звелів іти на кардухів, а начальникам задніх загонів — залишитися біля річки. /27/ Кардухи, спостерігши, що ар'єргард, який охороняв натовп обслуги, рідшає і начебто не дуже численний, пішли швидше, співаючи якісь пісні. Хірісоф, перебуваючи вже у безпеці, надіслав Ксенофонові пелтастів, пращників і лучників і звелів їм виконувати накази останнього.

/28/ Угледівши, що ті збираються переправитися через річку, Ксенофонт через вісників звелів їм залишитися на місці біля річки і не входити у воду, але коли військо Ксенофонта почне переправу, тоді увійти в річку справа і зліва від тих, що переправляються, і йти їм назустріч, роблячи вигляд, буцімто вони мають переходити на той берег, причому списникам тримати списи через ремені, засунувши крізь них руку, а лучникам накласти стрілу на тятиву лука; але їм не треба заходити далеко в річку. /29/ А своїм солдатам він звелів, коли камені з пращ кардухів досягатимуть мети і вдаряться об щити еллінів, заспівати пеан і побігти в бік ворогів, а коли ті обернуться знову і сурмач з боку річки подасть бойовий сигнал, зробити поворот праворуч останнім рядам іти попереду, усім бігти і якомога швидше переправлятися, не покидаючи, одначе, свого місця у строю, аби не заважати один одному. І той воїн, який першим ступить на той берег, вважатиметься найдоблеснішим.

/30/ Кардухи, помітивши, що в прикритті залишилося небагато воїнів, — адже навіть багато з тих, котрим було доручено залишитися, пішли хто поратися з обозом та в'ючною худобою, хто до речей чи гетер — напали дуже сміливо і стали стріляти з пращ і луків. /31/ А елліни заспівали пеан і, біжучи, накинулися на них. Вороги не стали чинити опору; адже їхня зброя була добре пристосована для нападу і відступу у горах, і не годилася для бою врукопаш. /32/ Тут сурмач подав сигнал, і вороги побігли ще швидше, а елліни повернули назад і щосили квапилися перейти через річку. /33/ Помітивши це, частина ворогів знову побігла до річки і стала стріляти, поранивши кількох чоловік, але більшість кардухів не припиняла втечі і тоді, коли елліни вже дісталися протилежного берега. /34/ А ті елліни, які, послані Хірісофом, йшли на допомогу тим, хто робив переправу, сповнені відваги, зайшли в річку далі, ніж їм було велено, і повернулися назад після солдатів Ксенофонта. Серед них теж були поранені.

Розділ 4

/1/ Зробивши переправу й опинившись по той бік річки близько полудня, елліни вишикувалися на бойовий лад і пройшли землями Вірменії не менше 5 парасангів, йдучи весь час по рівнині і невисоких та оголених пагорбах; адже поблизу річки не було сіл через війни з

кардухами. /2/ Те село, у яке вони прибули, виявилось людним, в ньому стояв палац сатрапа, і більшість домів тут була з частоколами. /3/ Провіанту тут було вдосталь. Звідси вони пройшли у два переходи 10 парасангів, поки не перетнули витоків річки Тігр¹⁴. Звідси вони пройшли у три переходи 15 парасангів до річки Телебой. /4/ Ця річка була мальовничою, але невеликою. Навколо неї було багато сіл. Ця місцевість називається Західною Вірменією¹⁵. Правителем її був Тірібаз — друг царя; і щоразу коли цар з'являвся сюди, він, і більше ніхто, підсаджував царя на коня. /5/ Цей Тірібаз під'їхав до еллінів у супроводі кінноти і через посланого вперед тлумача передав, що хоче провести перемовини із старшиною. Стратеги погодилися і, наблизившись на чутну відстань, запитали, що він хоче. /6/ Він сказав, що хотів би укласти угоду з умовою, що не шкодитиме еллінам, і вимагаючи від еллінів не спалювати оселі й брати лише необхідний для них провіант. Стратеги не заперечували, й угода була укладена на цих умовах.

/7/ Звідси вони пройшли по рівнині¹⁶ у три переходи 15 парасангів, а Тірібаз зі своїм військом ішов слідом за ними на відстані приблизно 10 стадій. Елліни прибули до палацу і розташованих навколо нього численних сіл, повних усіляких припасів. Вони розташувалися табором, а вночі випав великий сніг. Тому вранці вони, солдати і командири, вирішили перебраться на постій у селах, бо ж ніде не було видно ворога і видавалося, що завдяки кучугу-

рам снігу вони перебувають у безпеці. /9/ Тут у них було багато продовольства і всіякого добра: худоба на заріз, хліб, старі запашні вина, родзинки, найрізноманітніші овочі. Тим часом солдати, які відлучалися з табору на околиці, казали, ніби вони бачили вночі багато вогнищ. /10/ Тому стратеги вирішили, що ризиковано перебувати постоем, і треба знову зібрати військо до купи. Військо зійшлося, і видавалося, начебто стало випогоджуватися. /11/ Але водночас, коли вони таким чином проводили ніч, випав такий глибокий сніг, що він вкрив зброю і людей, що лежали на землі, і немовби скував ноги у в'ючній худоби. Нехіть було вставати, бо нерозталий сніг, що випав, зігрівав людей, через що ними оволодівала кволість. /12/ Коли ж Ксенофонт наважився встати у спідній одежі і почав рубати дрова, то одразу ж підвівся ще один чоловік, забрав у нього сокиру і взявся рубати дрова. Слідом за ним й інші солдати почали підніматися, розпалювати багаття і намащувати тіло маззю¹⁷. /13/ У цій країні багато мазі, якою користувалися замість оливкової олії. Вона виготовляється із свинячого сала, із насіння сезаму, гіркою мигдалю і терпентину. Були знайдені і запашні пахощі, виготовлені з тих же продуктів.

/14/ Тоді вирішили знову розміститися на постій у селах в домівках. Солдати з вигуками радості подалися до осель і до продовольства, а ті з них, котрі раніше, під час відходу з домів, свавільно підпалили їх, були провчені тим, що тепер улаштувалися погано. /15/ Потім уночі

послали в гори Демократа-теменіта, давши йому кількох людей, — туди, де, за розповідями солдатів, які відлучалися з табору, вони бачили вогнища. Демократ був людиною, яка й раніше допевнялася про все з вірогідністю і вміла відділяти правдиве від уяви. /16/ Повернувшись, він сказав, що не бачив вогнищ, але привів із собою полоненого, озброєного перським луком, сагайдаком і сокирою, подібною до сокир амазонок¹⁸. /17/ На питання, хто він такий, той відповів «перс» і додав, що йшов з табору Тірібаза у пошуках продовольства. Елліни стали розпитувати його, яка чисельність війська і супроти кого воно зібране. /18/ Він відповів, що то Тірібаз зі своїм військом і найманцями халібами й таохами¹⁹. За його словами, військо готується напасти на еллінів біля перевалу через гори, в ущелинах, оминути які неможливо.

/19/ Вислухавши це, стратеги вирішили зібрати солдатів, і потім, залишивши охорону і поставивши командиром для всіх, хто не виходив з табору, Софенета-стімфалійця, вони вирушили в дорогу, маючи із собою провідника — взяту в полон людину. /20/ Коли вони вже почали переходити через гору, пелтасти, які пройшли вперед, побачили внизу табір і не стали очікувати гоплітів, але з криками побігли туди. /21/ Варвари, почувши крик, не витримали і почали тікати, проте кілька чоловік з них було вбито, і було захоплено близько 20 коней, а також намет Тірібаза і в ньому ліжко із срібними ніжками, келихи і людей, які на-

зивали себе хлібопекарями та виночерпами. /22/ Коли про це дізналися стратеги гоплітів, вони вирішили якомога скоріше повернутися до табору, боячись нападу на залишених там солдатів. Одразу ж був поданий трубний сигнал, і вони повернули назад і ще в той самий день дісталися табору.

Розділ 5

/1/ Наступного дня було вирішено виходити в дорогу якомога швидше, поки вороже військо знову не з'єдналося і не зайняло вузького проходу. Зібравшись, вони негайно вирушили по глибокому снігу з багатьма провідниками і того ж дня, перейшовши через гору, на якій Тірібаз мав намір вчинити на них напад, стали табором. /2/ Звідси вони пройшли по безлюдній місцевості у три переходи 15 парасангів до річки Євфрат і перейшли її, причому вода сягала людям до пояса. Казали, що витoki річки знаходяться неподалік.

/3/ Звідси вони пройшли по рівнині²⁰, вкритій глибоким снігом, у три переходи 13 парасангів. Третій перехід був дуже важким, бо північний вітер дув в обличчя, обпалюючи усе морозом і приводячи людей у стан заціпеніння. /4/ Тоді один із жерців запропонував принести жертву вітрові. Це було зроблено, і всім здалося досить ясно, що різкий вітер стих. Глибина снігу сягала 1 оргія, і через це загинуло чимало в'ючної худоби і рабів і до 30 солдатів.

/5/ Ніч елліни провели біля вогнищ. Дров на цій стоянці не бракувало, але ті солдати, які спізналися, не мали чим розпалювати, а ті, хто прийшов раніше і розвів багаття, не допускали підходити до вогню тим солдатам, які прийшли пізно, якщо вони не давали взамін пшениці чи чогось їстівного, якщо таке в них було.

/6/ Там, біля вогнищ, вони обмінювалися тим, хто що мав. Де палало багаття, там внаслідок танення снігу утворювалися великі ями, які сягали самої землі, тому можна було виміряти товщину снігу.

/7/ Звідси упродовж усього наступного дня вони йшли по глибокому снігу, і багато людей знемагало від голоду. Ксенофонт, перебуваючи в ар'єргарді, підбирав упалих і не розумів, що з ними діялося. /8/ Та коли один із обізнаних людей сказав йому, що вони, мабуть, виснажені голодом і що, поївши що-небудь, вони встануть на ноги, він пройшов до обозу і, знайшовши їстівні припаси, став роздавати їх сам і посилав здорових солдатів пробігтися між тими, хто попадав з голоду. /9/ А ті, підживившись, вставали і йшли далі.

На цьому переході Хірісоф надвечір прийшов до села і наштовхнувся перед валом біля криниці на жінок і дівчат, які ходили по воду. /10/ Ті запитали еллінів, хто вони такі. Тлумач відповів перською, що вони йдуть від царя до сатрапа. Жінки сказали, що сатрапа тут немає і що він перебуває на відстані приблизно 1 парасанга. Оскільки година була пізня, то елліни разом із водоносицями пройшли на той бік

укріплення до комарха²¹. /11/ Хірісоф і ті заго-
ни, які могли це зробити, розташувалися там
табором, а солдати, яким забракло сил, щоб
дійти до укріплення, провели ніч без їжі і без
вогню, і декілька чоловік з них загинуло.

/12/ Частина ворогів зібралася у заго-
ни і невідступно ішла за еллінами, захоплюючи охля-
лу в'ючну худобу і затіюючи через неї бійку
один з одним. Деякі солдати почали відставати
в дорозі: в одних від снігу зіпсувався зір, в ін-
ших на ногах від холоду повідмерзали пальці.
/13/ Захистом для очей від дії на них снігу були
шматки чогось чорного, яке треба було носити
перед очима під час походу, а для рятунку ніг
треба було постійно рухатися, не зупиняючись
ані на мить, а на ніч скидати взуття. /14/ Якщо
хто-небудь лягав, не роззуваючись, то ремін-
ня врзалося йому в ноги і взуття примерзало;
адже старе взуття було зношене, а чоботи, так
звані карбатіни, були зроблені із свіжо зідра-
ної бичачої шкіри.

/15/ Через такі злигодні деякі солдати від-
стали, і коли вони побачили якийсь почорні-
лий клаптик землі, де зійшов сніг, вони гадали,
що сніг розтав. І справді, він розтанув під дією
випарів з джерела, яке знаходилося поблизу в
лісистій ущелині. Завернувши туди, вони сіли
і відмовилися йти далі. /16/ Ксенофонт, перебу-
ваючи в ар'єргарді, дізнався про це і всіляким
чином став просити їх не відставати, кажучи,
що за ними по п'ятах ідуть зібрані у великій
кількості вороги, і нарешті навіть розізлився.
Але солдати просили добити їх, бо вони не в

стані були іти далі./17/ Тоді Ксенофонт вирішив вдатися до найліпшого, на його думку, способу зарадити становищу — налякати переслідувачів, щоб вони не нападали на знесилених. Вже було темно, і вороги підходили з гучними вигуками, сварячись через награбовану здобич./18/ Тоді здорові солдати ар'єргарду підвелися з місць і побігли на ворогів, а недужі зчинили крик і щосили стали брязкати списами об щити. Вороги перелякалися, кинулися по снігу у лісисту ущелину, і ніхто з них більше не подавав про себе й знаку.

/19/ Ксенофонт зі своїм загonom, пообіцявши хворим солдатам, що назавтра за ними прийдуть, рушив уперед і, не пройшовши і 4 стадій, зустрів на дорозі заснулих на снігу і вкютаних солдатів, біля яких не було виставлено варти. Їх розбудили, і вони повідомили, що передові загони не рухаються вперед./20/ Ксенофонт пішов далі і вислав найдужчих пелтастів з наказом дізнатися про причину затримки. Вони повідомили, що усе військо відпочиває таким самим чином./21/ Тоді й загін Ксенофонта розташувався просто неба, без вогню і обіду, але виставивши хоч якусь сторожу. На ранок Ксенофонт відрядив наймолодших солдатів до хворих і звелів підняти їх на ноги й змусити йти вперед.

/22/ У цей час Хірісоф послав із села людей, аби розвідати, як ідуть справи в ар'єргарді. Солдати ар'єргарду зраділи і передали їм хворих для перенесення їх у табір, а самі пішли вперед і, не пройшовши і 20 стадій, опинилися

у селі, в якому відпочивав Хірісоф. /23/ Коли усе військо зібралось, стратеги вирішили, що можна надійно розмістити солдатів на постій у селах. Хірісоф залишився там, де він був, а решта прямувала у села, які дісталися командирам за жеребом, — кожен зі своїм загonom. /24/ Тут Полікрат-афінець, лохаг, попросив дозволу пройти вперед. Узявши із собою легкоозброєних, він учинив набіг на те село, яке дісталось Ксенофонтіві, і захопив там усіх жителів і комарха, 17 жеребців, призначених для сплати данини цареві, і дочку комарха, яка вийшла заміж за 9 днів до того; але її чоловік, який на той час полював за зайцями, не був захоплений у селі.

/25/ Будинки тут були підземні, з горішнім отвором на кшталт отвору колодязя, але широким унизу. Входи для худоби були вириті в землі, а люди спускалися вниз по драбині. У домівках знаходилися кози, вівці, корови і птиця із своїм приплодом; уся худоба годувалася в домівках сіном. /26/ Там зберігалися також пшениця, ячмінь, овочі і ячмінне вино у дзбанах. У них на поверхні у вині плавав ячмінь і в нього були ввіткнуті тростини, великих і малих розмірів, але без колінців; хто хотів пити, повинен був узяти тростину в рот і жлуктити через неї вино. /27/ Не змішане з водою вино було дуже міцним, але для при звичаєних до нього людей це був найприємніший напій.

/28/ Ксенофонт запросив комарха цього села до свого столу і запевнив його, що він не чіпатиме його дітей, а запасшись провіантом,

елліни підуть звідси геть, якщо комарх показуватиме дорогу, поки вони опиняться в іншій країні. /29/ Комарх обіцяв посприяти і для вияву приятних почуттів дістав зарите вино. Тож розмістившись на постій таким чином, солдати цю ніч відпочивали, маючи донесхочу їжі і питва; комарх перебував під вартою, а його діти під пильним наглядом.

/30/ Наступного дня Ксенофонт пішов до Хірісофа, взявши із собою комарха. Коли по дорозі йому траплялося село, він заходив туди і навідувався до розквартированих там солдатів. Він заставляв їх завжди за їжею і у веселому настрої, і скрізь, перш ніж він залишав їх, вони частували його. /31/ На кожному столі завжди подавалися одночасно баранина, козлятина, свинина, телятина і дичина з великою кількістю хліба з пшеничного борошна і ячменю. /32/ Коли хто-небудь хотів випити за здоров'я друга, він підводив його до кратера, звідки треба було пити зігнувшись і всмоктуючи у себе вино подібно до того, як п'є бик. Комархові вони дозволили брати все, що заманеться. Однак він нічого не брав, а щоразу, коли бачив когось із своїх родичів, брав його під свій захист. /33/ Коли вони прийшли до Хірісофа, то застали там солдатів за бенкетом, увінчаних вінками із сіна; а слугували їм вірменські хлопчики у варварській одежі. Хлопчикам, мов глухонімих, вони знаками давали зрозуміти, що їм слід робити.

/34/ З радістю привітавшись один з одним, Хірісоф і Ксенофонт удвох, через тлумача перською, стали розпитувати комарха, що це за

країна. Він сказав, що це Вірменія. Вони запитали, для кого вирощуються коні. Комарх відповів, що це данина цареві²². Сусідня країна, за його словами, — це країна халібів, і пояснив, як туди дійти. /35/ Відтак Ксенофонт відпровадив комарха до його рідні і подарував йому старого коня із своєї здобичі, звелівши відгодувати його і принести потім у жертву. Ксенофонтові казали, ніби кінь присвячений Геліосу²³, і він боявся, щоб той не здох, бо ж був зморенний походом. Сам Ксенофонт узяв собі одного жеребця і роздав решту стратегам і лохагам. Тамтешні коні менші за перських, але значно норовистіші. Потім комарх навчив еллінів, як обв'язувати ноги коням невеличкими мішками, аби вони не провалювалися, йдучи по снігу, аж по самий живіт.

Розділ 6

/1/ Через вісім днів після цього Ксенофонт передав комарха Хірісофові як провідника, а його родичів відпустив, за винятком сина, який вже досяг змужніння. Останнього він віддав під нагляд Епісфенові з Амфіполя, з умовою, якщо комарх вестиме надійно, відпустити його додому разом із сином. Дім комарха елліни набили усіляким добром і, знявшись з місця, пішли далі. /2/ Комарх вів їх по снігу, не будучи зв'язаним путами²⁴. Вони вже були на третьому переході, коли Хірісоф розсердився на нього за те, що він не привів їх до села. Той

відповів, що їх тут немає. Тоді Хірісоф ударив його, але не зв'язав. /3/ Відтак уночі комарх утік, покинувши сина. Цей випадок, тобто вчинення кривди провідникові, через злостивість та нерозважливість командувача, і спричинився до єдиної сварки між Хірісофом та Ксенофонтом упродовж усього походу. А Епісфен уподобав хлопчика, привів його на свою батьківщину, і той був йому цілковито відданий.

/4/ Після цього вони пройшли у сім переходів, приблизно по 5 парасангів у день, до річки Фазіс, завширшки в 1 плетр. /5/ Звідти вони пройшли у два переходи 10 парасангів. На перевалі перед спуском на рівнину супроти них вишикувалися халіби²⁵, таохи²⁶ і фазіани²⁷. /6/ Коли Хірісоф побачив ворога на перевалі, він зупинився на відстані приблизно 30 стадій від нього, не маючи наміру зближуватися колоною з ворогами, тому розпорядився, щоб командири підвели загони по лохах для утворення фаланги. /7/ Коли підійшов ар'єргард, він скликав стратегів і лохагів і сказав: «Вороги, як бачите, зайняли перевал через гори. Отже нам слід порадитися щодо найкращого способу дати бій. /8/ Я пропоную звеліти солдатам поснідати, а ми тим часом порадимося про те, коли нам перейти через гори, — сьогодні чи завтра». /9/ «Як на мене, — сказав Клеанор, — то мерщій снідаймо, і негайно берімо зброю і щосили вдармо на ворогів. Якщо забаримося сьогодні, то ті вороги, які нас бачать, наберуться ще більшого зухвальства і, звісно, тоді їх збереться значно більше».

/10/ Після нього Ксенофонт сказав: «Моя думка така: коли треба битися, то підготуймося до битви, аби стинатися якнайзаповзятіше. Якщо ми хочемо, не затримуючись, перейти через гори, то, як на мене, подбаймо про те, яким чином зробити це з найменшим ризиком, подумаймо про те, щоб це відбулося з якнайнезначнішими втратами. /11/ На око ця гора, що височить, простягається певно, на 60 з гаком стадій, але ніде, крім самої дороги, не видно, щоб десь чаївся ворог. Тому набагато краще буде спробувати прокрастися таємно до якоїсь безлюдної частини гори, випередивши таким чином ворога, аніж вести бій у складній за умовами місцевості, та ще й із озброєним ворогом. /12/ Набагато легше пробиратися без бою крутою дорогою, аніж іти шляхом по рівнині, маючи супротивників обабіч. Так само вночі, коли немає битви, надійніше рухатися, хоч і спотикаючись, аніж удень, вступаючи раз-пораз у сутички, зручніше і видиратися крутизною тим, хто іде вперед не б'ючись, аніж іде битим шляхом, відбиваючись від пострілів зусебіч. /13/ На мою думку, цілком можливо таємно захопити гору, бо ж ми можемо вийти поночі, коли нас не побачать, і відійти на таку відстань, що нас вороги й не помітять. Мені видається, якщо ми зробимо вигляд, буцімто маємо намір зробити вилазку тут, то решта гірських місць ще більше спорожніє, бо ж у такому разі вороги, мабуть, скупчаться, головним чином, у цьому місці. /14/ «Зрештою, що я маю на увазі, кажучи про таємне захоплен-

ня? Адже наскільки мені відомо, Хірісофе, ви, лакедемонці, рівноправні громадяни, із самого дитинства вправляєтеся у крадіжках, і красти, якщо лишень це не торкається обумовлених законом предметів, вважається у вас не ганебним, а почесним учинком²⁸. /15/ А для того, щоб крадіжник навчився утаювати свої діла, у вас узаконено звичай — якщо ви крадете дуже спритно і непомітно, вас не карають, якщо ж спіймають на гарячому, — шмагають батогами. Тож саме нагода для тебе згадати плоди виховання і подбати про те, щоб вас не накрыли, коли прокрадатиметесь на гору, і не дали потім добрячого прочухана».

/16/ «Припустімо, що так, — сказав Хірісоф, — але ж мені-то відомо, що афінці теж неабиякі спритники потай цупити громадські кошти, ви ж навіть робите це попри погрозу смертною карою; особливо цим відзначаються знатні громадяни, у тих випадках, коли знатні вважаються у вас гідними управляти державою. Отже і для тебе настав час блиснути своїм вихованням»²⁹. /17/ «Я готовий, — сказав Ксенофонт, — після обіду з ар'єргардом вирушити на захоплення гори. У мене є і провідники, бо гімнети влаштували засідку і захопили кількох переслідувачів. Від них я дізнався, що гора не така вже й неприступна і на ній пасуться кози й корови. Таким чином, якщо нам вдасться закріпитися в якійсь частині гори, то вона стане доступною і для в'ючної худоби. /18/ Сподіваюся також, що вороги не втримаються на місці, коли вони побачать нас на однаковій висоті

з ними; адже вони і зараз не хочуть спускати-ся вниз, щоб не опинитися з нами на одному рівні». /19/ Хірісоф сказав: «Яка необхідність тобі іти самому і залишати ар'єргард? Пошли інших, якщо не знайдеться охочих».

/20/ Таким чином, відправилися Аристонім з Метидреї з гоплітами, Аристей-хіосець і Нікомах з Етеї з гімнетами, домовившись між собою після зайняття вершини розпалити там багаття. /21/ Вирішивши так, вони взялися до обіду. Після цього Хірісоф повів усе військо стадій на 10 вперед до ворога, з метою створити видимість нападу з цього боку.

/22/ Після вечері, коли настала ніч, одні загони вишикувалися, пішли і захопили гору, інші ж розташувалися на відпочинок там, де стояли. А вороги, помітивши захоплення гори, вирішили не спати і цілу ніч палили багато вогнів. /23/ З настанням ранку Хірісоф, принісши жертву, повів військо по дорозі, а ті, що зайняли гору, пішли по вершинах. /24/ Головні сили ворогів залишилися на перевалі через гору, а частина їх пішла на еллінів, які займали вершини. Перш ніж справа дійшла до зіткнення між головними силами, сталася сутичка між тими, хто перебував на вершинах, причому елліни перемогли і стали переслідувати. /25/ Водночас еллінські пелтасти, перебуваючи на рівнині, біжучи, кинулися на вишикуваних супроти них ворогів, а Хірісоф з гоплітами швидким кроком пішов за ними. /26/ Коли вороги, стоячи на дорозі, помітили поразку свого загону на вершинах, вони роз-

біглися. Втрати у них були незначні, але було захоплено величезну кількість щитів; елліни рубали їх мечами і робили непридатними для використання. /27/ Вийшовши на вершину, елліни звершили жертвоприношення і спорудили трофеї, а відтак спустилися на рівнину і прийшли у села, багаті всілякими припасами.

Розділ 7

/1/ Звідти елліни за п'ять переходів пройшли 30 парасангів і прибули до таохів. Провіанту вже не стало, тому що таохи жили в неприступних укріплених місцях, куди вони позносили усі свої запаси. /2/ Коли елліни підійшли до одного укріпленого місця, яке не було містом і де не було навіть домів, хоча й там зібралися чоловіки і жінки і багато худоби, то Хірісоф намагався було увірватися туди, проте відступив, потім він повторив це вдруге, втретє, кидаючи в наступ свіжі сили, але оточити укріплення навіть зібраному війську було неможливо, бо воно височіло з усіх боків над урвищем.

/3/ Коли підійшов Ксенофонт з ар'єргардом, пелтастами й гоплітами, Хірісоф сказав їм: «Ви прийшли вчасно, бо ж треба захопити укріплене місце, бо у війська не буде провіанту, якщо ми його не здобудемо». /4/ Там вони проводили спільну раду, і коли Ксенофонт запитав, що ж заважає еллінам проникнути в укріплене місце, Хірісоф сказав: «Туди є

лише один прохід, той самий, який ти бачиш перед собою. І досить лишень ним проходити, як вороги починають скочувати каміння із звислої над дорогою скелі, і ти сам можеш пересвідчитися, до якого стану можна дійти від ударів». І він показав на солдатів з розбитими ногами й ребрами. /5/ «А коли у них не стане вже каміння, — спитав Ксенофонт, — то чи будуть ще якісь перешкоди для нашого входження в укріплене місце? Адже перед нами тільки ця жменька людей і з них лише двоє чи троє озброєні. /6/ Укріплене місце, як ти й сам бачиш, знаходиться від нас приблизно у півтора плетри, які треба проскочити прожогом, аби уникнути зливи каміння. Приблизно один плетр цієї відстані вкрито розлогими соснами з великими між ними проміжками. Якщо солдатам сховатися під ними, то вони, напевно, не зазнають якоїсь шкоди від скочуваного каміння? Решта шляху становить приблизно півплетра, і цей простір треба пробігти, коли перестане летіти каміння». /7/ «Але ж у тому-то й річ, — сказав Хірісоф, — що, як тільки ми почнемо рухатися вперед до дерев, полетить градом каміння». «Саме це нам і потрібно, — сказав Ксенофонт. Адже у такий спосіб вони швидше поскидають усе каміння. Тож рушаймо туди, звідки до мети, якщо вдасться, нам треба пробігти невеличку відстань, і звідки легше буде відступити, якщо це знадобиться».

/8/ Тоді пішли вперед Хірісоф, Ксенофонт і Каллімах з Паррасія, лохаг, який у цей день був старшиною над лохагами ар'єргарду. Решта

лохагів залишалися у безпечному місці. Потім попрямували під дерева чоловік 70, але не всі разом, а поодиноці з якнайбільшою пересторогою. /9/ Агасій же із Стімфали й Аристонім з Метидреї — теж лохаги ар'єргарду, а також інші залишилися стояти далеко від дерев, бо під деревами міг би безпечно перебувати не більше як один лох. /10/ Тут Каллімах вдався до хитрощів: він вибігав вперед на 2—3 кроки з-під сосни, а коли починало летіти каміння, він швидко відступав, і з кожною його вилазкою вороги скидали більше 10 возів каміння. /11/ Коли Агасій побачив, що робить Каллімах на видноті у всього війська, він, боячись, щоб той, бува, не вбіг першим в укріплене місце, не став кликати ані Аристоніма, який стояв поряд, ані Еврілоха з Лус — вони обидва були його друзями, — ані ще когось-небудь з війська, а сам-один побіг й обігнав усіх. /12/ А коли Каллімах побачив, що той випереджає його, він ухопився за край його щита. Тут їх обох обігнали Аристонім з Метидреї і потім Еврілох з Лус. Відтак всі вони стали бігти наввипередки і змагатися у відвазі і таким робом захопили укріплене місце, бо варто було одному солдатів увірватися туди, як припинилося скидання згори кам'яних брил. /13/ Тут усі побачили жахливе видовище. Жінки кидали дітей униз і потім кидалися за ними самі, і чоловіки чинили те ж саме. Лохаг Еней із Стімфали помітив, як якийсь чоловік в ошатному одязі біжить, мабуть, з наміром кинутися вниз, схопив його, щоб удержати, але той потягнув його за собою,

й обидва полетіли вниз зі скелі і загинули. /14/ Тут було захоплено дуже мало людей, але багато рогатої худоби, ослів та овець.

/15/ Звідти вони пройшли через країну халібів у сім переходів 50 парасангів. Плем'я халібів у зіткненнях з еллінцями виявляло надзвичайну войовничість, вступаючи в рукопашні бої. Халіби носили лляні панцири, які сягали нижньої частини живота, а замість шкіряної поверхні панцира вони користувалися туго сплетеними мотузками. /16/ Вони носили також поножі і шоломи, а біля поясу кинджал на кшталт лаконського меча³⁰, яким заколювали тих, кого могли побороити, потім відтинали у них голови і відносили із собою, причому співали і танцювали так, наче за цим спостерігає неприятель. Халіби також мали при собі списи завдовжки приблизно у 5 ліктів з одним вістряем. /17/ Вони відсиджувалися у поселеннях, а коли елліни залишали їх позаду, то йшли за ними слідом, невпинно кидаючись на них ззаду. Поселення в них були укріплені, і продовольство вони позвозили туди ж; тому елліни не могли там нічого добути й харчувалися худобою, відібраною у таохів. /18/ Від халібів елліни прибули до річки Аракс, завширшки у 4 плетри. Звідти вони у чотири переходи пройшли 20 парасангів по рівнині через країну скіфінів³¹ і прийшли у села; тут вони пробули 3 дні і запаслися провіантом.

/19/ Звідти вони пройшли у чотири переходи 20 парасангів до великого, багатого і велелюдного міста, що звалося Гімніада³². Прави-

тель цієї країни надіслав еллінам провідника з цього міста, щоб провести їх через ворожу для тутешніх жителів країну. /20/ Прийшовши до еллінів, цей чоловік заявив, що він через 5 днів приведе у таке місце, звідки вони побачать море; у протилежному разі він віддасть свою голову на відруб. Ведучи шляхом, він зі входженням у ворожу скіфінам область став підбурювати еллінів палити й плюндрувати країну³³. Відтак усім стало ясно, що він повів їх саме задля цього, а не з прихильності до еллінів. /21/ На п'ятий день вони прийшли до гори під назвою Фехес³⁴. Коли солдати авангарду вийшли на гору, вони зчинили великий крик. /22/ Почувши цей крик, Ксенофонт і солдати ар'єргарду подумали, що якісь вороги напали на еллінів спереду, тоді як жителі випаленої області загрожували їм ззаду, і солдати ар'єргарду, влаштувавши засідку, вбили кількох чоловік, а кількох взяли в полон, захопивши при цьому близько 29 плетених щитів, вкритих волячою невичиненою шкірою. /23/ Тим часом крик дужчав і ближчав, бо ж загони, які безперервно підходили, починали бігти до солдатів, які, не вгамовуючись, кричали, через що вигуки гучнішали, тому що людей, які підхоплювали їх, більшало. /24/ Відтак Ксенофонт збагнув, що діється щось важливіше. Він скочив на коня і в супроводі Лікія та вершників поквапився на поміч. Невдовзі вони почули, що солдати викрикують: «Море, море!» — і прикликають до себе інших. Тут усі побігли вперед, зокрема й ар'єргард, женучи туди ж

в'ючну худобу та коней. /25/ Коли всі досягли вершини, вони кинулися обіймати один одного, стратегів і лохагів, плачучи на radoщах. І водночас, з невідь чийого наказу, солдати понаносили каміння і звели великий курган. /26/ На нього понакладали багато свіжозідраних бичачих шкур, дрюки та взяті у ворогів плетені щити, причому сам провідник рубав щити і підганяв інших до цієї ж роботи. /27/ Після цього елліни відпустили провідника додому, подарувавши йому із спільної здобичі коня, срібний келих, перський одяг і 10 дариків; але він найбільше просив каблучок і набрав їх чимало від солдатів. Показавши еллінам село, де вони могли розташуватися, і дорогу, яка вела до макронів³⁵, він із настанням вечора покинув їх і зник.

Розділ 8

/1/ Звідси елліни пройшли через країну макронів у три переходи 10 парасангів. У перший день вони дісталися прикордонної річки, яка відокремлювала землю макронів від землі скіфінів. /2/ Правобіч від них височіли найнепрístupніші гори, а лівобіч протікала інша річка, в яку впадала прикордонна річка і через яку треба було перейти. Береги цієї річки були вкриті гушавиною, щоправда, з не грубими деревами. Прямуючи до річки, елліни рубали дерева, кваплячись якомога швидше вийти з цієї країни. /3/ Макрони, озброєні щитами і списами

та у волосяних хітонах, вишикувалися на протилежному березі навпроти переправи. Вони підбадьорювали один одного і кидали каміння в річку, але не досягали еллінів і нікому не заподіювали шкоди.

/4/ У цей час до Ксенофонта підійшов пелтаст, який сказав, що колись сам був рабом в Афінах, і розуміє мову цих людей. «Напевне, — додав він, — це моя батьківщина, і я хотів би з ними переговорити, якщо у цьому ніхто не заважатиме». /5/ «Жодних перешкод нема, — сказав Ксенофонт, — переговори з ними і спершу довідайся, хто вони такі». На його запитання вони відповіли: «Макрони». «Запитай тепер, — сказав Ксенофонт, — чому вони вишикувалися супроти нас і поводяться вороже». /6/ Вони відповіли: «Тому що ви йдете на нашу країну». Стратеги звеліли передати їм, що елліни прийшли не чинити їм зло, а що вони вели війну з царем і тепер, повертаючись назад в Елладу, прагнуть дістатися моря. Макрони запитали, чи можуть елліни поклястися в цьому. /7/ Стратеги відповіли згодою дати й отримати клятви. Відтак вони обмінялися списками, що, за звичаєм макронів, як вони запевнили, вважається складенням клятви. А ще ж обидві сторони закликали у свідки богів.

/8/ Після укладення угоди макрони одразу ж разом із еллінами стали рубати дерева і прокладати шлях, немовби вони мали намір робити переправу разом з ними і, крім того, надали їм у продаж продовольство і потім за три дні провели їх до гірських кордонів колхів³⁶. /9/

Там височіли гори і на них вишикувалися колхи. Спершу елліни виладналися супроти них фалангою для того, щоб у цьому строю вийти на гору, але потім стратеги вирішили зібратися й обговорити, яким чином дати бій.

/10/ Ксенофонт сказав, що, на його думку, треба розпустити фалангу й утворити колони. Фаланга, безсумнівно, швидко розпадеться, бо в одних місцях підйом на гору буде важким, в інших зручним, а коли солдати помітять розірвані лави, одразу ж упадуть духом. /11/ «Крім того, якщо ми рушимо щільною лавою, — говорив Ксенофонт, — то ворог зможе охопити нас і скористатися цією перевагою як захоче, а якщо ми підемо вперед широко розтягнутою лавою, то нічого дивного не буде у тому, якщо наша фаланга буде прорвана натиском гущі людей і ряснотою стріл. І якщо трапиться розрив, це матиме погані наслідки для всіх. /12/ Тому я пропоную утворити колони і, залишивши між ними потрібні проміжки, зайняти лохами такий простір, щоб крайні лохи перебували поза ворожими флангами. Відтак наш фронт буде ширшим за фалангу супротивника, і під час наступу прямими колонами найхоробріші з нас прийдуть першими, і кожен лохаг поведе свій загін найзручнішим шляхом. /13/ До того ж ворогові нелегко буде увірватися у вільні проміжки між загонами, бо він зважатиме на те, що скрізь знаходяться колони і, звісно, він не спроможний буде розірвати пряму колону, що наступатиме. А коли якійсь колоні доведеться скрутно, то сусідня приспіє на по-

міч. А коли бодай якась колона вибереться на вершину, то загроза сама собою зникне, бо навряд чи хтось із ворогів чинитиме опір».

/14/ Ця пропозиція була прийнята, і військо вишикувалося прямими колонами. А Ксенофонт, проходячи з правого флангу на лівий, говорив солдатам: «Воїни, ці вороги, яких ви бачите перед собою, — це остання перепона на нашому шляху, перепона, через яку ми ще не прийшли туди, куди давно пориваємося. Тож зжерімо їх живцем».

/15/ Коли кожен із солдатів зайняв своє місце й утворилися прямі колони, то вийшло близько 80 лохів гоплітів, а кожен лох складався приблизно із 100 чоловік. А з пелтастів і стрільців створили три загони, один поставили за лівим флангом, інший за правим крилом, а третій посередині, причому кожен загін складався приблизно із 600 чоловік. /16/ Потім стратеги віддали наказ помолитися. Помолившись і заспівавши пеан, вони рушили вперед. Хірісоф, Ксенофонт і їхні пелтасти йшли, перебуваючи за межами ворожої фаланги. /17/ Коли вороги побачили еллінів, то побігли їм назустріч і при цьому розділилися — одні направо, інші наліво, і в середині їхньої фаланги утворився великий розрив. /18/ Аркадські пелтасти під орудою Есхіна з Акарнанії подумали, що вороги тікають, тому підняли крик, рвонули на них, і першими вийшли на гору. За ними пішли аркадські гопліти під командою Клеанора з Ерхомен. /19/ А вороги, як тільки елліни стали бігти, не витримали і кинулися врозтіч.

/20/ Елліни, вийшовши у гірську місцевість, розташувалися у людних селах, повних їстівних припасів. З-поміж усього іншого, тут не було нічого незвичайного, крім великої кількості вуликів, і всі солдати, наївшись меду, губили тямку³⁷: їх поривало на блювоту, у них починалася швидка, і ніхто не міг стояти на ногах, але й ті, хто скуштував небагато меду, ставали схожими на п'яних, а хто з'їдав до-несхочу, — на схибнутих, а то й на тих, хто в передсмертному стані. /21/ Їх багато лежало на землі, неначе після втечі, і настрої у них був геть кепський. Проте наступного дня ніхто не помер і приблизно в той же час (коли вони напередодні поїли меду) солдати протверезіли. На третій і четвертий день вони повставали, немов видужавши після трутизни.

/22/ Звідси вони пройшли у два переходи 7 парасангів і прибули до моря в Трапезунт³⁸, велелюдне еллінське місто на Евксинському Понті, колонію Сінопа у країні колхів. Там вони пробули близько 30 днів у селах колхів, звідки робили набіги на Колхіду. /23/ Базар таборіві забезпечували трапезунтці, які гостинно прийняли еллінів і на знак приязні надіслали їм дари: биків, ячмінь і вино. /24/ Вони також вели переговори від імені еллінів із сусідніми колхами, сприяючи цим самим в укладенні угод. Самі ж колхи переважно проживали на рівнині, і від них також були прислані дари гостинності — рогата худоба.

/25/ Після цього елліни, згідно з обітницею, приготувалися до подячних жертво-

приношень. Вони отримали достатньо биків для заколення Зевсові-Рятівнику і Гераклові-Провіднику, а також іншим богам. Вони також провели атлетичне змагання на тій горі, на якій розташувалися, і вибрали суддею з бігу і боротьби спартанця Драконтія, який ще хлопчиком утік з домівки, ненавмисно вбивши ровесника ударом кинджала.

/26/ Після жертвоприношень зідрані шкіри передали Драконтію і звеліли йому вести еллінів туди, де мало відбутися змагання з бігу³⁹. Він показав на те місце, де вони тоді стояли, і сказав: «Ось цей пагорб усіма сторонами зручний для змагань». «А як тоді змагатися з боротьби на такій твердій і тернистій поверхні землі?» /27/ Він сказав: «То болячіше буде тому, хто впаде». Хлопчики, переважно діти полонених, змагалися з бігу на 1 стадій, понад 60 критців — з бігу на 2 стадії; змагалися також у боротьбі, в кулачному бою, в панкратії⁴⁰, і видовище було напрочуд яскравим. Оскільки у змаганнях брали участь багато людей, а серед глядачів перебували їхні друзі, то змагання відбувалося з неабияким піднесенням. /28/ Були проведені і кінські перегони, причому змаганці мали гнати коней крутосхилом до моря, повернути назад і знову добутися до вівтаря. Під час спуску багато хто скочувався вниз, а на підйомі коні через крутизну ледве спиналися на ноги. І скрізь там лунали крики, сміх та підбадьорливі вигуки.

КНИГА V

Розділ 1

/1/ [Про те, що здійснили елліни під час походу вглиб країни разом із Кіром і під час відступу до моря — Понту Евксинського — і як вони прибули в еллінське місто Трапезунт і вчинили подячні жертвоприношення, згідно з обітницею принести жертву за рятунок там, де вони вперше увійдуть у дружню країну, — розказано у попередніх розділах].

/2/ Потім елліни зібралися і радилися з приводу подальшого просування. Першим виступив Леон із Фурій і сказав: «Воїни, мені, далєбі, набридло лаштуватися, споряджатися, крокувати, бігти, нести зброю, шикуватися, стояти на варті і битися. Я дуже хочу спекатися таких поневірянь і, оскільки ми поблизу моря, решту шляху пропливти на кораблі і прибути в Елладу, розлігшись подібно до Одиссея»¹.

/3/ Вислухавши цю мову, солдати стали вигуками висловлювати своє схвалення. Ще одна людина виступила у тому ж сенсі, а за нею і всі присутні. /4/ Тоді підвівся Хірісоф і сказав таке: «Воїни, Анаксібій — мій друг, і тепер він служить навархом². Якщо ви пошлете мене до нього, то сподіваюся, що повернуся з трієрами і вантажними кораблями, щоб перевезти вас. І якщо лишень ви твердо порішили пливти, чекайте на моє повернення, я невдовзі повер-

нусь». Вислухавши це, солдати зраділи і постановили відрядити Хірісофа в дорогу якомога швидше.

/5/ Після нього виступив Ксенофонт і сказав: «Отже, Хірісоф відбуває за кораблями, а ми ж будемо чекати. Я скажу те, що, на мою думку, треба зробити, поки ми будемо дожидати його. /6/ Насамперед треба роздобути провіант з ворожої країни, бо ж базару недосить, та й мало у кого є гроші, тому не накупуємося. А поміж іншим, країна тут ворожа і тому багато хто з вас може загинути, якщо ви підете за провіантом необачно і без достатньої охорони. /7/ Тому я пропоную добувати провіант загонами фуражирів, а не бродити поодинці по околицях; тоді вас не зачіпатимуть. Ми ж (стратегі) подбаємо про це». Це було прийнято.

/8/ «Вислухайте і це. Деякі з вас, мабуть, підуть по здобич. Тож міркую, що буде краще, якщо той, хто збирається іти на таке діло, нехай дасть нам знати про це і повідомить також, куди він подасться, аби в нас були відомості про те, скільки людей пішло і скільки залишилося, і ми могли б, у разі потреби, чимось посприяти у їхніх приготуваннях, або ж приспіти на допомогу, знаючи лише, хто і де її потребує. Так само, якщо хто-небудь з недосвідчених візьметься до цієї справи, ми гуртом порадимося, дізнавшись спочатку про силу супротивника, на якого вони підуть». Це також було схвалено.

/9/ «Візьміть до уваги ще й і це: — сказав він, — вороги мають можливість робити на нас

набіги. І вони мають слухність, ставлячись до нас вороже: адже ми захопили їхнє майно. Тому вони і підстерігають нас. Отже, я пропоную розставити охорону навколо табору. Якщо ми почергово будемо пильнувати і стежити за ворогами, то їм буде складніше гнатися за нами.

/10/ «Зважте ще й на таку річ: якби ми були певні у тому, що Хірісоф приведе достатню кількість кораблів, то не було б жодної потреби казати те, що я скажу, та оскільки певної надії немає, я пропоную, зі свого боку, постаратися і роздобути кораблі тут, на місці. Якщо він повернеться не в порожні, то ми, маючи вже кораблі, попливемо на дуже багатьох кораблях, якщо ж він повернеться ні з чим, то скористаємося тутешніми суднами. /11/ Я часто бачу, як сюдою пропливають кораблі. Якщо ми, попросивши у трапезунтців великі судна, захопимо їх і, знявши керма, залишимо кораблі під охороною доти, доки не набереться їх достатня кількість, то відтак зникне потреба в [еллінських] кораблях». Це також було прийнято.

/12/ «Поміркуйте, — провадив він, — і над тим, що, безсумнівно, нам доведеться утримувати спільним коштом тих, у кого ми відберемо кораблі, і то весь час, поки вони потерпають через нас, а також за обопільною згодою видавати платню за перевезення, аби вони, приносячи нам користь, також мали вигоду». І це було прийнято.

/13/ «Але, як на мене, — провадив він, — на той випадок, коли і це нам не вдасться, тобто

швидко дістати достатню кількість кораблів, то слід звеліти приморським містам полагодити дороги, які, кажуть, перебувають у поганому стані. Вони послухаються через страх, а також для того, щоб якомога швидше спекатися нас».

/14/ Тут солдати стали кричати, що не слід іти дорогами. Ксенофонт, бачачи їхню нетямущість, не поставив пропозиції на голосування, але переконав міста добровільно розчищати шляхи, кажучи, що елліни підуть швидше, якщо дороги будуть придатними. /15/ Від трапезунтців вони отримали пентеконтеру і призначили лаконського переіека³ Дексіппа її командиром. Проте він знехтував дорученням перехоплювати кораблі, а втік і зник разом з кораблем за межі Понту. Згодом він поплатився за це: у Фракії у Севфа він затіяв якісь непевні справи і був убитий лаконцем Нікандром. /16/ Отримали елліни і тридцятивесельний корабель, командиром якого був призначений афінець Полікрат, котрий приводив до табору усі перехоплені ним судна. Якщо на суднах були товари, то елліни вивантажували їх і приставляли до них охорону, аби вони були цілими, а кораблі використовувалися для плавання вздовж берегів. /17/ Упродовж цього часу елліни ходили по здобич, інколи добуваючи її, інколи ж верталися з нічим. А Клеанет повів власний та інший лох у дуже небезпечну місцевість і загинув разом з більшістю своїх солдатів.

Розділ 2

/1/ Коли вже була незмога роздобути провіант, щоб ще до вечора встигнути до табору, Ксенофонт, узявши провідників з Трапезунту, одну половину війська повів на дрилів⁴, а другу — залишив охороняти табір. Річ у тому, що колхи, вигнані з власних домівок, зібралися у великій кількості на горах і звідти невідступно стежили за еллінами. /2/ Проте трапезунтці не повели еллінів туди, де легко можна було набрати провіанту, бо з людьми, які жили там, підтримували дружні стосунки. Натомість вони охоче повели їх на дрилів, які завдавали їм неабиякого клопоту, — у гористу і важкодоступну місцевість, супроти найвойовничішого з припонтійських племен.

/3/ Коли елліни прийшли в гористу місцевість, дрили взялися палити усі, на їхню думку, доступні укріплення, а самі відступили. Тому тут нічого було взяти, хіба що свиню чи корову, або якусь іншу худобину, вихоплену з вогню. Але одне укріплене місце було їхнім головним містом, і туди збіглися усі дрили. Навколо міста був дуже глибокий яр, і підступ до міста був дуже крутий. /4/ Пелтасти, які пішли вперед від гоплітів стадій на 5 чи 6, перейшли через яр, побачили багато овець та всілякого добра і кинулися на укріплене місце. За ними пішли численні дорифори⁵, котрі вийшли по провіант, тому за переходом через яр було понад 1000 чоловік. /5/ Коли ж вони не змогли оволодіти укріпленим місцем, бо воно

було оточене глибоким ровом з валом і на валу височів частокіл з поставленими близько одне від одного дерев'яними вежами, то вони почали відступати. /6/ Але в цю мить вороги напали на них. Оскільки відбігти було неможливо і спускатися з укріпленого місця в яр можна було лише поодинці, то вони послали за Ксенофонтом. Той вів гоплітів. /7/ Прийшовши до нього, посланець сказав: «Укріплене місце повне всякого добра. Але ми не можемо ані взяти його, бо воно дуже укріплене, ані відступити без втрат, бо вороги б'ються, зробивши вилазку з міста, і відхід ускладнений».

/8/ Вислухавши це, Ксенофонт підвів військо до яру і звелів гоплітам зупинитися, тримаючи зброю напоготові, а сам разом з лохагами перейшов через яр і став роздивлятися, щоб вирішити — чи надійніше відвести пелтастів з-під укріплення чи переправити туди гоплітів з наміром здобути місто. /9/ Він зрозумів, що відступ неминуче призведе до значних втрат. А лохаги схилилися до думки, щоб якимось чином здобути укріплене місце, і Ксенофонт був не проти, вірячи у жертвні знаки, бо віщуни заявили, що відбудеться бій і підсумок буде сприятливий. /10/ Він послав лохагів за гоплітами, а сам дожидав на місці, зібрав до купи усіх пелтастів, заборонивши стрілянину здалека. /11/ Коли підійшли гопліти, він звелів кожному лохагові вишикувати вій лох так, як, на його думку, найзручніше для ведення бою: ті лохаги, які завжди змагалися між собою у звитязі, стояли по сусідству один

з одним. /12/ Вони виконали це, і Ксенофонт звелів усім пелтастам іти в бій, просунувши руку через ремінь дротика, аби метнути його за сигналом, а стрільцям — натягнути тятиву, аби за сигналом випустити стріли; гімнетам він звелів наповнити торби камінням. Він також розіслав надійних людей, щоб перевірити виконання наказу.

/13/ Коли все було готове і лохаги, їхні помічники і ті, хто вважав себе не гіршим за них, зайняли свої місця на видноті один проти одного — з огляду на рельєф місцевості шикунання мало вигляд півмісяця, — /14/ а тоді вони заспівали пеан і залунала сурма, й елліни, вигукуючи «а-ля-ля!» в честь Енніалія і гопліти одразу ж побігли. Водночас полетіли дротики, стріли, каміння з пращ і дуже багато каміння, кинутого рукою, а деякі солдати навіть несли із собою вогонь. /15/ Через рясноту стріл вороги залишили частоколи і вежі, й Агасій із Стімфали, відкинувши зброю, вибрався на вал в одному хітоні і витягнув за собою іншого, а деякі солдати самі видерлися нагору, й укріплене місце, як видавалося, було вже взято.

/16/ Пелтасти й легкоозброєні також вбігли в місто і почали грабувати хто що міг. А Ксенофонт встав перед брамою і якомога не пропускав гоплітів заходити в місто, бо на деяких укріплених місцях на горах з'являлися нові вороги. /17/ Через якийсь проміжок часу із внутрішньої частини міста почувся крик, і солдати побігли туди, дехто з награбованим майном, а невдовзі з'явилися і поранені. Біля

брами зчинилася тиснява. У відповідь на питання солдати, що бігли, розказували, начебто всередині міста є фортеця і багато ворогів, зробивши звідти вилазку, відтісняють звідти еллінів. /18/ Тоді Ксенофонт звелів оповісникові Толмиду оголосити, що кожен, хто бажає захопити здобич, може увійти в місто. Багато солдатів кинулося туди і, пробиваючись уперед, вони перемогли ворогів, які зробили вилазку, і знову відігнали їх назад до фортеці. /19/ Все, що знаходилося поза фортецею, було розграбовано і винесено еллінами. Гопліти вишикувалися зі зброєю наготові. Одні біля валу із частоколом, інші на шляху, що вела до фортеці. /20/ А Ксенофонт і лохаги стали обговорювати, яким чином захопити фортецю, бо в такому разі відхід був би успішним, а то виникла б неабияка загроза. Але, оглянувши умови місцевості, вони зрозуміли, що фортеця неприступна.

/21/ Тоді стали готуватися до відступу: кожен виривав кілки з частоколу, що був поблизу, а нездатних битися і всіх, у кого була поклажа, відіслали, як і більшість гоплітів, і [лохаги] залишили на місці тих, на кого можна було покластися. /22/ Коли вони почали відступати, то з фортеці вибігла купа ворогів з плетеними щитами і списами, в поножах і пафлагонських шоломах, інші ж вибралися на дахи осель, що стояли обабіч дороги до фортеці. /23/ Тому було небезпечно відганяти ворогів до брам, які вели туди: вони скидали згори великі колоди, і не можна було без ризику ані стояти на місці,

ані відступати. А вже надходила ніч, через що еллінів охоплював неабиякий страх.

/24/ Однак поки вони відбивалися, майже у відчаї, хтось, мов сам бог, показав їм спосіб порятунку. Зненацька, мабуть від підпалу, запалав дім правобіч шляху. Коли він звалився додолу, усі вороги, що перебували біля домів правобіч вулиці, втекли. /25/ Як тільки Ксенофонт зрозумів цей дарунок долі, він звелів підпалити будинки і лівобіч вулиці, і вони швидко запалали, бо ж були дерев'яними. /26/ Вороги повтікали і від цих будинків. Тепер залишалися супротивники біля входу у фортецю, що викликало острах, бо ж було ясно, що вони насідатимуть з відступом еллінів і спуском униз. Тоді Ксенофонт звелів усім солдатам, які перебували на безпечній від пострілів відстані, нанести колоди у вільний простір між еллінами та неприятелем. Коли колод набралася ціла купа, їх підпалили; підпалили також будинки біля частоколу, щоб у ворогів було побільше клопоту. /27/ Таким чином елліни, нарешті, відійшли з укріпленого місця, відвернувши полум'ям напад супротивника. Усе місто згоріло: будинки, вежі, частоколи і все інше, крім фортеці.

/28/ Наступного дня елліни із забраним продовольством пішли назад. Боячись спустатися гірським шляхом до Трапезунту, який був крутим і вузьким, вони влаштували обманну засідку. /29/ Якийсь уродженець Місії, з тим же іменем Міс, із 10 квітцями зачався у чагарниках і діяв так, начебто він ховається від ворогів. Але їхні мідні щити виблискува-

ли то тут, то там. /30/ Завважаючи це, вороги злякалися, остерігаючись засідки, а військо тим часом спустилося на рівнину. Коли Місу видалося, що військо вже відійшло на достатню відстань, він подав знак бігти щосили. І він сам, піднявшись над кущами, побіг вкупі із своїми солдатами. /31/ Критці, яких, за їхніми словами, вороги вже наздоганяли, збочили зі шляху у ліс і, скотившись у яр, врятувалися, а Міс біг по дорозі і кричав про допомогу. /32/ Солдати поквапилися на крик, підібравши його пораненим. Відтак самі почали відходити обличчям до ворогів і під пострілами, а деякі критці відстрілювалися з луків. Таким чином усі врятувалися і дійшли до табору.

Розділ 3

/1/ Оскільки Хірісоф не повертався і явно бракувало достатньої кількості кораблів, та й провіанту нізвідки було добувати, елліни вирішили іти далі пішо. На кораблі посадили хворих, а також тих, кому було за 40, дітей, жінок і всі речі, без яких солдати могли обійтися. Посадили на кораблі і старших стратегів Філесія й Софенета і звеліли їм подбати про учасників плавання. Решта пішла пішки, бо дорога була полагоджена. /2/ На третій день походу елліни прийшли до Керасунта⁶ — еллінського міста, приморської колонії Сінопи в Колхіді. /3/ Там вони пробули 10 днів і зробили огляд і перелік війська, причому назагал присутніх солдатів

виявилось 8600 чоловік. Саме стільки людей залишилося живими, решта ж загинули в боях з ворогами, від холоду і різних хвороб.

/4/ Тут вони розділили гроші, виручені від продажу полонених. Для Аполлона й Артеміди Ефеської вони пожертвували десяту частину⁷, і кожен із стратегів отримав свою частку (цих грошей), щоб приберегти її для богів. За Хірісофа гроші отримав Неон з Асіни. /5/ Ксенофонт⁸ (на ці гроші) виготовив приношення Аполлонові і помістив його у скарбницю афінів⁹ у Дельфах, викарбувавши на ній своє ім'я та ім'я Проксена, полеглого разом із Клеархом; адже Ксенофонт був зв'язаним з ним узами гостинності. /6/ Частину пожертви, призначеної для Артеміди Ефеської, Ксенофонт, коли разом з Агесілаєм пішов з Азії, йдучи в похід супроти Беотії і вважаючи, що йому загрожує небезпека, залишив у Мегабіза, неокора Артеміди¹¹, і звелів Мегабізові повернути ці гроші, якщо Ксенофонт залишиться живим, а якщо з ним трапиться якесь нещастя — пожертвувати їх Артеміді, виготовивши для неї те, що, на його думку, буде до вподоби богині.

/7/ Коли Ксенофонт став вигнанцем¹² і поселився завдяки лакедемонцям у Скіллунті [поблизу Олімпії], Мегабіз прибув, щоб спостерігати за Олімпійськими іграми¹³ і передав Ксенофонтові довірену йому на сховок пожертву. Взявши гроші, Ксенофонт купив для богині невеличку ділянку землі за вказівкою бога. /8/ Стався цікавий збіг, бо через цю ділянку протікає річка Селінунт, і в Ефесі біля храму Арте-

міди протікає річка з тією ж назвою, і в обох річках водяться риба й слимаки. Але на ділянці біля Скіллунта, крім того, можна полювати на всіляку звірину. /9/ На пожертвувані богині гроші Ксенофонт також побудував вівтар і храм і відтоді завжди виділяв десяту частину плодів з ланів і приносив їх у жертву богині, причому усі місцеві громадяни й жителі з навколишніх місць — як чоловіки, так і жінки, приходили на свято. Учасникам свята на кошти храму давали ячмінь, пшеничний хліб, вино, плоди, ласощі і шматки м'яса як від жертвних тварин із священних пасовищ, так і як від звірів, убитих на полюванні. /10/ Річ у тому, що до дня свята сини Ксенофонта й інших громадян влаштовували полювання і в ньому брали участь, за бажанням, і дорослі чоловіки. На тварин, а саме на вепрів й оленів, полювали то на самій священній ділянці, то на горі Фолої.

/11/ Ця ділянка розташована на проїжджій дорозі з Лакедемону до Олімпія і віддалена від храму Зевса в Олімпії приблизно на 20 стадій. У самій місцевості є лука і лісисті гори, де випасаються свині, кози й корови, а також коні, так само і в'ючна худоба гостей, які прибувають на свято, пасеться там. /12/ А навколо самого храму виріс гай з фруктових дерев, плоди яких, коли зрілі, дуже смачні. Храм, невеликий за розмірами, нагадує ефеський храм¹⁴, а змайстрована з кипарисового дерева статуя богині схожа на золоту статую в Ефесі. /13/ Біля храму споруджена стела¹⁵ з написом: «Священна ділянка Артеміди. Власник, який збирає з неї

плоди, повинен щороку приносити в жертву богині десяту частину їх, а на решту коштів утримувати храм. Якщо ж він цього не виконає, він розкається згодом».

Розділ 4

/1/ Ті, що прибули в Керасунт морем, вирушили звідти далі тим же шляхом, а решта пішли суходолом. /2/ Коли вони підійшли до кордону моссінойків¹⁶, то послали до них трапезунтця Тімесітія, який був прокшеном¹⁷ останніх, з питанням — чи йти їм через їхню область як дружню країну чи як країну ворожу. Моссінойки відповіли, що не пропустять еллінів. Вони поклалися на неприступність своїх укріплених місць. /3/ Тоді Тімесітій повідомив, що моссінойки, які живуть по той бік гір, — вороги цим моссінойкам. Було вирішено запросити їх і дізнатися, чи не згодні вони укласти спілку. Тімесітій відправився до них і повернувся з їхніми ватажками. /4/ Тоді ватажки моссінойків зустрілися із стратегами, і Ксенофонт став говорити, а Тімесітій перекладав: «Моссінойки, ми хочемо повернутися в Елладу пішки, бо в нас немає кораблів, але нам перетинають шлях ті люди, які, як ми чули, ворогують з вами. Якщо бажаєте, то ви можете стати нашими спільниками, відомстити їм за всю коли-небудь вчинену вам кривду і на майбутнє підкорити їх собі. /7/ Якщо ж. одначе, прогавите таку нагоду, то подумайте, лишень,

/8/ звідки вдруге ви залучите до своєї спілки стількох воїнів?». /9/ На це вождь моссінойків відповів, що вони згодні і приймають спілку. «Отже, — сказав Ксенофонт, — скажіть, у якій справі ми потрібні вам, якщо станемо вашими співниками, і як ви міркуєте посприяти нам у проходженні через цю країну?». /10/ Вони відповіли: «Нам до снаги вторгнутися у ворожу нам обом область з протилежного боку, а сюди прислати вам човни і людей, які допоможуть вам і вкажуть шлях». /11/ Відтак, склавши взаємну клятву в цьому, вони відійшли. А наступного дня вони прибули на 300 човнах-довбанках, причому в кожному човні перебувало по троє людей. Двоє з них висаджувалися на берег і шикувалося у бойовому ладі, а один чоловік залишався у човні. /12/ Човни відпливли, а залишені люди вишикувалися таким чином. Вони стали шеренгами, щонайбільше по 100 чоловік у ряд, подібно до того, як стоять навпроти один одного хори¹⁸, причому кожний мав при собі щит, вкритий білою невичиненою волячою шкірою, схожий на листок плюща, а в правій руці — спис, завдовжки приблизно 6 ліктів, з вістрям на одному кінці; на другому кінці наконечник був круглястим на вигляд. /13/ На них були короткі хітони, які не сягали й колін, грубі, мов полотняні лантухи, а на головах шкіряні шоломи на кшталт пафлагонських, з султаном посередині, дуже схожі на тіару; у них були також залізні сокири. /14/ Один з них став співати, і всі рушили вперед, крокуючи в такт наспіву. Пройшовши крізь

шеренги еллінських гоплітів, вони попрямували на ворогів, на те укріплене місце, яке видавалося найдоступнішим для нападу.

/15/ Останнє було розташоване попереду міста, яке вважалося головним містом моссінойків, де й стояла їхня фортеця. Через неї і велася війна, бо вважалося, що той, хто володіє фортецею, панує і над усіма моссінойками, а подейкували, нібито теперішні господарі володіють нею несправедливо, бо скористалися перевагою, захопивши силоміць спільну для всіх споруду.

/16/ За варварами йшли слідом і деякі елліни, але не за наказом стратегів, а задля грабежу. Вороги трималися спокійно доти, доки не наблизилися моссінойки. Коли ж ті підійшли до укріплення, вороги зробили вилазку, обернули їх у втечу і вбили багатьох варварів та кількох еллінів із супроводу і переслідували їх доти, доки не побачили, що їм на допомогу йде еллінське військо. /17/ Тоді вони повернули назад і стали відходити, повідтинавши голови вбитих; вони показували голови еллінам і своїм ворогам і водночас крутилися в танку під звуки якогось наспіву. /18/ Елліни ж дуже дратувалися з того, що вороги тепер ще позухвалішають і що їхні товариші, супроводжуючи моссінойків, повтікали разом із ними, хоча й тих було чимало. Нічого такого ще не траплялося у війську під час усього походу.

/19/ Ксенофонт з такої okazji скликав еллінців і сказав: «Воїни, не тривожтеся з приводу такої невдачі, бо ж вам відомо, що біда

навчить. /20/ Насамперед, вам тепер відомо і те, що варвари, які вестимуть нас, справді ворогують із тими (моссінойками), з якими і нам доводиться вступати в бої. А ще ж і ті елліни, які необачно знехтували наше військове шикування і гадали, ніби пліч-о-пліч з варварами вчинять ті ж подвиги, які вони звершували разом з нами, зазнали справедливого покарання; вдруге вони навряд чи з охотою покидатимуть свій стрій. /21/ Однак вам тепер належить бути напоготові, щоб вирізнятися більшою розважливістю з-поміж дружніх нам варварів, а ворожим моссінойкам довести, що їм нині далеко братися до вас, аніж у випадку із солдатами, з якими вони билися, коли ті діяли в бою без будь-якого ладу».

/22/ Цей день вони провели ось таким чином, а наступного дня, влаштувавши жертвоприношення й отримавши сприятливі знаки, поснідали, вишикувалися колонами, розмістивши варварів у такому ж ладі на лівому крилі, і виступили, маючи між лохами стрільців, котрі трохи відступили від передньої лінії гоплітів. /23/ Річ у тому, що легкоозброєні з війська ворогів збігали вниз і кидали каміння. Лучники і пелтасти відганяли їх, а решта йшла розміреним кроком прямо на те укріплення, звідки напередодні були прогнані варвари й ті, що були з ними, бо там вороги вишикувалися, чекаючи на еллінів. /24/ Варвари витримали натиск пелтастів і вступили з ними в бій, та коли підійшли гопліти, вони повернули назад. Пелтасти тієї ж миті почали їх пересліду-

вати нагору до міста, гопліти ж ішли слідом за ними, не порушуючи строю. /25/ Коли елліни вибралися нагору й опинилися біля будинків головного міста, усі вороги, зібравшись тут до купи, вступили в бій й почали кидати дротики, а ті, в кого були інші, дуже грубі й довгі списи, які ледве могла підняти одна людина, намагалися захищатися ними, не випускаючи їх з рук. /26/ Оскільки ж елліни не піддавалися і йшли далі вперед, варвари почали розбігатися також і з цього місця і залишили його, заздалегідь підпаливши. А їхній цар, перебуваючи у дерев'яній вежі, побудованій на вершечку міста, причому моссінойки годують його за суспільний кошт й охороняють там, не захотів покинути її, як і той цар, який перебував у раніше захопленому укріпленні, й обидва згоріли разом із дерев'яними вежами.

/27/ Елліни, грабуючи місто, знаходили у будинках торішні запаси хліба, за словами моссінойків, зібрані у скрині згідно із настановами батьків, а новий врожай був ще не змолочений, найбільше було збіжжя. /28/ В амфорах було знайдено солонину з м'яса дельфінів¹⁹ і в різних посудинах дельфінячий смалець, який моссінойки споживають, як елліни оливкову олію. /29/ На дахах лежало багато плоских каштанів без поперечних стінок. Моссінойки брали їх у великій кількості у їжу, зварюючи їх і випікаючи з них хліб. Знаходили і вино, яке в нерозбавленому вигляді було на смак кислим та гірким, але в суміші з водою ставало запашним і приємно смакувало.

/30/ Елліни ж поснідали там і пішли далі, передавши укріплене місце своїм спільникам — моссінойкам. Усі укріплені місця, які належали їхнім супротивникам, були доступні для взяття, тому одні з них жителі залишали, інші здавалися без бою. /31/ А більшість укріплених місць мала наступний вигляд. Вони були на відстані одне від одного 80 стадій, одна більші, інші — менші. Їхні жителі перекликаються між собою, і крик долинає від одного міста до іншого — адже ця область всяяна висотами й глибокими ущелинами. /32/ Коли елліни опинилися у землях дружніх моссінойків, їм показали товстих дітей заможних батьків, вгодованих вареними каштанами, зманіжених, і дуже світлих, майже однакових заввишки і завширшки; їхні спина розмальовані, а попереду вони всуціль вкриті татуйованими квітами. /33/ Вони хотіли на очах у всіх зійтися з гетерами, яких вели із собою елліни, бо такий у них звичай. Всі — як жінки, так і чоловіки — у них білі. /34/ Елліни, котрі брали участь у цьому поході, казали про моссінойків, що це найбільш варварський з усіх народів, через землі яких вони проходили, і найбільшою мірою відрізняється від еллінських звичаїв. Адже вони робили на людях те, що інші роблять лише наодинці, а наодинці поводяться так, як інші поводяться на людях: розмовляли і сміялися самі із собою і танцювали де заманеться, немовби показуючи свій хист перед кимось.

Розділ 5

/1/ Цю країну моссінойків — як ворожу, так і дружню, елліни пройшли у вісім переходів і прибули до халібів. Халіби нечисленні і підвладні моссінойкам, і живуть вони переважно добуванням та обробкою заліза. /2/ Звідти елліни прибули до тібаренів. Країна тібаренів²⁰ значно рівнинніша, і в ній біля моря — слабо укріплені поселення. Стратеги хотіли напасти на них і віддати їх солдатам на грабунок, і тому вони не прийняли подарунків, надісланих тібаренами, а звелівши послам зачекати рішень наради, принесли жертви. /3/ Однак після багатьох жертвоприношень всі віщуни висловили думку, що боги жодним чином не дозволяють війни. Тому стратеги прийняли подарунки і, проходячи їхньою країною як дружньою, через 2 дні прибули до еллінського міста Котіорі²¹, колонії Сінопи у країні тібаренів.

/4/ [До цих місць військо йшло пішки. Довжина шляху, пройденого еллінами під час відступу від місця битви під Вавілоном до Котіор, становить сто двадцять два переходи — 620 парасангів, або 18600 стадій; сам похід у цьому проміжку тривав 8 місяців]

/5/ Тут елліни пробули 45 днів. Упродовж цього часу вони спершу принесли жертви богам і влаштували святкову ходу²², причому кожна еллінська народність йшла окремо, та гімнастичні змагання. /6/ Провіант брали частково з області Пафлагонії²³, а частково з

області котіоритів, бо ті не відкрили їм базару і навіть не прийняли в місто хворих.

/7/ У цей час прибули посли із Сінопи²⁴, потерпаючи як за місто котіоритів, яке належало їм і сплачувало данину, так і за їхню область, яка, як вони чули, нібито піддається плюндруванням.

/8/ Прийшовши до табору, вони почали говорити, і Гекатонім, який вважався чудовим промовцем, сказав: «Воїни, нас послало місто Сінопа з дорученням передати захоплення вами як еллінами, які перемогли варварів, а також розділити з вами радість від того, що, здолавши, як ми чули, всілякі і неймовірні випробування, ви врятувалися і прийшли сюди.

/9/ Оскільки ми теж елліни, то сподіваємося бачити з вашого боку лише добродіяння, а не заподіяння нам шкоди, тим більше, що ми ніколи не завдавали вам клопоту. /10/ Ось ці котіорити — наші колоністи; ми передали їм цю область, відібравши її у варварів. За це вони сплачують нам належну данину, як роблять це і жителі Керасунта і Трапезунта, і тому будь-яку вчинену їм кривду місто сінопців сприйме як свою власну.

/11/ «Тим часом, до нас дійшли чутки, буцімто ви силоміць увійшли в місто і деякі з вас оселилися там у будинках і буцімто ви силоміць, без дозволу, берете з області те, в чому маєте потребу. /12/ Цього ми не схвалюємо, і якщо так триватиме, то нам доведеться укласти спілку з Корилою²⁵, з пафлагонцями і з усіма, з ким лишень буде змога».

/13/ Ксенофонт виступив і відповів на це від імені усього війська: «Громадяни Сінопи, ми щасливі, що прийшли сюди, врятувавшись, зі зброєю в руках. Адже неможливо було жити статків і битися з ворогом водночас. /14/ Коли ми прийшли в еллінські міста, наприклад в Трапезунт, де нам забезпечили базар, ми купували продовольство за гроші і мали чим перебиватись, а у відповідь на виявлену нам шану і з почуття вдячності за надані війську знаки гостинності, ми зі свого боку віддячували трапезунтцям і утримувалися від вторгнень у землі їхніх друзів-варварів, натомість їхнім ворогам, супроти яких вони водили, ми заподіювали шкоду, яку тільки могли. /15/ Зрештою, запитайте у них самих, якої думки вони про нас, бо ж у нашому середовищі є провідники, відряджені з нами з Трапезунта як вияв дружніх стосунків. /16/ Якщо ми приходимо куди-небудь, де відсутній базар, хай то варварська чи еллінська земля, ми самі беремо продовольство, але не свавільно, а з необхідності. /17/ З кардухами, таохами і халдеями, хоча вони не підвладні цареві і навіюють страх, ми усе ж поводитися як з ворогами, бо необхідно було одержати продовольство, а вони не давали нам базару. /18/ А от макронів, хоч і вони варвари, ми вважаємо своїми друзями, бо вони забезпечили нас яким могли базаром, і ми свавільно не захоплювали нічого, що їм належить.

/19/ «А якщо ми забрали щось у котіоритів, яких ви маєте за своїх, то вони самі в цьому

винні, бо вони повелися з нами неприязно і, замкнувши браму, не прийняли нас у місто, а також не вислали провіанту за міські мури. А виправдувалися вони при цьому тим, що це забороняє їм ваш гармост²⁶. /20/ А стосовно твоїх слів про те, ніби ми увійшли в місто силоміць і розташувалися в будинках, то ми, зрештою, просили прийняти хворих під дах, та оскільки котіорити не відкрили брами, ми самі увійшли в місто там, де був доступ, до того ж не вчиняючи жоднісінького свавілля. Хворі, розмістившись у будинках, живуть за власний кошт, а ми охороняємо браму, щоб наші хворі не заляжали від вашого гармоста і ми могли, в разі потреби, забрати їх назад. /21/ А ми, решта, розташувалися, як бачите, просто неба і в стані бойової готовності, ладні платити добром за добро і відомстити зловмисникові.

/22/ «Стосовно ж твоїх погроз, буцімто у вас є наміри укласти супроти нас спілку з Корилою і пафлагонцями, то ми, якщо виникне необхідність, будемо воювати і з тими, і з тими супротивниками; адже ми вже билися з набагато численнішими ворогами, аніж ви. /23/ А втім, ми можемо теж укласти спілку з пафлагонцями, бо ж чули, начебто вони кинули око на ваше місто і приморські поселення, тому ми постараємося, запоручившись їхньою дружбою, посприяти їм у їхніх справах».

/24/ Після цієї промови послі, збагнувши становище, стали докоряти Гекатонімові за сказані ним слова, і один з них виступив і сказав, що вони прийшли не з наміром сварити-

ся, а довести своє дружнє ставлення. «І якщо ви прийдете у місто сінопців, — говорив він, — то ми там надішлемо вам дари гостинності, а зараз звелимо тутешнім мешканцям видати вам, що зможуть; бо ж ми бачимо: ваші скарги правдиві». /25/ Після цього котіорити надіслали подарунки, а стратеги еллінів люб'язно прийняли послів Сінопи, і вони часто і приязно вели бесіди один з одним про всілякі справи і, поміж іншим, видобували від них відомості про подальший шлях і про взаємні потреби.

Розділ 6

/1/ Цей день і закінчився таким чином. Наступного дня стратеги скликали солдатів на сходку і вирішили запросити на неї сінопців і радитися з ними про решту шляху. Вони вважали, що, коли доведеться іти пішки, сінопці можуть стати у пригоді, бо ж були добре обізнані з Пафлагонією, а якщо подорож буде здійснюватися морем, то еллінам, мабуть, ще більше знадобляться сінопці, бо, на думку стратегів, лише вони одні були б у стані надати потрібну кількість кораблів для перевезення війська. /2/ Отже, запросивши послів, вони стали радитися з ними і насамперед попросили їх як еллінів довести свою прихильність до еллінів і подати їм найкращу пораду.

/3/ Гекатонім підвівся зі свого місця і відразу став виправдуватися у своїх словах щодо наміру сінопців укласти спілку із пафлагонця-

ми, кажучи, що у нього не було наміру сваритися з еллінами, натомість те, що, маючи змогу укласти спілку з варварами, вони дають перевагу спілці з еллінами. А коли попросили його дати еллінам пораду, він помолився і сказав: /4/ «Якщо моя порада виявиться якнайліпшою, то нехай і мені випаде належна винагорода; якщо ж я ошукаю вас — то ганьба мені. Адже, як на мене, слова «порада — справа священна» дуже принагідні тут. Бо ж коли я дам вам гарну пораду, то мене шануватиме багато людей, а якщо я дам вам кепську пораду, то мене піддадуть огуді. /5/ Гаразд, я розумію: на нашу долю випаде неабиякий клопіт, якщо ви поїдете морем; адже в такому разі роздобути кораблі доведеться нам. Якщо ж ви відправитесь суходолом, то у вас будуть неминучі сутички з місцевим людом. /6/ Одначе скажу, як міркую і як людина, обізнана з країною пафлагонців і з їхньою міццю. А в цій країні є і дуже мальовничі рівнини і височезні гори.

/7/ «Насамперед, мені відомо, де слід зробити вторгнення у країну. Існує лише один прохід, а саме той, де обабіч шляху здіймаються високі гірські кручі. Зайнявши цей прохід, можна втримувати його за допомогою незначного загону, а після того як він буде зайнятий, там не пройде і ціле військо. Я би міг показати його вам, якби ви послали зі мною когось із ваших.

/8/ «До того ж мені знайомі пафлагонська рівнина і пафлагонська кіннота, яку самі варвари вважають найкращою кіннотою у всій

кінноті царя. Зовсім нещодавно вони навіть не з'явилися на його виклик, бо їхній командувач надто гордий.

/9/ «Припустімо, що ви зумієте пробратися в гори таємно або випередити ворога і на рівнині здолаєте в битві їхню кінноту й піхоту, кількістю понад 120000 чоловік, — тоді ви прийдете до річок, і передусім до Фермодонта, завширшки в 3 плетри. Цю річку, на мою думку, складно перейти навіть тоді, коли перед вами не стоять численні вороги й одночасно така ж їхня кількість не переслідує вас із тилу. Друга річка — Іріс, завширшки також у 3 плетри. Третю річку, Галіс, завширшки не менше 2 стадій, ви не зумієте перейти без суден. А хто вам їх дасть? Так само непрохідний і Парфеній, до якого ви прийдете, якщо переправитеся через Галіс.

/10/ «Отже, я вважаю, що похід суходолом не лише важкий для вас, а й узагалі неможливий. Якщо ж ви попливете морем, то звідси ви можете допливти до Сінопи, а з Сінопи до Гераклеї²⁷. А з Гераклеї можна без будь-яких труднощів продовжувати шлях як пішки, так і морем, бо в цьому місті чимало кораблів».

/11/ Вислухавши цю мову, деякі елліни запідозрили його в тому, що він говорить у такий спосіб через дружні стосунки з Корилою — своїм проксергом, інші ж думали навіть, що він дав таку пораду, щоб отримати подарунок. Були й такі [стратегі], які міркували, ніби він хотів відвернути еллінів від наміру іти суходолом. Аби вони, бува, не стали плюндрувати область Сінопи. Та попри це елліни постановили

здійснювати подорож морем. /12/ Після цього Ксенофонт сказав: «Сінопці! Елліни вибрали шлях за вашою порадою. Але справа полягає таким чином: якщо набереться достатня кількість кораблів для того, щоб забрати усіх до останньої людини, то ми попливемо, якщо ж одним можна буде пливти, іншим же доведеться залишитися тут, то ми не сядемо на кораблі. /13/ Адже ми знаємо, що коли наші сили не роздроблені, ми можемо постояти за себе і роздобути провіант. Та якщо лише ми з незначними силами протистоятимемо ворогам, то, звісно, нас очікує доля рабів». Тоді сінопці попросили відправити послів в їхнє місто. /14/ Послали аркадця Каллімаха, афінця Аристона й ахейця Самола, і вони відбули у подорож.

/15/ У цей час Ксенофонт, зважаючи можливості численних еллінських гоплітів, пелтастів, лучників, пращників і вершників, які завдяки вишколу стали досить вправними у своїй справі, причому все це військо перебувало біля Понту, де немало засобів треба було віддати на збір і підготовку такої воїнської сили, прийшов до висновку, що добре було б заснувати місто, збільшивши володіння й посиливши вплив Еллади. /16/ Порівнюючи чисельність війська і кількість припонтієського населення, він вважав, що місто могло б стати досить великим. З приводу цього Ксенофонт, нічого не кажучи солдатам, покликав колишнього Кірового віщуна, Сілана з Амбракії, і приніс жертву. /17/ А Сілан злякався цієї справи, бо ж військо могло б десь осісти, і пустив

чутку серед солдатів, ніби Ксенофонт хоче залишити військо тут, заснувати місто і зажити таким чином слави й могутності. /18/ Річ у тому, що сам Сілан радив якомога швидше дістатися Еллади, бо він зберіг ті 3000 дариків, які отримав від Кіра, коли приніс для нього жертву і сказав правду про ті 10 днів.

/19/ Коли ця чутка дійшла до солдатів, то деякі з них схилилися до того, щоб залишитися, але більшість була супроти. Тімасій-дарданець і Форакс-беотієць сказали присутнім у таборі гераклеїським та сінопським купцям, що коли вони не роздобудуть платні для війська, щоб солдати могли заpastися провіантом перед відплиттям, то така величезна воїнська сила, мабуть, залишиться біля Понту. «Адже Ксенофонт хоче, — казали вони, — і нас підмовляє до того ж — несподівано оголосити війську, коли прибудуть кораблі: /20/ “Солдати, як відомо, нам нині сутужно і щоб купити продовольство для морської подорожі, і щоб, вертаючись додому, придбати щось для рідні. Тому якщо ви бажаєте оволодіти будь-якою з припонтійських областей, яка вам лишень до вподоби для того, щоб тим, хто бажає повернутися на батьківщину, була надана ця можливість, а ті, хто волітиме залишитися тут і здійснити своє бажання, то ось вам кораблі для раптового нападу на будь-яку місцевість”».

/21/ Вислухавши, купці передали ці слова містам, а Тімасій-дарданець відрядив разом з ними Еврімаха, також дарданця, і Форакса-беотійця для підтвердження сказаного. Тоді

сінопці й гераклеїці відрядили гінців до Тімасія і просили його прийняти в подарунок гроші і потурбуватися про відплиття війська. /22/ Він з радістю погодився і на зборах солдатів сказав: «Воїни, не сушімо голову над тим, щоб залишатися тут. Елладу цінуймо над усе. Одначе до мене доходять чутки, нібито деякі особи, не кажучи вам ані слова, приносять жертви з приводу цього. /23/ Якщо ви підете звідси, то я обіцяю кожному з вас видавати платню по кізікіну²⁸ у місяць, починаючи з місяця-повня. Я повезу вас у Троаду, звідки я вигнаний, і моє місто допоможе вам, бо воно охоче прийме мене. /24/ А я сам поведу вас туди, де ви зможете розбагатіти. Адже я добре знайомий з Еолідою, Фригією, Троадою і з усією областю, підвладною Фарнабазові, почасти тому, що я звідти родом, а почасти через те, що я воював там разом з Клеархом і Деркіллідом²⁹».

/25/ Одразу ж після нього виступив беотієць Форакс, який ворогував з Ксенофонтом через стратегію і сказав, що коли вони покинуть Понт, то перед ними відкриється Херсонес — квітуча і багата країна, — і бажаючі можуть оселитися там, інші ж — поїхати додому. Адже смішно вишукувати місце для оселення у варварській країні, коли в Елладі землі багато, до того ж родючої. /26/ «А доти, — сказав він, — доки ви туди не прибудете, я, подібно до Тімасія, обіцяю видавати вам платню». Він сказав це, добре знаючи про обіцянку, що її Тімасієві дали гераклеїці та сінопці в разі відплиття додому. А Ксенофонт у цей час мовчав.

/27/ Та ось виступили ахейці, Філесій і Лікон, і сказали, що Ксенофонт зі свого боку учинив негаразд, коли особисто став умовляти солдатів приносити жертву з приводу оселення, не кажучи ані слова про це на зібранні.

/28/ Тож Ксенофонтові довелося виступити і сказати таке: «Воїни, я завжди, як вам відомо, приношу, наскільки змога, жертви і за вас і за самого себе, з метою завжди говорити, плекати наміри і чинити те, що сприяло б вам і мені задля слави. Достоту так і нині: принісши жертву, я хотів дізнатися, чи варто повідомити вам про свій задум і домагатися його, чи взагалі не братися до цієї справи. /29/ Віщун Сілан звістив мені — і це найважливіше, — що жертви сприятливі; адже він знав, що і я, беручи участь у жертвоприношеннях, набув у цій справі певного досвіду. Сілан ще сказав, що жертви натякають також на обман і підступи — він, звісно, добре розумів свій задум огудити мене перед вами. Адже це ж він пустив чутку, буцімто я вже вирішив виконати свій намір, не питаючи вас. /30/ І справді, коли б я завважив, що вам доводиться сутужно, то думав би, як допомогти вам захопити місто, щоб кожен міг зі своєї волі відпливти додому або залишитися тут доти, доки він не назбирає коштів для утримання своєї сім'ї. /31/ Та оскільки я бачу, що гераклеїці й сінопці посилають вам кораблі для відплиття і люди обіцяють давати вам платню, починаючи з наступного місяця, то я гадаю, що перед вами відкривається чудова нагода від'їхати додому, до того ж ще й

отримати платню за свій рятунок. Тому я і сам відмовляюся від свого наміру і раджу вчинити так само і тим, хто приходив до мене з бажанням підтримати мій задум і заснувати колонію, тепер кажу, що годі й думати про це.

/32/ «Адже моя думка зводиться до того, що коли все наше військо перебуває вкупі, як це має місце зараз, то ви користуєтеся повагою і маєте провіант, тому що дужчий розпоряджається майном слабшого. Якщо ж наші сили будуть роздроблені на дрібні загони, то не вдасться ані роздобути харчів, ані виплутатися без пригод із халепи. /33/ Тому я, подібно до вас, міркую, що слід вертатися до Еллади, але якщо хто-небудь буде викритий у намірі покинути нас раніше, ніж військо опиниться у безпеці, то я пропоную судити такого як злочинця. Хто згоден з цим, — сказав він, — нехай підніме руку». Всі підняли руки.

/34/ А Сілан почав кричати і доводити, що справедливість вимагає відпустити усіх, хто бажає, додому. Та солдати нічого не хотіли слухати про це і погрожували йому покаранням, якщо спіймають його у спробі втекти. /35/ Коли гераклейці дізналися про прийняте рішення, причому сам Ксенофонт подав за це свій голос, то вони прислали кораблі, а щодо грошей, які були обіцяні Тимасієві й Фопаксу (на платню) — обманули. /36/ Тому ті, хто обіцяв видавати платню, були приголомшені цим і почувалися непевно перед військом. Тож взявши із собою інших стратегів, з якими вони у цій справі діяли спільно, — а це були всі, крім Неона з Асіни,

який заступав Хірісофа, котрий ще не повернувся, — вони прийшли до Ксенофонта і заявили, що розкаюються у вчиненому і водночас висловилися в тому сенсі, що оскільки є кораблі, то найкраще було б пливати до Фазіса і захопити країну фазіан³⁰. /37/ Там у той час царював онук Аета. Але Ксенофонт відповів, що він не взяв би на себе сказати про це війську. «Але ви, — додав він, — якщо хочете, зберіть солдатів й оголосіть про це». Тоді Тімасіон з Дардани порадив не скликати зібрання, але спершу нехай кожен (із стратегів) спробує умовити своїх лохагів. Розійшовшись, вони так і вчинили.

Розділ 7

/1/ Солдати, звісно, дізналися про ці збурення в таборі, і Неон сказав їм, що Ксенофонт, схиливши решту стратегів, задумує обманом повести солдатів назад до Фазіса. /2/ Тут солдати обурилися, стали збиратися на сходки й окремими групами, і поширився страх, що вони вчинять так само, як одного разу вони вчинили з послами колхів й агораномами [яких було забито камінням, крім тих, хто встиг добігти до моря]³¹. /3/ Коли Ксенофонт дізнався про це, він вирішив негайно скликати їх на зібрання, не дозволяючи їм сходитися самовільно і звелів оповісникові звістити про це. /4/ Солдати, на заклик оповісника, зібралися з великою охотою. Тоді Ксенофонт, не згадуючи про прихід до нього стратегів, сказав

лишень таке: /5/ «Воїни, як мені стало відомо, хтось обмовляє мене перед вами, нібито я обманом збираюся вести вас до Фазіса. Заради богів вислухайте мене, і якщо переконаєтеся у моїй провині, то хай мені не зрушити з цього місця, не отримавши по заслугі; якщо ж переконаєтеся в тому, що винні мої наклепники, то нехай їх спіткає відповідне покарання. /6/ Ви, — провадив він, — напевне, знаєте, де сходить сонце і де воно заходить, і так само вам відомо, що бажаючий відправитися в Елладу повинен їхати на захід, а бажаючий відправитися до варварів повинен їхати у зворотному напрямку — на схід. Хіба знайдеться на світі така людина, яка могла б запевнити вас, ніби сонце сходить там, де воно заходить, а заходить там, де воно, насправді, сходить? /7/ Вам відомо також, що Борей дме з Понту в Елладу, а Нот — у внутрішні райони Понту, до Фазіса, чому ми зазвичай і кажемо, що «добре пливати в Елладу, коли дме Борей». То хіба можливо в такому разі обманути і посадити вас на кораблі, коли дме Нот?³² /8/ Скажете, мовляв, я можу сісти в корабель і тоді, коли панує безвітряна погода. Проте ж мені довелося б пливати на одному, а вам, щонайменше, на 100 кораблях. То яким побитом я міг би силоміць або обманом змусити вас пливати зі мною всупереч вашому бажанню? /9/ Припустімо, одначе, що ви, обмануті й зваблені мною, прибуваєте до Фазіса. І от ми висаджуємося на землю. Поза сумнівами, ви одразу здогадуєтеся, що це не Еллада, і я, ошуканець, опинюся поміж вами,

обдуреними, приблизно 10000 озброєних людей. Яку ж тоді покару може вигадати для себе людина, якщо подібним чином виявлятиме буцімто турботу про вас і про себе?

/10/ «Отже, це базікання бовдурів і заздрісників почалося тому, що я користуюся у вас повагою. Насправді, безпідставно вони мені заздять, бо ж кому з них я не даю висловитися, якщо хтось може порадити щось корисне для вас, чи битися, коли бажатиме, задля спільного рятунку, чи, нарешті, пильнувати нас усіх? Котрому командувачеві я стану на заваді, якщо він буде обраний вами? Я ж поступлюся, нехай командує, нехай лишень виявляє свої чесноти. /11/ А втім, годі про це. Але коли хтось із вас вважає, що він або хто-небудь інший буде ошуканий у цій справі, то нехай виступить і з'ясує свою думку. /12/ Одначе якщо мої слова в чомусь напоумляють вас, то не розходьтєся, а вислухайте про те, які речі кояться у війську. І якщо це виявиться правдою, і якщо вони поширяться серед війська, то не буде коли вже нам самим обговорити власне становище, щоб ми не постали найбільшими злочинцями і нечестивцями перед лицем богів і людей, як друзів, так і ворогів».

/13/ Солдати здивувалися, що б це мало значити, і зажадали від Ксенофонта пояснень. Тоді він знову почав говорити: «Вам, напевне, відомо, що в горах розташовані варварські поселення, дружні керасунтцям, звідки жителі спускалися і продавали нам жертовних тварин і дещо зі своїх статків, і, коли я не помиляю-

ся, деякі із вас ходили в найближчі поселення, купували всячину і поверталися назад. /14/ Лохаг Клеарет, помітивши, що поселення невелике і не охороняється з огляду на дружні з нами стосунки, подався туди вночі грабувати, не сказавши про це ані слова нікому з нас. /15/ Він перейнявся наміром захопити поселення і більше не повертатися до війська, але, сівши на корабель, на якому пливли вздовж берега його товариші, і наповнивши його здобиччю, відпливти за межі Понту. Як я нині довідався, його товариші на кораблі були з ним у змові. /16/ Скликавши тих, кого йому вдалося умовити, він повів їх на поселення. Але ще в дорозі їх зустрів світанок, жителі зібралися і стали кидати каміння і стріляти з укріплень, вбили Клеарета і багатьох інших, і лише небагато з них добігли до Керасунта. /17/ Це сталося в той день, коли ми вирушали сюди пішки. А хтось із тих, що їхали морем, перебували ще в Керасунті, не встигши звідти виїхати.

«Після цього, як розповідають керасунтці, з того поселення прибуло троє старійшин з наміром виступити на нашому загальному зібранні. /18/ Не заставши нас, вони сказали керасунтцям, що їм незрозуміло, чому ми стали нападати на них. А коли керасунтці пояснили їм, що напад стався усупереч загальному рішенню, вони зраділи і вирішили пливти сюди, щоб розказати про події і просити нас забрати убитих і поховати їх. /19/ Але деякі з порятованих утечею еллінів ще перебували в Керасунті. Дізнавшись про те, куди прямують варвари,

вони, сповнившись зухвальством, стали кидати в них каміння і підмовляти до цього інших. І таким чином троє людей, троє послів, загинули³³, побиті камінням.

/20/ «Тоді керасунтці прийшли до нас і розповіли про подію; а ми, стратеги, неабияк стривожившись, почали радитися з керасунтцями про те, як поховати вбитих еллінів. /21/ Засідаючи з керасунтцями за межами розташування війська, ми раптово почули гучні крики «бий, бий, кидай, кидай!» і в одну мить побачили, як біжать солдати з камінням у руках, у той час як інші ще вихоплювали каміння із землі. /22/ Тоді керасунтці, свідки попередніх подій у них, перелякалися і побігли до кораблів. Були і серед нас такі, що, клянусь Зевсом, дехто жажнувся. /23/ Але я подався до солдатів і запитав їх, у чому справа. Серед них були і такі, які взагалі нічого не знали, але попри це тримали каміння в руках. А коли я перестрів якогось обізнаного чоловіка, той сказав мені, що агораноми страшенно кривдять військо. /24/ У цей час хтось запримітив агоранома Зеларха, що прямував до моря, і закричав. Почувши крик, солдати кинулися за Зелархом, немов вигулькнув вепр чи олень. /25/ А керасунтці, уздрівши, що натовп мчить у їхній бік, подумали, що він, мабуть, пре на них, кинулися щодуху навтьоки прямо у море. Разом з ними туди ж кинулися і деякі з нас, і хто не вмів плавати, потонув. /26/ Як вам подобаються такі справи? Адже ці люди не вчинили нам жодного зла, проте вони злякалися нас так, наче якихось скажених псів.

«Поміркуйте, в якому становищі опиниться наше військо, якщо так триватиме далі. /27/ Ви ж уже не зможете приймати спільне рішення про оголошення війни чи укладення миру, натомість кожен самохіть діятиме так, як йому заманеться. І якщо до вас прийдуть послы для укладання миру або з якоїсь іншої справи, то кожен, хто захоче, зможе вбити їх, а відтак ще й нас підбурюватимуть зневажати наміри посланців. /28/ Потім, і ті начальники, яких ви всі обираєте, не матимуть жодної поваги, бо ж кожен, пхаючись у командири і вигукуючи «бий, бий», зможе на свій розсуд прикінчити як начальника, так і будь-кого з вашого середовища, якщо лишень знайдуться люди, які ладні підтримати його, як це мало місце нині. /29/ Погляньте, що наробили ці самозвані стратеги. Агораном Зеларх, якщо він справді винен перед вами, утік і сховався, уникнувши кари; якщо ж за ним немає провини, то, значить, він утік від війська, боячись безневинно загинути без суду. /30/ А ті, хто повбивав послів, наробили такого, що вам тепер, єдиним з-поміж усіх еллінів, не можна без зброї з'являтися в Керасунт. А стосовно вбитих, яких раніше самі вбивці пропонували нам поховати, то після згаданих подій вже небезпечно було б підбирати їхні тіла, прийшовши навіть з берлом посла³⁴. Хто ж захоче іти послом після того, як він сам убив послів? /31/ А втім, ми, стратеги, просили керасунтців поховати вбитих. Тож коли подібні вчинки комусь до вподоби, мовляв, наче так і треба, то зізнайтеся в цьому

відверто, і тоді, тішачись таким становищем, кожен на майбутнє, очікуючи повторення тих же подій, неодмінно виставлятиме охорону у себе і розташується в укріпленому місці. /32/ Але якщо ви вважаєте такі вчинки звірячими, нелюдськими, то припиняйте їх. А то, клянуся Зевсом, як нам приносити з приємністю в душі жертви богам, якщо чинимо такі лихі діла? /33/ Яке дружнє місто прийме нас, бачачи в нашому середовищі таке неподобство? Хто відважиться підвозити нам продовольство, якщо нас матимуть за блюзнірів у таких важливих справах? І хто, насамкінець, за таких умов хвалитиме нас, хай навіть ми самі вважали себе гідними гучної слави за власну звитягу? Адже ми також, як на мене, сказали б, що подібні вчинки роблять лише злочинці».

/34/ Тоді всі піднялися і заявили, що призвідців треба покарати і надалі запобігати будь-яким беззаконням, а коли хто-небудь скоїть такий вчинок, то скарати його на горло; стратеги мусять віддати до суду винних; має також відбутися суд над кожним, хто після смерті Кіра виявився порушником; суддями ж вони поставили лохагів³⁵. За порадою Ксенофонта і жерців, вирішили звершити належний обряд.

Розділ 8

/1/ Було вирішено також зажадати звіту від стратегів за минулий час. І коли вони це зро-

били, то Філесію й Ксантіклові довелося сплатити штраф у 20 мін за нестачу корабельних товарів, які вони охороняли, а Софенетові — штраф у 10 мін за те, що, будучи командиром, він недбало виконував свої обов'язки.

А Ксенофонта деякі солдати звинуватили в жорстокому поводженні з ними і, крім того, у самоуправстві. /2/ Ксенофонт звелів першому обвинувачеві сказати, де і за що той був побитий. Той відповів: «Там, де ми гинули від холоду і де було дуже багато снігу». /3/ Ксенофонт сказав: «Справді, якщо під час такого холоду, про який ти кажеш, — коли і хліба бракувало, і не було бодай краплини вина, щоб зігрітися, і ми знемагали від злигоднів, а вороги йшли за нами по п'ятах, — якщо у такий час я лютував, то й не дивно, що я казився дужче за ослів, про яких кажуть, що жодна втома не вгамує їхньої впертості. /4/ А втім, скажи, за що я тебе бив. Чи тому, що просив у тебе щось і ти не давав, чи я вимагав що-небудь назад, чи я виробляв щось у п'яному стані?». /5/ Оскільки він нічого з цього не підтвердив, то Ксенофонт запитав його, чи служив він гоплітом. «Ні», — сказав він. «А може, ти був пелтастом?» «Теж ні, — відповів він, — товариші доручили мені гнати мула, хоч я і народився вільним». /6/ Тут Ксенофонт впізнав його і запитав: «Чи не ти, бува, віз із собою хворого?». «Клянусь Зевсом, так, — відповів він, — ти ж примусив мене до цього і навіть поскидав речі моїх товаришів». /7/ «Але ж скидання речей, — сказав Ксенофонт, — відбувалося приблизно так. Я доручив

везти ці речі іншим і звелів підвезти їх мені; отримавши їх, я все віддав тобі, коли ти привіз до мене хворого чоловіка. Послухайте, як усе відбулося, — сказав Ксенофонт, — ця справа повчальна. /8/ Один чоловік відстав у дорозі, бо не мав сил іти далі. Я знав про нього лише те, що він був одним із наших у війську. Я звелів тобі везти його вперед і врятувати від загибелі, бо ж, наскільки я пам'ятаю, вороги наздоганяли нас». Солдат підтвердив це. /9/ «Гаразд, — провадив Ксенофонт, — а потім, коли я послав тебе вперед і підійшов з ар'єргардом, я не застав тебе, як ти копав яму, щоб зарити цього чоловіка, і довідавшись про це, не став хвалити тебе?» /10/ Та поки ми всі стояли навколо, той чоловік ворухнув ногою, і всі присутні закричали, що він живий, а ти сказав:»Хай собі живе, скільки хоче, а я його далі не повезу». Тут я вдарив тебе — це ти кажеш правду, — бо ти, як я бачив, знав, що він живий». /11/ «Ну й що з того? — сказав солдат, — Хіба він усе ж не помер після того, як я показав його тобі?». «Всі ми смертні, — сказав Ксенофонт, — але хіба тому й треба ховати нас живими?».

/12/ Тут усі стали кричати, що Ксенофонт ще мало його бив. А Ксенофонт звелів й іншим покривдженним розказати, за що кожен з них діставав удари. /13/ Оскільки ніхто не виступив, то він сам сказав: «Солдати, я не заперечую того, що бив людей через їхній непослух — бив тих, хто ховався за спинами слухняних солдатів, порушуючи лави, коли ви йшли в строю і билися, де тільки виникала потреба, і хто біг

чимдужч уперед, аби награбувати й поживитися більше вас. Якби всі ми чинили так само, то всі б загинули. /14/ Я також бив і змушував іти вперед і деяких ледарів, які не хотіли зводитися з місця й очікували появи ворога. Я сам одного разу у ту сувору зиму, піджидаючи солдатів, котрі споряджалися в похід, лежав тривалий час у снігу і переконався, як несила було вставати, бо ж ледве ворушив пальцями. /15/ Тому переконавшись на власному досвіді, я підганяв кожного, хто у ту мить сидів, впавши у лінощі, бо ж рухаючись і розминаючись, відчуваєш якесь тепло і наснагу у тілі, а в того, хто лежав, не ворушачись, холоне кров, відморожуються пальці, — багато хто з вас, як вам відомо, це спізнали на власній шкірі. /16/ Хтозна, можливо, котрогось із солдатів, який відставав через недбалість і заважав передовим загонам та ар'єргардові просуватися вперед, я вдаряв кулаком, щоб вороги не вбили його списом у спину. /17/ Атож, і нині вони цілі і здорові, і дозволяють собі осуджувати мене лише за те, що їх трохи карали, і то небезпідставно, але коли б вони потрапили до рук ворога, то хіба вони, зазнавши найбільших тортур, могли б на когось скаржитися?

/18/ «Моя мова звичайна, — провадив Ксенофонт, — якщо я покарав когось задля його рятунку, то згоден бути покараним достоту як цього заслуговують батьки від синів і вчителі від учнів. Адже і лікарі завдають болю і роблять розтин задля здоров'я недужої людини. /19/ А якщо ви міркуєте, ніби я це робив від

свого жорстокосердя, то не забувайте, що нині, дякуючи богам, я почуваюся ще впевненіше і сміливіше, аніж тоді, і п'ю більше вина, і все ж нікого не б'ю, тому що бачу вас у цілковитій безпеці. /20/ Хіба вам не відомо, що кожного разу, коли здіймається буря і накочуються хвилі, капітан корабля³⁶ лютує за найменший порух на тих, хто перебуває на носі корабля, а керманіч — на тих, хто перебуває на кормі? Адже в таку негоду щонайменший недогляд може спричинитися до загибелі, і ви самі підтвердили слушність моїх дій, бо ж ви тоді стояли як очевидці, тримаючи в руках мечі, а не камінці для голосування³⁷, і мали нагоду заступитися за тих, кого я бив. Але, клянусь Зевсом, ви не квапилися на поміч і не бажали разом зі мною карати неслухняних. /22/ А відтак ви потураете нині зловмисникам і свавільним людям з вашого середовища.

«Якщо ж добре придивитися, то — я в цьому певен — ви пересвідчитесь, що ці зухвальці і тоді заподіювали найбільшої шкоди власним боягузством. /23/ Кулачний боєць, фессалієць Боїск, відмовлявся тоді нести щита, виправдовуючись тим, що він утомлений, а нині ж, як я чую, вже роздягнув не одного котіорітця. /24/ Тож коли ви розважливі люди, то зробіть йому протилежне тому, що чинять із псами: злих псів удень прив'язують, а на ніч відпускають, а його слід прив'язати на ніч, а вдень відпускати.

/25/ «Однак мене дивує, — сказав Ксенофонт, — що коли хто-небудь із вас мною невдо-

волений, він пам'ятає про це і не мовчить. А якщо я рятував декого від морозу, чи захищав від ворога, чи допомагав геть знесиленій або безпорадній людині, то про це не згадує ніхто, як і про похвали за безкорисливий учинок чи про посильні винагороди хоробрим солдатам — про ці речі ви не пам'ятаєте. А воно ж краще, похвальніше і приємніше пам'ятати добро, а не зло».

Відтак усі встали, і почали пригадувати його добродійства і завдяки цьому у війську був відновлений лад.

КНИГА VI

Розділ 1

/1/ З тих пір, перебуваючи в цих місцях, одна частина еллінів жила ринком, інша ж робила набіги в Пафлагонію. А пафлагонці, своєю чергою, дуже часто нападали на тих солдатів, які бродили далеко від табору, і намагалися шкодити тим, хто проживав поза табором. /2/ Тому стосунки між еллінами й пафлагонцями стали вкрай ворожими. А Корила, на той час правитель у пафлагонців, відрядив до еллінів послів із кіньми і розкішним вбранням, і ті заявили, що Корила ладен не кривдити еллінів, аби лишень і елліни не шкодили пафлагонцям. /3/ Стратеги відповіли, що з приводу цього вони порадяться з військом, а тим часом прийняли послів як своїх гостей, запросивши й інших осіб, на їхню думку, найдостойніших.

/4/ Принісши у жертву захоплених у ворога волів та іншу худобу, вони влаштували бучний бенкет, розлігшись на похідних клінах¹ і пили з рогових чаш, які були у вжитку в тій країні. /5/ Після uzливання і співання пеану першими виступили фракійці і стали танцювати із зброєю в руках під звуки флейт, причому вони високо і легко підстрибували і махали при цьому кинджалами. Насамкінець один із них ударив іншого і всім видалося, начебто той убитий: насправді він упав вдавано і то з не-

абияким хистом. Пафлагонці зчинили галас. /6/ Переможець, знявши обладунки з переможеного, пішов, наспівуючи «сіталку»², інші ж фракійці винесли поваленого наче мертвого; насправді ж він аніскільки не постраждав. /7/ Після цього виступили еніани й магнети³ і завели танок — так звану карпею⁴. /8/ Цей танець полягає в тому, що один із танцівників кладе біля себе зброю і потім починає сіяти й орати, часто озираючись, ніби чогось боїться. А тим часом підкрадається розбійник. Помітивши його, орач хапається за зброю, іде йому назустріч і б'ється з ним за впряжених волів. Вони виконували це в такт під звуки флейти. Насамкінець розбійник зв'язав орача й повів його разом з волами; іноді ж орач зв'язує розбійника, і в такому разі він впрягає останнього разом з волами і поганяє ним, зв'язавши йому руки на спині. /9/ Потім виступив мідієць з плетеним щитом в кожній руці і пустився у танок, то зображуючи битву з двома супротивниками, то орудуючи обома щитами супроти одного ворога; він кружляв і стрибав із щитами в руках, хизуючись майстерністю. /10/ Під кінець він виконав перський танець, вдаряючи щитами один об одного, навприсядки і випростуючись⁵, і все це він виконав у такт під звуки флейти. /11/ Після нього виступили мантинейці й інші аркадці в розкішних обладунках. Вони рухалися в такт військового маршу під звуки флейти, співали пеан і танцювали, як це робиться під час священної ходи⁶. Глядачі пафлагонці дивувалися з того, що всі ці танці

виконуються зі зброєю в руках. /12/ Тоді один мідієць, завваживши їхній подив, вмовив одного аркадця вивести вичепурену танцівницю, давши їй легкий щит. Вона чудово виконала танець «пірріхій»⁷. /13/ Тут пролунали бурхливі оплески, і пафлагонці запитали, чи, бува, в еллінів не беруть участі в боях і жінки. Елліни відповіли, що ці ж самі жінки і змусили царя до втечі з табору. Так закінчилася ця ніч.

/14/ Наступного дня стратеги привели послів до війська, і солдати постановили не коїти нічого лихого один одному. Відтак послі пішли. Елліни ж, маючи достатньо кораблів, сіли у них і пливли цілодобово з попутним вітром, тримаючись Пафлагонії ліворуч. /15/ Наступного дня вони прибули в Сінопу і кинули якір в Арміні Сінопській. Сінопці живуть у країні пафлагонців, а самі вони мілетські колоністи. Вони надіслали еллінам подарунки на знак гостинності: 3000 медімнів ячменю і 1500 керамій вина⁸.

/16/ Сюди ж прибув нарешті й Хірісоф з трієрами. Солдати сподівалися, що він привезе їм що-небудь із собою, але він нічого не привіз, а лише оголосив, що наварх Анаксібій та інші хвалять їх і Анаксібій обіцяє їм платню, коли вони покинуть Понт. /17/ В Арміні солдати пробули п'ять днів.

Оскільки вони знали, що до Еллади вже й рукою подати, то їм якнайдужче хотілося повернутися додому і то не впорожні. /18/ І тому вони поміркували, що надійніше вибрати одного командувача, вважаючи, що один коман-

дувач зуміє краще керувати військом у боях чи то удень, чи то вночі, аніж коли буде багатовладдя; за таких умов певніше і зберегти таємницю, якщо в цьому постане потреба; а коли потрібно буде діяти швидко, то командувач не зволікатиме через наради з іншими командирами і виконуватиметься наказ однієї особи. А в попередні часи завжди рішення приймалися більшістю голосів.

/19/ Розміркувавши так, вони звернулися до Ксенофонта. Лохаги прийшли до нього, виклали думку війська, і кожен із них висловив йому свою підтримку й просив взяти на себе владу. /20/ А Ксенофонт, з одного боку, зважуючи пропозицію, був не проти взяти командування, вважаючи, що відтак він здобуде більшу шану серед друзів і заживе більшої слави в Афінах, а крім цього, ще й проявить себе як добродієць війська. /21/ Такі міркування схилили його до перебрання на себе одноосібної влади. Але з другого боку, роздумуючи про майбутнє, невідоме для людей, і про ті можливі загрози, через які можна втратити вже здобуту славу, він починав вагатися.

/22/ Тож, краючись думками, він вирішив звернутися за порадою до богів. Привівши до вітваря двох жертвних тварин, він приніс жертву Зевсу-Цареві, який ще в Дельфах віщував йому і послав, на його думку, йому сон, який посеред злигоднів спонукав його взятися до справи, рятівної для війська. /23/ А ще ж він згадав, як під час виїзду з Ефеса з наміром зустрітися й познайомитися з Кіром, правобіч

від нього закрукав орел, що спускався на землю, з приводу чого віщун, який супроводжував його в подорожі⁹, сказав, що це велике, не просте знамення, бо воно віщує славу, а водночас і надсадну працю: адже птахи найчастіше нападають на орла, коли він, спускаючись на землю, сидить; водночас це знамення не обіцяє багатства, бо орел переважно знаходить собі поживу на льоту.

/24/ Тож коли Ксенофонт приніс жертви, роздумуючи про все це, бог ясно забороняв йому не домагатися цієї влади і, навіть в разі обрання його командувачем, відмовлятися від обрання. Так воно й вийшло.

/25/ А тим часом військо, і всі інші говорили про необхідність вибрати одного командувача. Було прийнято постанову, і тоді стали висувати кандидатуру Ксенофонта. А коли той зрозумів, що неодмінно виберуть його, якщо відбудеться голосування, він виступив і сказав таке:

/26/ «Воїни, оскільки я людина, то радію, бачачи вашу прихильність до мене; я дякую вам і молюся про те, щоб боги дозволили мені зробити для вас щось корисне. Проте обрання мене командувачем у присутності лакедемонця¹⁰, на мою думку, навряд чи слушне і корисне для вас, бо ж у вас виникнуть труднощі, коли доведеться звертатися до них [лакедемонців] за допомогою, та й для мене, вважаю, бути командувачем — ризикована справа. /27/ Мені ж бо відомо, що лакедемонці не припиняли війни з моїм рідним містом аж доти, доки не

змусили усю державу [Афіни] прийняти умови миру і визнати їх своїми зверхниками¹¹. /28/ І лише після цього вони [лакедемонці] зняли облогу міста. Тож якби, навчений цим досвідом, я став думати, яким би чином послабити їхній вплив, то вчинив би, далєбі, нерозумно. /29/ А стосовно ваших міркувань про те, ніби влада одного командувача усуне незгоди швидше, ніж коли буде кілька командувачів, то знайте — в разі обрання іншого командувача я не буду ремствувати, бо ж певен, що хто опирається волі командира, важить власним життям. Проте й у разі мого обрання я зовсім не здивуюся, що знайдуться люди, невдоволені і вами, і мною». /30/ Після його промови виступило ще більше еллінів, які говорили, що Ксенофонтіві належить бути командувачем. А Агасій з Стімфали заявив, що такий стан справ був би смішним: хіба лакедемонці гніваються, коли люди, зібравшись на бенкет, обирають головою сімпосіону¹² не лакедемонця? «У такому разі, — сказав він, — і нам, мабуть, не дозволено бути лохагами тільки тому, що ми аркадці». Учасники зібрання гучно схвалювали таке доречне зауваження Агасія.

/31/ Ксенофонт, бачачи, що слід навести вагоміші докази, виступив і сказав: «Воїни, щоб ви знали всю правду, я клянуся вам усіма богами і богинями, що, побачивши ваші настрої, я приніс жертву, аби дізнатися, чи корисно буде для вас скоритися вашій волі і стати командувачем, і в жертвах боги дуже чітко показали мені, що я не володію належним досвідом у

цій справі, і мені слід відмовитися від одновладдя».

/32/ Таким чином вибрали Хірісофа. Після обрання Хірісоф виступив і сказав: «Воїни, нехай буде вам відомо, що я жодним чином не сперечався б у разі обрання іншого. А Ксенофонтіві ви, звісно, зробили послугу, не обравши командувачем його, бо вже нині Дексіпп щосили намагається звести злісний наклеп на нього перед Анаксібієм, аж поки я не змусив його мовчати». І, крім того, Хірісоф говорив, що, на його думку, Ксенофонт волів би розділити владу з Тімасієм, командиром військ Клеарха як із дарданцем, а не з ним, лакедемонцем. /33/ «Одначе, коли вже обрали мене, — сказав він, — я постараюся, наскільки зможу, бути вам корисним. Тож ви готуйтеся до того, щоб уранці, якщо буде попутний вітер, вирушити в море. Попливемо ми в Гераклею. Постараймося всі прибути туди, і там вже порадимося як діяти».

Розділ 2

/1/ Відтак наступного дня елліни вирушили з гавані і з попутним вітром пливли протягом двох днів уздовж берега. [І вони бачили мис Ясона, де, кажуть, ставав на якір «Арго»¹³, і гирла річок, спочатку Фермодонта, потім Ірису, потім Галіса і нарешті Парфенія. Оминувши останні, вони, таким чином, прибули до Гераклеї — еллінського міста, колонії мегарців, яке

знаходиться в країні маріандинів¹⁴. /2/ Вони пристали до Ахерузійського півострова, де, як подейкують, Геракл спустився [в підземне царство] за псом Кербером¹⁵ і де й нині показують місце спуску, завглибшки понад 2 стадії. /3/ Гераклеїці прислали сюди еллінам дари гостинності: 3000 медімнів ячменю, 2000 керамій вина, 20 волів і 100 овець. У цій місцевості протікає річка на ім'я Лік, завширшки приблизно у 2 плетри.

/4/ Солдати влаштували зібрання і вирішували, чи слід решту шляху подолати сухоходом чи краще їхати морем. Виступив ахеєць Лікон і сказав: «Солдати, мене дивують стратеги, які не дбають про провіант для нас: адже дарів війську не вистачить і на 3 дні, а тут нізвідки роздобути запаси для подальшого шляху. Тому я пропоную попросити у гераклеїців не менше 3000 кізікінів». /5/ А інший сказав: «Ні, не менше 10000 кізікінів. Негайно ж, на цьому зібранні тебе вибрати послів, відрядити їх до міста, дізнатися про відповідь гераклеїців і потім зібратись на раду». Тут спочатку стали пропонувати в числі послів Хірісофа як командувача, але були й такі, які пропонували Ксенофонта. /6/ Але вони рішуче відмовилися, бо були одностайні в тому, що не слід силоміць брати в еллінського міста, до того ж дружнього, те, чого воно не дає добровільно. Після їхньої відмови послали ахейця Лікона, Каллімаха з Паррасія й Агасія із Стімфали. /7/ Вони відправилися і передали постанову війська. Розповідають, нібито Лікон навіть погрожував їм на випадок відмови

у проханні. /8/ Вислухавши їх, гераклейці сказали, що порадяться з приводу цього, й одразу ж позвозили збіжжя з ланів, влаштували базар у місті, замкнули браму¹⁶ і на міських мурах виставили озброєну охорону.

/9/ Тоді призвідці цієї справи звинуватили стратегів у тому, що ті всі зусилля звели на нівець. Аркадці й ахейці влаштували сходку і з-поміж них особливо вирізнялися Каллімах з Паррасія й ахеець Лікон. /10/ З їхніх слів виходило те, що, мовляв, ганебно для пелопоннесців та лакедемонців служити під командою афінця, який не має у війську жодного свого загону, що злигодні переносять вони, а інші ж мають з цього зиск, і це в той час, коли вони рятують усе військо; діють, головним чином, аркадці й ахейці, решта ж не відіграє якоїсь ролі; і справді, аркадці й ахейці становили більшість у війську; /11/ тому було б розумно відокремитися від усіх інших і, обравши із свого середовища стратегів, вирушити в похід самостійно і набрати якоїсь здобичі. /12/ Це було прийнято. Аркадці й ахейці, які перебували у загонах Хірісофа й Ксенофонта, відокремилися, вибрали із свого середовища 10 стратегів і постановили виконувати те, що буде вирішено ними більшістю голосів. Відтак одновладдя Хірісофа закінчилося на шостий чи сьомий день після його обрання.

/13/ Ксенофонт же радився з тими, хто залишився, про те, яким чином здійснювати похід, вважаючи при цьому, що безпечніше вирушати спільно, а не йти кожному поодинці

на власний страх і ризик. Але Неон переконав його робити похід окремо, бо він чув від Хірісофа, нібито правитель Візантія¹⁷, Клеандр має прибути з трієрами в бухту Кальпу. /14/ Він дав йому цю пораду з тією метою, щоб вони самі і їхні солдати могли відплисти на трієрах, не думаючи про інших. А Хірісоф, розчарований і роздратований на солдатів, не забороняв Ксенофонтів діяти на власний розсуд. /15/ Ксенофонт вирішив було відплисти сам без війська, але коли він приніс жертву Гераклові-Провідникові і запитав його, що краще: вирушати із тими солдатами, які залишилися в нього, чи окремо від них, то бог на жертвах дав указівку і тим із солдатами. /16/ Тож військо розпалося на три частини: аркадці й ахейці, числом понад 4000, всі гопліти; близько 1400 гоплітів і 500 пелтастів фракійців, які служили у Клеарха, під командою Хірісофа; і близько 1700 гоплітів і приблизно 300 пелтастів під командою Ксенофонта. Кіннота була лише у Ксенофонта, а саме 40 вершників.

/17/ Аркадці, діставши кораблі у гераклейців, відпливли першими, щоб несподівано напасти на віфінців¹⁸ і захопити якомога більше здобичі. Вони висадилися у бухті Кальпі [розташованій приблизно у середині Фракії]. /18/ Хірісоф також одразу ж вирушив із самого міста гераклейців суходолом через цю країну. Коли ж він увійшов у Фракію, то пішов уздовж берега моря, тому що захворів. /19/ А Ксенофонт, діставши кораблі, висадився на кордоні Фракії й області гераклейців і пішов углиб країни.

Розділ 3

/1/ [Яким чином звільнили Хірісофа від обов'язків командувача і як еллінське військо розпалося на частини, мовлено вище]

/2/ Відокремившись, загони діяли таким чином.

Аркадці, висадившись уночі в Кальпійській бухті, попрямували до найближчих сіл, які знаходилися на відстані приблизно 30 стадій від моря. На світанку кожний стратег повів свій лох в одне із сіл; а на ті села, які здавалися більшими, стратеги повели по два лохи одразу. /3/ Вони домовилися щодо пагорба, який мав слугувати збірним пунктом; напад був несподіваним, і аркадці захопили велику кількість рабів і забрали чимало дрібної худоби. /4/ Але фракійці, порозбігавшись, зібралися знову. А повітало їх багато: легкоозброєні, вони услизали з рук гоплітів. Утворивши бойові загони, вони напали спершу на лох Мікрета, одного з аркадських стратегів, який уже прямував до умовленого місця з багатою здобиччю. /5/ Якийсь час елліни йшли відбиваючись, але у проході через ущелину вороги розбили їх, до того ж вони вбили і самого Мікрета, а також усіх інших стратегів. З іншого лоха, яким командували десять стратегів, а саме Хегесандрового, уціліло лише вісім чоловік; врятувався і сам Хегесандр.

/6/ А решта лохів з'єдналася, досягши пагорба — одні з труднощами, інші без якихось зусиль. Фракійці, підбадьорені успіхами, почали гучно скликати один одного і вночі збра-

лися у великій кількості. З настанням ранку вони оточили пагорб, на якому розташувалися елліни. У них було багато кінноти і пелтасців, причому невпинно прибували все нові й нові загони. /7/ Вони без страху нападали на гоплітів, бо ж в еллінів не було жодного лучника, списника¹⁹ або вершника. Вороги підбігали впритул і влаштовували набіги кіннотою, метали списи, а коли елліни нападали на них, вони швидко відбігали, і їх замінювали інші. /8/ Тому в еллінів виявилось багато поранених, натомість супротивник не зазнав ніякої шкоди. Елліни не могли піти з пагорба, і зрештою фракійці відрізали їм доступ до води. /9/ Опинившись у безвиході, елліни стали вести мову про перемир'я. В усьому іншому фракійці пристали до їхніх умов, але відмовилися на вимогу еллінів давати їм заручників, тому становище не змінилося.

/10/ А Хірісоф, спокійно рухаючись вздовж берега моря, прибав у бухту Кальпу.

Ксенофонт здійснив похід по внутрішній області країни, а його кіннотники поскакали вперед і зустріли по дорозі якихось послів. Їх привели до Ксенофонта, і він запитав, чи не відомо їм що-небудь про інше еллінське військо. /11/ Вони розповіли про всі події і передали, що на цей час елліни оточені на пагорбі, а фракійці замкнули їх у кільце. Тоді Ксенофонт звелів приставити до послів посилену охорону, щоб вони, у разі необхідності, могли слугувати провідниками. Розставивши пости, він зібрав солдатів і сказав:

/12/ «Воїни, одна частина аркадців загинула, інша ж перебуває в оточенні на якомусь пагорбі. У разі їхньої загибелі, як я гадаю, і для нас немає рятунку, бо ворогів багато, до того ж вони набралися зухвальства. /13/ Тому нам слід чим швидше поквартитися на допомогу аркадцям, і, якщо вони ще живі, спільними зусиллями дати відсіч; а то ми залишимося вічна-віч з небезпекою. /14/ Звідси нам нікуди податися, — сказав він, — бо ж зворотний шлях на Гераклею довгий. Так само довгий шлях і до Хрисополя, вороги ж поряд. До Кальпійської бухти, де, найімовірніше, перебуває Хірісоф, якщо з ним усе гаразд, найлегше дійти. Щоправда, там немає кораблів, на яких ми могли б відплисти, а на той випадок, коли б нам довелося залишатися там, у нас не вистачить продовольства бодай на один день. /15/ Крім того, якщо загинуть ті, що оточені на пагорбі, тоді нам, з'єднаним лише з військом одного Хірісофа, важче буде долати небезпеки, ніж коли б ми всі, в тому числі й аркадці, з'єдналися і спільно подбали про наш рятунок. Тож рушаймо і думаймо про те, що нам доведеться полягти із славою або здобути перемогу і визволити стількох еллінів. /16/ Отак бог дає урок, коли бажає покарати пихатих людей, які поводяться зарозуміло, а нас, що радимося з ним з приводу будь-якої справи, дає можливість показати, що ми розважливіші. Тож збираймося і уважно виконуймо накази. /17/ Сьогодні ми йтимемо вперед доти, доки, на нашу думку, не настане час для обіду, і тоді станемо табором. А тим

часом Тімасій з вершниками нехай поскаче вперед і, не гублячи нас з очей, розвідуватиме місцевість, щоб ніщо не пройшло повз нашу увагу».

/18/ Сказавши ці слова, Ксенофонт повів військо. Він вислав на фланги й на висоти дуже вправних пелтастів для того, щоб ті сповіщали його, якщо завважать що-небудь, і звелів їм палити все займисте, що трапиться на шляху. /19/ Палили вершники, розсіявшись навсібіч на таку відстань, звідки добре було видно військо; палили все піддатливе для підпалу і пелтасти, які рухалися по вершинах паралельно війську; палило також і саме військо, якщо воно помічало на шляху щось залишене поза увагою. Тож, здавалося, вся місцевість палахкотіла, наче насувається величезне військо. /20/ Коли настала обідня пора, вони розбили табір. Вийшовши на пагорб, вони побачили вогнища ворогів на відстані приблизно 40 стадій і самі розвели багато вогнищ. /21/ Похапцем поївши, елліни, згідно з наказом, погасили всі вогнища. Вночі вони відпочивали, а на світанку помолилися богам, вишикувалися в бойовий лад і якомога швидше вирушили на бій. /22/ Тімасій з вершниками, маючи із собою провідників, поскакав уперед і потай пробрався до пагорба, де вороги оточили еллінів. Але вони не застали тут ані еллінського, ані ворожого війська [про що вони повідомили Ксенофонові і його загонові], а тільки старих жінок, чоловіків, багато дрібної худоби і покинутих тут биків. /23/ Спершу вони не могли

збагнути, що трапилося, але згодом дізналися від залишених, що фракійці відійшли напередодні увечері, пішли, за їхніми словами, й елліни, але куди саме, невідомо.

/24/ Тоді військо Ксенофонта після сніданку зібралося і пішло вперед, з метою якомога швидше з'єднатися з тими еллінами біля Кальпійської бухти. На шляху вони помітили сліди аркадців та ахейців, і коли вони нарешті зійшлися там, то зраділи один одному і стали обійматися, як брати. /25/ Аркадці запитували воїнів Ксенофонта, навіщо ті погасили вогнища. «Коли зникли вогнища, — казали вони, — то ми спершу подумали, що ви вночі пішли на ворога. І ті, як нам вдалося, перейнялися страхом від цього, і відійшли майже водночас. /26/ Оскільки ж ви не з'являлися, то ми подумали, що, дізнавшись про наше становище, ви злякалися і відійшли до моря. І ми вирішили не відставати від вас. Таким чином і ми попрямували сюди».

Розділ 4

/1/ Цей день елліни провели на морському березі біля бухти. Тутешнє узбережжя називають Кальпійською бухтою, і вона знаходиться в азіатській Фракії; ця Фракія починається від гирла Понта і простягається до Гераклеї правобіч від корабля, що пливе до Понта. /2/ Для багатovesельної трієри плавання від Візантія до Гераклеї триває одну добу. Між цими пунк-

тами немає жодного еллінського чи дружнього еллінам міста, і тут живуть самі лише фракійські віфінці. Розповідають, начебто вони підбирають викинуті негодою кораблі і жорстоко поводяться з еллінами, які потрапляють їм у руки. /3/ Кальпійська бухта розташована на середині морського шляху з Гераклеї до Візантія, а поруч з нею впирається у море великий півострів. Частина цього півострова, оточена морем, має стрімкі скелясті береги, заввишки щонайменше 20 оргій. Перешийок, що веде звідси до материка, має ширину щонайбільше 4 плетри, проте загальна площа перешийку достатня для оселення 10000 чоловік. /4/ Бухта розташована під самою скелею, і з західного боку тут тягнеться піщаний берег²⁰. Там біля самого моря у межах цієї місцевості б'є струмкове прісне джерело. Біля моря багато дерев різних порід і дуже багато деревини для будівництва кораблів. /5/ Гориста височина простягається вглиб материка приблизно на 20 стадій. Поверхня її ґрунтова, не кам'яниста, а її приморська частина на відстані понад 20 стадій вкрита густим, різноманітним і великим лісом. /6/ Решта місцевості розлога, мальовнича, і в ній чимало людних сіл. Тут вирощують ячмінь, пшеницю, усілякі овочі, просо, сезам, винні ягоди в достатній кількості, багато винограду, з якого роблять смачне вино — одне слово росте все, крім оливок.

/7/ Такою на вигляд є місцевість. Елліни розташувалися на березі моря. Вони не хотіли розбивати табір там, де можна було заснувати

колонію, і їм навіть здавалося, що сам прихід у цю місцевість спричинений якимись недобрими намірами окремих осіб, котрі задумали побудувати тут місто. /8/ Адже більшість солдатів вирушила в похід з-поза моря не через злидні, а начувана про чесноти Кіра. При цьому деякі з них привели із собою товаришів, інші ж витрачали власні кошти. Були й такі воїни, які залишили батьків і матерів, а ще одні покинули і своїх дітей, з тим щоб повернутися назад, надбавши для них статків, бо ж вони начулися, що у Кіра багато хто розбагатів і досяг добробуту. Тому вони палали бажанням повернутися до Еллади.

/9/ Наступного дня після з'єднання війська Ксенофонт приніс жертву з приводу походу. А річ у тому, що треба було йти за провіантом. Він мав також і намір поховати вбитих. Оскільки жертвні знаки виявилися сприятливими, то аркадці також пішли за ним і поховали більшість убитих у тих місцях, де вони полягли. Адже ішов вже п'ятий день з часу їхньої смерті і їх не можна було підняти. Решту мертвих, які лежали біля дороги, знесли в одне місце і поховали з якнайбільшою за даних обставин урочистістю. А для тих, кого не могли знайти, спорудили великий кенотафій²¹, і поклали на нього вінки. /10/ Учинивши це, вони повернулися до табору, потім пообідали і віддалися спочинкові. Наступного дня всі солдати зійшлися на зібрання. А зібрали їх головним чином лохаги Агасій із Стімфали, Ієронім з Елеї та інші старшини з аркадців. /11/ Вони

постановили: якщо хто-небудь у майбутньому бодай обмовиться за розділення війська на частини — карати його на горло; у війську відновити той лад, в якому воно перебувало в попередні часи, і командувати колишнім стратегам. Поміж тим Хірісоф уже помер, хоч і вживав якісь ліки від лихоманки. Його ж загоном став командувати Неон з Асіни.

/12/ Після нього виступив Ксенофонт і сказав: «Воїни, з огляду на обставини, іти, мабуть, доведеться пішки, бо ж у нас немає кораблів. І вирушати потрібно негайно, оскільки бракує достатньої кількості провіанту для тривалого перебування на одному місці. Тож спершу принесемо жертву, а вам як ніколи треба ладнатися до бою, бо вороги стали неймовірно зухвалими». /13/ Відтак стратеги принесли жертви, жерцем був Арексій-аркадець, бо Сілан з Амбракії утік з Гераклеї, найнявши там корабель. Але під час звершення жертвоприношень священні знаки не були сприятливими для виступу в похід. /14/ Упродовж цього дня елліни нічого не робили. Деякі наважувалися говорити, нібито Ксенофонт, бажаючи заснувати колонію в цьому місті, умовив віщуна сказати, що знаки несприятливі для походу. /15/ Тоді Ксенофонт закликав через оповісника з'явитися усіх, хто бажає взяти участь у жертвоприношеннях назавтра і звелів оголосити всім жерцям у війську, що вони візьмуть участь у тлумаченні священних знаків. /16/ Потім він приніс жертву. Народу зібралося чимало, але хоч він тричі приносив жертву з приводу ви-

рушення в похід, священні знаки залишалися несприятливими. Солдати були цим пригнічені. Адже ті припаси, які були у них із собою, коли вони прийшли сюди, вичерпувалися, а на базар не було вже жодної надії.

/17/ Відтак солдати знову зібралися на сходку, Ксенофонт сказав таке: «Воїни, ви, звісно, зрозуміли, що жертвні знаки для походу несприятливі, крім того, у вас сутужно з харчами, і тому, як на мене, слід ще раз принести жертву з цього приводу». /18/ Хтось устав і сказав: «Звичайно, зрозуміло, чому жертвні знаки до нас неприхильні; я вчора чув від однієї людини, яка приїхала на кораблі, що намісник Візантія Клеандр має прибути сюди з кораблями й трієрами». /19/ Відтак усі вирішили зачекати, але все одно постала потреба йти за провіантом. І з цього приводу тричі влаштовували жертвоприношення, але священні знаки залишалися несприятливими. Солдати вже почали приходити до намету Ксенофонта, бідкаючись на брак харчів, але він сказав, що з огляду на погані знаки не поведе їх по здобич. /20/ І наступного дня знову були принесені жертви, причому майже все військо оточувало жертвних тварин, очікуючи гарних знаків. Проте забракло достатньої кількості жертвних тварин. Стратеги не повели військо в похід, а скликали солдатів на сходку. /21/ Тож узяв слово Ксенофонт, який сказав: «Вороги, далєбі, нині приготувалися, тому нам потрібно вступати в бій. Залишимо обоз у надійному місці і вийдемо в повній бойовій готовнос-

ті, тоді, можливо, священні знаки виявляться сприятливі для нас». /22/ Почувши це, солдати закричали, що нічого не треба зносити у надійне місце, а якнайшвидше приносити жертву. Оскільки дрібної худоби вже не було, то купили тяглових волів і закололи їх. Ксенофонт попросив аркадця Клеанора взяти участь у жертвоприношенні, сподіваючись, що той отримає сприятливіші знаки. Але й на цей раз нічого не вийшло. /23/ Тоді Неон, який замінив Хірісофа на посаді стратега, бачачи, що солдати переживають страшенну скруту, вирішив обрадувати їх. Він зустрів якогось мешканця Гераклеї, який казав, що йому відомі близькі села, де можна роздобути провіант. Тож він закликав охочих іти по здобич під своєю орудою. Таким чином подалося близько 2000 чоловік з дротиками, міхами для вина, мішками та всіляким посудом. /24/ Але коли вони прийшли у села і розсіялися на грабунки, на них одразу напали передові вершники Фарнабаза²², який приспів на допомогу віфінцям, намагаючись у спілці з ними не впускати еллінів у Фригію. Ці вершники вбили не менше 500 еллінів; решта порятувалася втечею на гору. /25/ Потім один з утікачів повідомив про подію у табір. Оскільки у цей день жертви були несприятливі, Ксенофонт узяв вола з упряжки, бо інших жертвних тварин не було, і, заколовши його, пішов на допомогу з усіма солдатами віком до 30 років. /26/ Вони повернулися в табір разом із урятованими солдатами. Час уже підходив до заходу, й елліни, занепавши духом, взялися до вечері,

коли раптом загін віфінців напав з густого чагарника на передові пости, убив кількох чоловіків, а решту переслідував до самого табору. /27/ Зчинився галас, і всі елліни кинулися до зброї. Переслідувати ворогів і залишати табір уночі було ризиковано, бо ж місцевість являла собою гущавину, тому вони провели ніч зі зброєю в руках і під посиленою охороною.

Розділ 5

/1/ Так минула ніч. А з настанням ранку стратеги відвели військо у неприступну місцевість. Воїни йшли за ними в обладунках і спорядженням. Ще до сніданку вони викопали рів, де знаходився доступ у неприступну частину мису, і перекрили його суцільним частоколом, залишивши три входи. Із Гераклеї прибуло судно з ячменем, худобою і вином. /2/ Ксенофонт, вставши на світанку, приніс жертву з приводу вирушення в похід, і священні знаки з першого ж разу виявилися сприятливими. Вже після закінчення жертвоприношення жрець Арексіон з Паррасія побачив правобіч орла, — а це віщувало успіх — і порадив Ксенофонтові вести військо. /3/ Вони перейшли через рів і зупинилися, приставивши зброю до ноги; через оповісника солдатам було звелено після сніданку виступити зі зброєю в руках, залишивши обслугу і рабів на місці. /4/ Відтак пішли всі, крім Неона, бо ж було вирішено, що його найкраще залишити в таборі для охорони майна та лю-

дей. Проте його лохаги і солдати пішли з військом, соромлячись товаришів, які пішли, і в таборі залишили тільки тих, кому було понад 45 років. Отже, ці залишилися, а решта вирушила в дорогу. /5/ Не пройшли вони і 15 стадій, як стали натрапляти на тіла вбитих. Тож було виладнано ар'єргард на фланзі з боку перших помічених трупів, і він поховав усіх убитих, знайдених на своєму шляху. /6/ Поховавши перших знайдених вбитих, військо просувалося і далі вперед, виставляючи ар'єргардні заго-ни там, де траплялися непоховані тіла, і таким чином елліни поховали усі трупи, які зустріча-лися на шляху. А коли військо вийшло на до-рогу, яка вела із сіл, де лежало багато вбитих, їх поносили в одне місце і поховали.

/7/ Вже після полудня військо, пройшовши вперед за села, зайнялося добуванням прові-анту, що траплявся на шляху фаланги, коли раптом елліни помітили ворога, що спускався з розташованих навпроти еллінів пагорбів і вишикувався також у вигляді фаланги. Це була численна кіннота і піхота. Річ у тому, що від Фарнабаза прибули навіть підкріплення під орудою Спіфрідата і Ратіна. /8/ Коли вороги побічили еллінів, вони зупинилися на відста-ні приблизно 15 стадій від них. Жрець еллінів Арексій одразу ж приніс жертву, і вона з пер-шого разу виявилася сприятливою. /9/ Тоді Ксенофонт сказав: «Стратеги, я пропоную ви-шикувати позаду фаланги запасні лохи²³, які, стежачи за перебігом бою, в разі потреби при-спіють на допомогу фланзі і як свіжі сили, що

зберігають бойовий лад, зможуть напасти на збитого з пантелику ворога». Всі погодилися з цим. /11/ «Отже, — сказав Ксенофонт, — ведіть військо вперед на ворогів і не зупиняйтеся доти, доки бачитимете перед собою ворога, а я наздожену вас після того, як відішлю лохи вам на підтримку». /11/ Після цього стратеги рішуче повели військо вперед, а Ксенофонт відділив від війська три останні шеренги в кількості приблизно 200 чоловік у кожній і звелів одному загоні йти слідом за правим крилом на відстані близько 1 плетра; ахеєць Самол командував цим загonom. Другому загону він вказав місце за центром фаланги; цим загonom командував аркадець Піррій. Останній загін знаходився на лівому боці війська; командиром його був афінець Фрасія.

/12/ Просуваючись вперед, передні зағони підійшли до великої і лісної ущелини і зупинилися, роздумуючи, чи треба переходити через неї чи ні. /13/ Стратегів й лохагів викликали до передніх загонів. Ксенофонт не розумів, у чому причина затримки і, почувши виклик, одразу ж поквапився туди. Коли вони зібралися, Софенет, старший із стратегів, сказав, що не варто навіть радитися з приводу того, чи треба переходити таку ущелину.

/14/ Ксенофонт одразу перебив його і сказав: «Ви знаєте, солдати, що я ніколи з власної волі не наражав вас на небезпеку. Мені ж то відомо, що ви думаете не про те, щоб звиягою зажити слави, а про порятунок. /15/ Наше ж становище виглядає таким: нам звідси не ви-

йти без бою, і якщо ми не вчинимо нападу на ворогів, вони підуть за нами, а коли почнемо відходити, то й нападуть на нас з тилу. /16/ Отже, подумайте, що надійніше: чи йти на ворога зі зброєю наготові чи закинути зброю за спину, озираючись, чи не стріляє ворог ззаду. /17/ Пам'ятайте, що відступ перед ворогом завжди вважався ганебною справою, а переслідування ворога додає сміливості навіть боягузам. Стосовно мене, то я, приміром, з більшим заповзяттям кинувся б у наступ з половиною війська, аніж відступав би з подвійною кількістю солдатів. І я певен, не сумнівайтеся у тому, що ці люди не витримають нашого натиску, і водночас ми всі певні, що під час нашого відступу вони поженуться за нами. /18/ Хіба не краще захопити цю складну для переходу ущелину перед битвою і залишити її позаду? Я був би радий, коли б уся місцевість видавалася ворогам легкою для переходу під час відступу, а ми ж з огляду на саму місцевість мусимо збагнути, що без перемоги немає рятунку. /19/ Адже навряд чи ми зуміємо перейти рівнину, не перемігши кінноти. А як ще раз перейдемо гори, коли за нами слідом ітиме стільки пелтастів? Я дивуюся з того, що знаходяться люди, які гадають, ніби ця ущелина страшніша, аніж пройдені нами місцевості. /20/ Ну гаразд, от ми успішно дійдемо до моря: якою ж тоді величезною ущелиною виявиться для нас Понт! Там нема ані кораблів для відплиття морем, ані хліба, яким можна харчуватися, залишаючись на місці, і тому після повернення туди од-

разу ж виникне нагальна потреба іти знову по здобич. /21/ Чи ж не краще зітнутися в бою одразу ж на ситий шлунок, аніж завтра голодними? Воїни, жертви для нас сприятливі, птахи віщують успіх, знамення якнайкращі. Вперед на ворога! Зіткнувшись з нами, йому вже не доведеться спокійно поїсти і розбити табір на вибраному місці».

/22/ Відтак лохаги попросили Ксенофонта вести військо вперед, і ніхто цього не заперечував. Він виконав це і віддав наказ переходити ущелину з тих місць, хто де стояв, бо розумів, що військо, рухаючись щільними лавами, швидше перейде на той бік, аніж коли воно проходить по мосту, перекинутому через ущелину або йтиме вервечкою. /23/ Після переходу Ксенофонт об'їжджав фалангу і говорив: «Солдати, пам'ятайте, скільки разів з поміччю богів ви, вступаючи у бій, долали ворога, і яка доля утікачів, і не забувайте, що ми стоїмо біля порога Еллади. /24/ Тож нехай вашим провідником буде Геракл і підбадьорюйте один одного поіменно. Зараз кожен з вас може словом або ділом засвідчити свою мужність і звитягу, а відтак залишити по собі пам'ять серед людей, думкою яких він дорожить».

/25/ Він говорив ці слова на скаку, об'їжджаючи фалангу і водночас вказуючи їй шлях, і вони пішли на ворога, виставивши на обох флангах пелтастів. Було звелено нести дротики на правому плечі, а коли буде подано сигнал, тримати їх наготові для нападу, іти кроком і не переходити в біг. Потім по лавах пройшов

пароль «Зевс-Рятівник і Геракл-Провідник». /26/ Вороги очікували на місці, вважаючи свою позицію вигідною. Коли вони зблизилися, еллінські пелтасти з вигуками «А-ля-ля!» побігли на ворогів, не чекаючи наказу. Вороги — кіннота і щільна маса віфінців — кинулися їм назустріч і відкинули пелтастів. /27/ Але коли вони опинилися перед стрімкою фалангою гоплітів і коли одночасно був поданий сигнал, елліни заспівали пеан, а потім з бойовим кличем «А-ля-ля!» стали кидати дротики, тоді вороги не витримали і кинулися врозтіч. /28/ Тімасій і вершники помчали навздогін і перебили їх стільки, скільки змогли з огляду на свою нечисленність. Ліве крило ворога в одну мить розсіялося — те саме крило, супроти якого знаходилися еллінські вершники, але праве крило, де натиск був слабкіший, стояло зімкнутим на пагорбі. /29/ Завваживши, що ті зупинилися, елліни вирішили, що легше і безпечніше напасти на них негайно. Заспівавши пеан, вони в ту ж мить кинулися в атаку, і ці вороги теж не встояли. Тоді пелтасти побігли за ними і переслідували доти, доки праве крило теж не розсіялося. /30/ Щоправда, вбитих було небагато, бо численна ворожа кіннота навіювала еллінам страх. Та коли елліни помітили ще не розбиту кінноту Фарнабаза і віфінських вершників, які, стежачи за перебігом бою з якогось пагорба, стікалися до неї, вони, попри втому, вирішили щосили вдарити по цих ворогах і не дати їм часу отямитися і знову перейнятися зухвальством. Вони вишикувалися й пішли

вперед. /31/ Тоді ворожі вершники кинулися тікати схилом пагорба, немов їх переслідувала кіннота. Вони опинилися в ущелині, якої елліни не помітили, тому що вони до цього припинили переслідування через пізній час. /32/ Отож, повернувшись до того місця, де відбулося перше зіткнення, вони спорудили трофеї і під захід сонця дійшли до моря, тому що до табору було 60 стадій.

Розділ 6

/1/ Після цього вороги зайнялися своїми справами і стали відвозити як свої сім'ї, так і майно у найближчі укріплення, елліни ж чекали на Клеандра з трієрами і суднами для відплиття і щодня, не відчуваючи страху, виходили з табору із в'ючною худобою і рабами і добували пшеницю, ячмінь, вино, овочі, просо і винні ягоди, бо в селах було вдосталь усього, крім оливок. /2/ Коли військо залишалося на місці, відпочиваючи, то усім, хто бажав, дозволялося ходити по здобич, і хто ходив, той забирав її для власного користування; та коли виходило все військо, то вся здобич, навіть добута окремими особами, вважалася спільною. /3/ У цей час провіанту не бракувало, тому що їстівні припаси надходили з багатьох еллінських міст, і купецькі кораблі, пропливаючи повз, охоче приставали до берега, начувшись, що тут нібито засновується колонія і є зручна затока для стоянки кораблів. /4/ І вороги, котрі

жили по сусідству, до яких доходили чутки про те, що Ксенофонт засновує тут колонію, відряджали до нього послів з питанням, якими справами вони могли стати йому у пригоді. А Ксенофонт представляв послів солдатам.

/5/ У цей час прибув Клеандр з двома трієрами, але без жодного вантажного судна. Тим часом на момент його приїзду військо перебувало поза табором, і деякі солдати, подавшись по здобич у гори, забрали багато дрібної худоби. Боячись, щоб її у них не відібрали, вони звернулися до Дексіппа, того самого, який на п'ятдесятитвесельному кораблі таємно утік з Трапезунта, і просили його взяти на збереження здобич, обіцяючи дати якусь частку і йому за послугу. /6/ А Дексіпп одразу ж прогнав солдатів, які стояли навколо нього і запевняли, що здобич — спільна власність. Прийшовши до Клеандра, він сказав йому, буцімто солдати намагаються його пограбувати. Клеандр тоді звелів привести до нього злодія. /7/ Дексіпп схопив якогось солдата і повів його. Агасій, зустрівшись з ним на шляху, відібрав солдата, бо він був з його лоха. Інші ж присутні при цьому солдати з вигуками «Це зрадник!» почали кидати у Дексіппа камінням. Багато хто з приїжджих на трієрах моряків перелякалися і побігли до моря. Побіг і Клеандр. /8/ А Ксенофонт та інші стратеги стримували їх і говорили Клеандрові, що не слід перейматися цією оказією, до чого спричинилася постанова війська. /9/ Але Клеандр, почасти підбурений Дексіппом, почасти роздратований своїм переляком,

сказав, що він від'їде і звелить усім містам не приймати їх, бо вони — вороги. Адже в цей час лакедемонці панували над усіма еллінами. /10/ Тоді елліни побачили, що справа обертається лихом, і попросили Клеандра не виконувати погроз. Але він відповів, що так воно і станеться, якщо лише не видадуть йому призвідника побиття і тієї людини, яка відібрала у нього злодія. /11/ Той, видачі якого він вимагав, був Агасій, відданий друг Ксенофонта; тому Дексіпп і звів наклеп на нього.

Відтак, з огляду на вкрай неприємну річ, командири зібрали військо. Деякі з них, зрештою, не особливо зважали на Клеандра, але Ксенофонт не вважав цей випадок дрібницею. /12/ Він виступив і сказав: «Воїни, якщо Клеандр справді поїде, склавши собі таку думку про нас, то ця справа, як на мене, не виявиться дрібницею. Еллінські міста знаходяться поблизу, а в Елладі панують лакедемонці, і будь-який лакедемонець здатен учинити в містах усе, що захоче. /13/ Якщо Клеандр спершу зачинить браму перед нами у Візантії, а потім звелить й іншим намісникам не приймати нас у міста як людей, не слухняних лакедемонцям, як порушників закону, а потім чутки дійдуть до наварха Анаксібія, то нам буде складно і залишитися тут і поїхати. Адже нині лакедемонці владують і на суходолі і на морі. /14/ Жодним чином не можна допустити, щоб через одного або двох людей ми, решта, втратили можливість повернутися до Еллади; тому скорімося будь-якому велінню лакедемонців; бо ж і ті міста, звідки ми родом, підкоряються їм.

/15/ «До мене дійшли чутки, буцімто Дексіпп сказав Клеандрові, що Агасій не зробив би цього без мого наказу, тож я заявляю: якщо сам Агасій підтвердить, що я в чомусь винен, то я зніму провину з вас і з нього, і якщо я виявлюся призвідцем і кидання камінням або якоїсь іншої сваволі, я сам визнаю себе гідним найтяжчої кари і прийму вирок. /16/ І я вважаю, що будь-яка людина, звинувачена Клеандром, повинна віддати себе в його руки на суд. Лише таким чином ви будете звільнені від звинувачень. У цих умовах нам буде складно зажити слави і шани в Елладі, натомість до нас поставляться зі зневагою і не впустять у міста».

/17/ Після цього виступив Агасій і сказав: «Солдати, я клянусь усіма богами і богинями, що ані Ксенофонт, ані хто-небудь інший з вас не велів мені звільнити цю людину з рук сторожі. Коли я побачив воїна-звитяжця з мого лоха у руках Дексіппа, якого ви вважаєте зрадником, то обурився. Тому, зізнаюсь у цьому, я визволив його. /18/ А ви не видавайте мене Клеандрові: я сам, як каже Ксенофонт, віддам себе йому на суд, що б він не хотів зі мною робити. Не затіюйте через цю справу війни з лакедемонцями, а спокійно їдьте, хто куди хоче. Пошліть разом зі мною до Клеандра кількох солдатів на ваш розсуд, щоб вони говорили і підтримували мене, якщо я щось забуду».

/19/ Тоді військо дозволило йому вибрати супровідників на свій розсуд. Він вибрав стратегів. Після цього до Клеандра пішли Агасій, стратеги і та людина, яку відібрав Агасій. /20/

Стратеги сказали: «Військо послало нас, Клеандре, і воно просить тебе, якщо ти звинувачуєш усіх разом, судити згідно зі своєю волею і вчинити так, як ти волієш. Якщо ж ти звинувачуєш одного або двох, або кількох людей, то, на думку війська, вони самі повинні віддати себе на твій суд. Якщо ти знаходиш винним когось з нас, то ось всі ми перед тобою, якщо когось іншого, то назви їх, бо ніхто не посміє опиратися нам». /21/ Після цього Агасій вийшов наперед і сказав: «Це я, Клеандре, відібрав у Дексіппа ту людину, яку він вів, і звелів бити Дексіппа. /22/ Я знаю цю людину, схоплену з мого лоха, як відважного воїна, а про Дексіппа мене відомо, що після того, як військо обрало його командиром на п'ятдесятивесельному кораблі, позиченому у трапезунтців для збирання суден, щоб на них щасливо дістатися додому, він таємно сховався, а відтак зрадив тих самих солдатів, разом з якими він врятувався. /23/ Тож у трапезунтців ми, по суті, відібрали п'ятдесятивесельний корабель і тому в їхніх очах показали себе з гіршого боку, а крім того, ми й самі завдяки цьому не загинули. Так само, як і ми, він прекрасно знав, що наш похід і щасливе повернення в Елладу сухоходом неможливе через непрохідні річки. Оскільки ця людина така, то я і відібрав у неї солдата. /24/ Але якби його вів ти, або ж хто-небудь із твоїх людей, а не з осіб, які таємно утекли від нас, то, будь певен, я нічого б такого не вчинив. Тож май на увазі: якщо ти зараз стратиш мене, то умертвиш чесну людину заради боягуза й зловмисника».

/25/ Вислухавши це, Клеандр сказав, що він не схвалює вчинку Дексіппа, якщо той справді вчинив так. «Однак, — сказав він, — навіть якщо Дексіпп страшенний негідник, то все ж, як на мене, він не має зазнавати насильства, а підлягати вироку, ухваленому судом, достоту як і ви зараз пропонуєте зробити. /26/ Зрештою, зараз ви можете піти, а цю людину залиште, і коли я запрошу, прийдіть на суд. Я не звинувачую ані війська, ані когось іншого, бо ця людина зізнається у звільненні солдата». /27/ Тоді той, хто був звільнений Агасієм, сказав: «Клеандре, якщо ти гадаєш, що мене взяли за злочинні дії, то знай: я нікого не бив і в нікого не кидав каміння, а тільки говорив, що забрана худоба належить усім. /28/ Адже існує солдатська ухвала, згідно з якою здобич, забрана однією особою під час спільної вилазки, є спільним майном. Такі були мої слова, і за це Дексіпп схопив мене і повів, а щоб ніхто не ремствував, розподілив збережену ним частину здобичі між грабіжниками, і то всупереч ухвалі». На це Клеандр сказав: «Коли ти справді причетний у справі, залишся, щоб нам порадитися і щодо тебе».

/29/ Після цього Клеандр із своїм оточенням стали снідати, а Ксенофонт зібрав військо і порадив йому послати кількох людей до Клеандра і просити за звинувачених. /30/ Тоді вирішили послати стратегів і лохагів, спартіата Драконтія і ще кількох чоловік, яких вважали здатними будь-яким чином випросити у Клеандра обох людей. /31/ Прийшовши до Клеан-

дра, Ксенофонт сказав: «Клеандре, обидва мої воїни у твоїх руках, і військо надало тобі право чинити з ними і з усіма нами на свій розсуд. Але зараз воно пильно просить тебе повернути йому обох і не страчувати їх, бо ж у минулому обоє здолали багато труднощів, поки вони дійшли сюди. /32/ Якщо ти зважиш на їхнє прохання, то солдати обіцяють, що, зі свого боку, вони можуть стати під твою команду і з ласки богів довести, що вміють виконувати накази і з допомогою богів хоробро воювати з ворогами. /33/ Просять вони тебе також про те, щоб ти, прийшовши сюди і прийнявши над ними командування, розслідував справу про Дексіппа і всіх інших і кожному віддав належне. /34/ Вислухавши це, Клеандр сказав: «Клянусь Діоскурами²⁴, я не зволікатиму з відповіддю і одразу ж поверну вам обох затриманих. Я сам буду у вас і, якщо боги дозволять, поведу вас в Елладу. Ваші слова цілком суперечать тому, що я чув про деяких осіб з вашого середовища, а саме, ніби вони підбурюють супроти лакедемонців».

/35/ Тоді посланці пішли, подякувавши Клеандрові і взявши із собою обох солдатів. А Клеандр почав приносити жертви з приводу походу, приязно повівся з Ксенофонтом, і вони обоє обмінялися знаками гостинності. Коли ж Клеандр помітив, що солдати слухняно виконують розпорядження, то він ще дужче захотів бути у них командувачем. /36/ Та оскільки принесені ним упродовж 3 днів жертвоприношення виявилися несприятливими, він зібрав стра-

тегів і сказав: «Священні знаки не сприятливі для мене у тому, щоб вести звідси військо під моєю орудою. Однак не засмучуйтеся з цього приводу: мабуть, вам самим належить вести солдатів. Отже, вирушайте, а ми приймемо вас якнайкраще, коли ви прибудете туди [до Візантія]».

/37/ Тоді солдати вирішили дати йому частку здобичі із спільного майна. Він прийняв, але потім знову віддав назад. Клеандр відплив, а солдати, розділивши між собою привезений їм хліб і решту забраного майна, вирушили в похід через країну віфінців. /38/ Але оскільки, йдучи прямим шляхом, вони не роздобули нічого з провіанту, щоб з ним увіходити в дружню країну, то вони вирішили повернутися назад і йти цілий день. Вчинивши так, вони захопили багатьох рабів і худоби і на шостий день прийшли до Хрисополя халхедонського і там пробули 7 днів, продаючи здобич.

КНИГА VII

Розділ 1

/1/ [Про те, що здійснили елліни під час спільного з Кіром походу, аж до битви, а також після смерті Кіра, прямуючи до Понту, і що вони звершили, поки йшли пішки і пливли на кораблях, маючи намір покинути Понт, до прибуття за межі його гирла до азійського Хрисополя, — розказано у попередніх розділах].

/2/ Після цього Фарнабаз, боячись, щоб військо не вчинило походу в його країну, відрядив посла до наварха Анаксібія, який перебував тоді у Візантії, і просив його переправити військо з Азії, обіцяючи, зі свого боку, зробити усе для цього необхідне. /3/ Анаксібій запросив до Візантія стратегів і лохагів й обіцяв, у разі їхньої переправи, давати солдатам платню. /4/ Стратеги і лохаги заявили, що вони дадуть відповідь після того, як порадяться, а Ксенофонт сказав йому про своє бажання покинути військо й відпливти. Але Анаксібій попросив його зробити переправу разом із військом і потім вже залишати табір. Той не заперечував.

/5/ Тим часом Севф-фракієць¹ через Медоса просив Ксенофонта поквапитися з переправою, запевнивши, що він не жалкуватиме з цього приводу. /6/ Ксенофонт відповів: «Військо неодмінно й так переправиться, за це не

треба давати грошей ані мені, ані комусь іншому. Після переправи я поїду, і тоді нехай Севф розплатиться з командирами і всіма, хто залишиться, як йому до вподоби».

/7/ Після цього все військо переправилося у Візантій. А Анаксібій не дав йому грошей, але звелів солдатам зі зброєю та обозом вийти з міста, нібито для того, щоб він міг відправити їх подалі, зробивши їх перелік. Солдати були роздратовані, бо в них не було грошей для купівлі провіанту на дорогу, і вони лагодилися в путь дуже неохоче. /8/ А Ксенофонт, уклавши спілку гостинності з намісником Клеандром, прийшов до нього і став прощатися, маючи вже відпливти. Але Клеандр сказав йому: «Не роби цього, а то інакше тебе звинуватять, бо ж і нині вже деякі особи звалюють на тебе провину за зволікання з відходом війська». /9/ Ксенофонт сказав: «Я зовсім у цьому не винен. Самі солдати, маючи потребу в провіанті, не хочуть відходити». /10/ «І все ж, — сказав Клеандр, — я раджу тобі вийти з міста таким чином, наче ти маєш намір вирушити в похід разом із солдатами, а коли військо опиниться за містом, то й від'їдеш». «У такому разі, — сказав Ксенофонт, — переговоримо про це з Анаксібієм і владнаємо справу». Вони пішли до нього і виклали суть справи.

/11/ Анаксібій звелів Ксенофонтові вчинити саме таким способом, а війську зібратися в дорогу і вирушити якомога швидше, додавши, що кожен, хто не з явиться на огляд і перелік, відповідатиме за це. /12/ Відтак з міста спершу

вийшли стратеги, а за ними решта. Уже майже всі перебували за межами міста, й Етеонік встав біля брами для того щоб зачинити її, коли всі вийдуть, і замкнути на засув. /13/ Тоді Анаксібій скликав стратегів і лохагів і сказав: «Провіант діставайте у фракійських селах, де багато ячменю, пшениці й інших припасів. Зробіте припаси, тоді йдіть до Херсонеса, де Кіниск видасть вам платню». /14/ Солдати невідь звідки почули про це або, можливо, хтось із лохагів розголосив ці слова серед війська. А тим часом стратеги розпитували про Севфа: чи ворог він, чи друг і чи слід іти через Священну гору², або в обхід неї, центральною областю Фракії. /15/ Поки вони радилися, солдати схопили зброю і побігли до брами, прагнучи знову проникнути в місто. А Етеонік і його помічники, побачивши як наближаються гопліти, зачинили браму і замкнули на засув. /16/ Солдати стали вдаряти в браму і кричати, що з ними чинять вкрай несправедливо, виганяючи їх геть, до ворогів. /17/ Вони погрожували виламати браму, якщо її не відкриють добровільно. Інші солдати побігли до моря і перелізли через міські мури по виступу, а ті воїни, які залишалися ще всередині мурів, як тільки побачили, що відбувається біля брами, сокирами порубали засуви, відкрили браму, і солдати вбігли у місто.

/18/ Побачивши це, Ксенофонт злякався, що військо почне грабувати і станеться непоправне лихо як для міста, так і для нього самого і для солдатів. Він побіг і разом з натовпом увірвався в місто. /19/ А візантійці завваживши, як

військо силоміць вдирається у місто, побігли з ринку — одні до кораблів, інші в будинки, а ті, хто перебував у будинках, вибігали на вулицю; деякі спускали трієри в море, щоб порятуватися на них, і всі думали, що настала погибель, немовби місто було взято ворогом. /20/ Етеонік сховався на мисі, а Анаксібій утік до моря, на рибальському човні пробрався манівцями на акрополь і одразу ж послав за гарнізоном у Калхедону, бо ж, на його думку, загін, який знаходився на акрополі, був замалий для відбиття нападників.

/21/ Коли солдати побачили Ксенофонта, вони підбігли до нього цілим натовпом, і, обступивши, сказали: «Тепер, Ксенфонте, ти можеш стати могутнім. У твоїй владі місто, трієри, багатства і велика кількість людської сили. Тепер, як тільки забажаєш це зробити, ти можеш підтримати нас, а ми тоді звеличимо тебе». /22/ Ксенофонт з наміром заспокоїти їх, відповів: «Ви добре розмірковуєте, і я так учиню. Якщо ви справді цього хочете, то негайно вгамуйтеся і шикуйтеся зі зброєю в руках». /23/ Він і сам умовляв їх виконати це і через них велів іншим солдатам узяти зброю і стати в стрій. Солдати вже стали шикуватися, і невдовзі гопліти вже стояли по 8 чоловік у глибину і пелтасти побігли на обидва фланги. /24/ Та площа, на якій можна було дуже добре вишикувати військо, називається Фракійською³; вона рівна і на ній немає будівель. Коли солдати зайняли свої місця у строю і всі заспокоїлися, Ксенофонт звернувся до війська і сказав: «Сол-

дати, я не дивуюся з того, що ви обурюєтеся і вважаєте себе обдуреними і скривдженими. Однак уявіть собі, що вийде, якщо ми впадемо у шаленство, відомстимо присутнім тут лакедемонцям за обман і розграбуємо без будь-якої підстави місто. /26/ Ми станемо відкритими ворогами лакедемонців і їхніх союзників. А яка тоді вибухне війна — про це легко здогадатися тим, хто був очевидцем нещодавніх подій⁴. /27/ Адже ми, афінци, розпочали війну з лакедемонцями і їхніми союзниками, маючи в своєму розпорядженні принаймні 300 трієр, що знаходилися частково у морі, частково у верфях, ми володіли величезними коштами у державній скарбниці і отримували щорічні прибутки з власної країни і з чужих областей, що становили щонайменше 1000 талантів. Ми владували над усіма островами і володіли багатьма містами в Азії і в Європі, в тому числі і над тим самим Візантієм, де ми зараз перебуваємо. І, попри це, ми дійшли до такого стану через війну, кінець якої вам усім відомий. /28/ І що нині нам доведеться пережити, коли лакедемонці мають не лише колишніх союзників, але коли й афінци зі своїми попередніми союзниками вже приєдналися до них, коли Тіссаферн і решта приморських варварів — наших ворогів, а найбільшим ворогом для нас є сам перський цар, бо ж ми прийшли до нього для того, щоб відібрати у нього владу і навіть, коли змога, вбити його? Оскільки всі вони заодно, то хіба знайдеться такий безумець, який сподіватиметься на нашу перемогу? /29/ Зара-

ди богів, вгамуймося, щоб нам не загинути з ганьбою як вороги вітчизни, власних друзів і рідних. Адже вони живуть у тих містах, в яких супроти нас ополчаться всі, і з цілковитою слушністю, бо ж ми не захотіли оволодіти жодним варварським містом, навіть здобуваючи перемоги, натомість збираємося спустошити перше еллінське місто, у яке ми прийшли.

/30/ Я ладен провалитися крізь землю на глибину 1000 оргій раніше, ніж мої очі побачать з вашого боку такий учинок. І я раджу вам як еллінам добитися справедливості, виявляючи покірність перед тими, хто владує над еллінами. Якщо вам це не вдасться, то хоч ми і зазнаємо кривди, однак не будемо вигнані з Еллади.

/31/ А нині, на мою думку, відрядімо послів до Анаксібія і передаймо йому, що ми увійшли в місто не задля насильства, а з надією отримати від нього посильну допомогу, а якщо цього не вдасться, заявимо, що ми відходимо тому, що хочемо виявляти послух, хоча він не зумів нас обдурити».

/32/ Так і було вирішено, і з цим дорученням послали елейця Ієроніма, який мав сказати це, аркадця Еврілоха й ахейця Філесія, і вони відправилися для переговорів.

/33/ Поки солдати ще чекали на відповідь, з'явився ліванець Койратід⁵, який мандрував Елладою, хоч і не був вигнанцем: він мріяв стати полководцем і пропонував свої послуги усім містам і народам, які мали в цьому потребу. З'явившись у Візантій з тим же наміром, він сказав, що ладен вести еллінів у так звану фра-

кійську Дельту⁶, де вони можуть захопити всіляку і багату здобич. А тим часом, поки вони дійдуть туди, він обіцяв постачати їм вдосталь їжі та питва. /34/ Ці запевнення солдати почули одночасно із відповіддю Анаксібій, який заявляв, що коли солдати виявлять послух, їм не доведеться розкаюватися у скоєному і що він повідомить про це ефорам у Спарті і сам, наскільки змога, піклуватиметься про них. /35/ І вони прийняли Койратіда як стратега і вийшли за межі міста. Койратід обіцяв прийти до війська наступного дня з жертвними тваринами, віщуном, їжею і питвом для солдатів. /36/ А коли вони вийшли з міста, Анаксібій закрив браму й оголосив через оповісника, що кожен солдат, захоплений у місті, буде проданий у рабство. /37/ Наступного дня прийшов Койратід з жертвними тваринами і віщуном, у супроводі 20 чоловік, які несли ячмінь, інші 20 — вино, троє — олію, а один чоловік ніс, скільки мав сили, великий вантаж часнику, і, нарешті, ще один ніс такий же вантаж цибулі. Все це було розкладено для роздачі, і Койратід став здійснювати жертвоприношення. /38/ Тим часом Ксенофонт послав за Клеандром і просив добитися від нього дозволу на вхід у місто і відплиття з Візантія. /39/ Клеандр прийшов і розказав, що ледве випросив дозвіл, бо Анаксібієві геть не до вподоби перебування війська за містом, а Ксенофонта у місті, тим більше що візантіїці сваряться між собою і зляться одне на одного. Однак Анаксібій, за словами Клеандра, дозволив Ксенофонтові увійти в місто,

якщо лише він згоден відпливти з ним [Анаксібієм]. /40/ Ксенофонт попросився із солдатами і разом із Клеандром увійшов у місто. Тим часом Койратід у перший день не отримав сприятливих знамень від жертвоприношень і нічого не роздав солдатам. Наступного дня, коли жертвні тварини вже стояли біля вівтаря і Койратід був увінчаний вінком для принесення жертви, прийшли Тімасій-дарданець, Неон з Асіни і Клеанор з Ерхомен і сказали Койратідові, щоб той не чинив узливань, бо він не поведе війська, якщо не видасть провіанту. Відтак Койратід звелів роздати запаси. Та коли з'ясувалося, що провіанту для солдатів у нього не вистачає навіть на один день, то він пішов, забравши із собою жертвних тварин, і відмовився від стратегії.

Розділ 2

/1/ Неон із Асіни, ахейці Фриніск, Філесій і Ксантікл і Тімасій з Дардани залишилися при війську і, пройшовши у фракійські села, розташовані поблизу Візантія, стали там табором. /2/ Між стратегами виникли незгоди, тому що Клеанор і Фриніск хотіли вести військо до Севфа, який запрошував їх до себе, подарувавши одному коня, іншому дівчину. А Неон хотів вести солдат до Херсонеса, сподіваючись отримати командування над усім військом, коли воно опиниться під владою лакедемонців. Тімасій бажав переправитися назад, в Азію,

плекаючи намір знову повернутися додому, і солдати прагнули цього ж. /3/ Але час спливав, і багато солдатів, розпродавши зброю у цих місцях, роз'їхалися хто куди міг, інші ж [теж розпродавши зброю в цих місцях] змішалися з населенням міст. /4/ Анаксібій радів звісткам про розпад війська. Він сподівався цим особливо догодити Фарнабазові.

/5/ Та коли Анаксібій відплив з Візантія, він зустрівся в Кізіку з Арістархом, наступником Клеандра, гармоста Візантія, і той нібито передав йому і чин нового наварха⁷. Полос вже невдовзі з'явиться в Геллеспонті. /6/ Тоді Анаксібій доручив Арістархові продати в рабство всіх солдатів Кіра, які лишень будуть знайдені у Візантії. Клеандр цього не зробив, а навпаки, піклувався про хворих із співчуття до них і розпоряджався про прийняття їх у будинки. Але Арістарх одразу ж після приїзду продав у рабство не менше 400 чоловік. /7/ Анаксібій, прибувши до Парія, послав до Фарнабаза, вимагаючи виконання умов. Та коли Фарнабаз дізнався, що новий гармост Арістарх прибув до Візантія й Анаксібій вже не виконує обов'язків наварха, він полишив його будь-якої уваги і став вести з Арістархом такі ж переговори щодо військ Кіра, які раніше вів з Анаксібієм.

/8/ Тоді Анаксібій викликав до себе Ксенофонта і просив його будь-яким способом і якомога швидше прибути до війська, не дати йому розпастися на частини, зібрати якомога більше розрізнених загонів, привести їх до Перінфа, звідки поквапом переправити в Азію.

Він дав йому тридцятивесельний корабель, вручив листа і послав з ним людину, аби звеліти перінфіянам якомога швидше відправити Ксенофонта далі до війська на конях. Ксенофонт переплив [протоку] Пропонтіду і прибув до війська; солдати зустріли його з радістю й одразу ж охоче пішли за ним з наміром переправитися з Фракії в Азію.

/10/ Почувши про його повернення, Севф послав до Ксенофонта морем Медосада з проханням привести військо до нього і обіцяв йому що завгодно, аби лишень схилити його на свій бік. Але Ксенофонт відповів, що цього не буде.

/11/ З цією відповіддю Медосад відплив. Коли елліни прибули до Перінфа, Неон з приблизно 800 чоловік відокремився і став табором осторонь; уся ж решта війська разом з Ксенофонтом розташувалася біля мурів Перінфа.

/12/ Після цього Ксенофонт став вести переговори про кораблі з метою якнайшвидше зробити переправу. У цей час, за намовою Фарнабаза, прибув з Візантія намісник Арістарх з двома трієрами, заборонив навклерам⁸ перевозити військо, а прийшовши у табір, не дозволяв солдатам переправлятися в Азію. /13/ Ксенофонт сказав: «Такий наказ Анаксібія; задля цього він і послав мене сюди». «Анаксібій вже більше не наварх, — сказав Арістарх, — а я тут гармост; якщо я спіймаю кого-небудь із вас на морі, то потоплю його». З цими словами він помчав у місто, а наступного дня послав за стратегами і лохагами. /14/ Коли вони вже були біля самих міських мурів, хтось по-

передив Ксенофонта, що як тільки він ввійде в місто, то буде спійманий, і з ним або поквитаються на місці або видадуть його Фарнабазові. Тоді Ксенофонт відіслав інших уперед і сказав, що сам має справити якісь узливання. /15/ Повернувшись, він приніс жертву і запитав, чи дозволять йому боги зробити спробу відвести військо дл Севфа. Він бачив, з одного боку, що ризиковано переправлятися, тому що той, хто вирішив протидіяти йому, мав у своєму розпорядженні трієри, а з іншого боку, Ксенофонт не хотів потрапити в пастку після прибуття до Херсонеса⁹, до того ж солдати терпіли б ще більшу скруту в усьому і тоді були б змушені скоритися тамтешньому гармостові; адже військо не подбало про те, аби заpastися провіантом.

/16/ Цим був зайнятий Ксенофонт. А лохаги і стратеги повернулися від Арістарха і повідомили, що той звелів їм тепер піти, а ввечері з'явитися до нього. Тож у цьому чітко вбачався якийсь злий умисел. /17/ Оскільки жертви виявилися сприятливими щодо відходу Ксенофонта і війська до Севфа, то він узяв із собою лохага Полікрата з Афін і від кожного стратега, крім Неона, по одному відданому солдату і відбув уночі до війська Севфа за 60 стадій. /18/ Коли він наблизився на незначну відстань, то натрапив на покинуті сторожові багаття. Ксенофонт спершу подумав, що Севф подався в якесь інше місце, але коли він почув гомін і коли воїни Севфа стали перегукуватися між собою «вартові, пильнуйте», тоді

він збагнув, що Севф звелів запалити вогнища попереду сторожових постів для того, щоб останні залишалися невидимими у темряві і не можна було встановити ані їхньої кількості, ані місця їх перебування, і щоб будь-хто, наближаючись, не міг сховатися, опинившись на видноті, при світлі вогнищ. /19/ Тож, зрозумівши це, Ксенофонт послав уперед присутнього з ним тлумача і звелів йому сказати Севфові, що прибув Ксенофонт і хоче зустрітися з ним. Вартові запитали, чи це не той афінець, який перебуває при війську, і коли тлумач підтвердив це, вони скочили на коней і поскакали до табору. /20/ Трохи згодом з'явилося близько 200 пелтастів і, взявши із собою Ксенофонта і його супутників, вони повели їх до Севфа. /21/ Він перебував у вежі під пильною охороною, а навколо стояли загнuzдані коні. Річ у тому, що від страху перед ворогами він дозволяв пасти коней лише вдень, а вночі вони залишалися загнuzданими і під охороною. /22/ Розповідали, нібито у попередні часи Тер, предок Севфа, в цій самій країні, маючи при собі значне військо, зазнав великx втрат від тих же ворогів і в нього було відібрано обоз. Цими ворогами були фіни¹⁰, — судячи з розповідей, найнебезпечніші супротивники в нічному бою.

/23/ Коли вони наблизилися, Севф запросив Ксенофонта разом з двома солдатами на свій вибір. Увійшовши, вони спершу обійнялися один з одним і за фракійським звичаєм пили за здоров'я один одного вино з рогу. Біля Севфа був і Медосад, який постійно служив у

нього послом. /24/ Відтак Ксенофонт почав говорити: «Севфе, ти вперше послав до мене ось цього Медосада в Калхедон і просив мене сприяти переправі війська з Азії, обіцяючи, якщо я виконаю це, щедро винагородити. Так переказував Медосад». /25/ Потім Ксенофонт запитав Медосада, чи правду він каже, і той підтвердив. «Вдруге Медосад приїхав, коли я переправився назад до війська з Парія, й обіцяв мені, що ти, у разі приведення до тебе війська, станеш моїм другом і братом і, крім того, віддаси мені свої приморські володіння». /26/ Потім він знову запитав Медосада, чи той говорив ці слова. Медосад знову підтвердив. «А тепер, — сказав Ксенофонт, — ти розкажи йому спершу, що я відповів тобі в Калхедоні». /27/ «Ти відповів, — сказав Медосад, — що військо має переправитися у Візантій і за це не треба нічого платити ані тобі, ані іншим, і додав, що після того, як ти сам переправишся, ти поїдеш. І все сталося так, як ти говорив». /28/ «А що я говорив, — запитав Ксенофонт, — коли ти прибув у Селімбрію?». «Ти сказав, що це неможливо, бо ви прийдете до Перінфа і переправитесь в Азію». /29/ «І ось, — сказав Ксенофонт, — тепер я з'явився до тебе разом з Фриніском-стратегом і Полікратом-лохагом, а надворі перебувають довірені особи від кожного стратега, крім лаконця Неона. /30/ Якщо ти хочеш надати нашим переговорам більшої ваги, то запроси їх. Вийди до них, Полікрате, скажи, що я повеліваю їм відкласти там зброю, сам залиш свій меч і зайдеш».

/31/ Почувши це, Севф сказав, що він довіряє всім афінцям, тому що вони йому свояки¹¹, і вважає їх хорошими друзями. Потім, коли увійшли запрошені, Ксенофонт спершу запитав Севфа, з якою метою він думає скористатися військом, і Севф сказав таке: /32/ «Моїм батьком був Майзад, який правив меланітами, фінами і траніпсами. Проте коли справи в одрисів¹² погіршилися, його вигнали з країни, і він помер від хвороби, а я, сирота, виховувався у нинішнього царя Медока. /33/ Коли ж подорослішав, то життя стало для мене нестерпним, бо ж харчувався з чужого столу, і одного разу, сидячи з царем за однією трапезою, я став благати його дати мені скільки може людей, щоб відомстити моїм кривдникам, які прогнали мене, і щоб я не жив більше за чийсь кошт. /34/ Тоді він дав мені тих людей і коней, яких ви побачите удень, і тепер я повеліваю ними і живу, грабуючи рідну батьківщину. Та якщо ви приєднаєтеся до мене, то я сподіваюсь з поміччю богів легко повернути своє царство. Ось про це я і прошу вас».

/35/ Ксенофонт сказав: «А щоб ти міг дати війську, лохагам і стратегам у разі нашого переходу до тебе? Сповісти нам, щоб ми могли передати солдатам». /36/ Севф обіцяв платити кожному солдатові по кізікіну (у місяць), кожному лохагові вдвічі і кожному стратегові у чотири рази більше і, крім того, дати землі, скільки їм заманеться, упряжних тварин і укріплене місце біля моря. /37/ «Але в тому разі, — запитав Ксенофонт, — якщо ми попри всі наші

старання не доможемося успіху і лакедемонці погрожуватимуть нам, чи приймеш ти до себе тих, які захочуть перейти до тебе?». /38/ Севф сказав: «Вони стануть нашими братами, ділитимуть спільно з нами трапезу і будуть співучасниками в усьому, що нам вдасться надбати. А тобі, Ксенофонте, я дам свою дочку, і якщо у тебе є дочка, то я, за фракійським звичаєм, дам за неї викуп і подарую їй для проживання Вісанфу, найкраще з моїх приморських володінь».

Розділ 3

/1/ Після цих розмов, потиснувши праву руку Севфа, елліни пішли. До настання ранку вони прибули в табір і кожен повідомив своєму командирові про пропозиції Севфа. /2/ Коли настав день, Арістарх знову скликав до себе стратегів але вони вирішили не йти до нього, а зібрати військо. Зібралися всі, крім солдатів Неона, бо вони перебували на відстані приблизно 10 стадій. /3/ Коли всі зібралися, Ксенофонт виступив і сказав таке: «Воїни, Арістарх, маючи у своєму розпорядженні трієри, перешкоджає нам пливати туди, куди ми хочемо, тому сідати на кораблі ризиковано. Він також повеліває нам силоміць пробитися в Херсонес через Священну гору. Якщо ми прийдемо туди, оволодівши цією горою, то він обіцяє не продавати вас у рабство, як було у Візантії, і більше не обманювати, а давати вам платню,

а також надалі не виявляти байдужості до наших потреб у провіанті. /4/ Це такі його слова. А Севф обіцяв, якщо ви прийдете до нього, облагодіяти вас. Отже, вирішуйте, чи ми будемо радитися про це тут, на місці, чи там, куди ми відправимося за провіантом. /5/ Як на мене, якщо ми залишимося й радитимось тут, у нас насамперед не буде грошей на закупівлю, а забирати без оплати лакедемонці не дозволять. Якщо ж ми відправимося до сіл, де беззахисні жителі не зможуть завадити нам набрати продовольства, то там, маючи припаси, ми вислухаємо пропозиції кожного з них (Арістарха й Севфа) і виберемо ту, яка, на нашу думку, найвигідніша. /6/ Хто згоден з цим, — сказав він, — нехай підніме руку». Всі підняли руки. «Тепер, — сказав він, — розійдіться, збирайтеся в дорогу і за сигналом ідіть за передовим загоном».

/7/ Ксенофонт повів військо, і солдати йшли за ним. Неон і посланці Арістарха, щоправда, умовляли їх повернутися, але вони не послухалися. Пройшовши 30 стадій, вони зустріли Севфа. Побачивши Севфа, Ксенофонт попросив його під'їхати ближче, щоб якомога більша кількість солдатів почула те, що він говоритиме із ним. /8/ Севф наблизився, і Ксенофонт сказав: «Ми йдемо туди, де багато провіанту. Там ми вислухаємо пропозиції твої і лакедемонців, ми виберемо ту, що, на нашу думку, буде найкращою. Якби ти повів нас туди, де провіанту вдосталь, то ми вважали би себе твоїми гістьми». /9/ Севф сказав: «Я знаю, де

є багато сіл, повних на всілякі припаси — вони розташовані на такій відстані від нас, що, дійшовши туди, ви досхочу наїстесь». /10/ «Отже, веди нас». — сказав Ксенофонт. Вони прибули туди після полудня, солдати зібралися, і Севф сказав таке: «Солдати, я прошу вас відправитися зі мною в похід й обіцяю дати кожному з вас по кізікіну, а лохагам і стратегам, як це заведено¹³. Крім того, нагороджуватиму тих, хто відзначиться. Їжу і питво, ви, як і нині, будете брати в місцевих жителів. Але здобич віддаватимете мені, щоб я, продавши її, міг давати вам платню. /11/ Ворогів, які тікатимуть і ховатимуться, ми й самі будемо переслідувати і виловлювати, а тих, хто чинитиме опір, ми з вашою допомогою будемо упокорювати». /12/ Ксенофонт запитав: «На яку відстань від моря ти хочеш повести за собою військо?». Він відповів: «Не більше, аніж на 7 днів шляху, а здебільшого і менше».

/13/ Після цього була надана можливість говорити усім бажаючим. І багато хто висловлювався у тому сенсі, що пропозиція Севфа гідна уваги та схвалення. Адже настала зима і бажаючим відпливти додому неможливо буде зробити це, а прожити навіть у дружній країні не уявляється можливим, бо ж усе одно доведеться платити, а перебувати й харчуватися у ворожій країні значно надійніше разом із Севфом, аніж без нього. А коли ще з огляду на всі ці блага видаватиметься платня, то (вважали солдати) Севф для них — справжня знахідка. /14/ Після них Ксенофонт сказав: « Якщо хто-

небудь хоче заперечити — нехай висловиться, у протилежному разі поставимо на голосування». Оскільки ніхто не виступив супроти, то він поставив питання на голосування. Пропозиція була прийнята, і Ксенофонт одразу ж повідомив Севфові, що елліни підуть з ним у похід.

/15/ Після цього воїни розбили намети по загонах, а стратегів і лохагів Севф запросив на обід в найближче зайняте ними село.

/16/ Коли вони підійшли до дверей Севфа, прямуючи на обід, з'явився якийсь Гераклід з Маронеї; він підходив до кожного, кого вважав спроможним подарувати що-небудь Севфові, і спочатку завів мову з кількома громадянами Парія, які перебували там, про дорогу до царя одрисів Медока, аби укласти з ним спілку, і везли подарунки йому і його дружині¹⁴. Він сказав, що Медок перебуває в глибині країни на відстані 12 днів шляху від моря, а Севф, залучивши на свій бік еллінське військо, володарюватиме у приморській області. /17/ «Як ваш сусіда він буде найбільш здатним стати вам у пригоді або ж заподіяти шкоди, — говорив Гераклід. — Тож будьте розважливі і віддайте йому те, що ви везете із собою. Це буде більшою користю для вас, аніж коли ви віддасте усе Медокові, який живе так далеко». І він переконав їх такими словами.

/18/ Потім він підійшов до Тімасія з Дардани, бо ж чув, що в того є перські келихи й килими, і сказав, що Севф зазвичай очікує подарунки від запрошених на обід. «Якщо Севф досягне панування, — сказав він, — то в його

владі буде відправити тебе додому, а якщо ти залишишся тут, зробити тебе багатим». Ось так чи подібно до цього він говорив усім і кожному. /19/ Він підійшов до Ксенофонта і каже: «Ти — уродженець найбільшого міста, і твоє ім'я у Севфа користується великою шаную. Можливо, ти захочеш отримати у цій країні укріплені мурами міста і помістя, які вже отримали багато хто з нас. Тому тобі личить ушанувати Севфа найрозкішнішими подарунками. /20/ Раджу це тобі як друг. Я ж бо прекрасно знаю, що наскільки твої подарунки перевершать подарунки інших осіб, настільки більше Севф віддячить тобі порівняно з іншими». Слухаючи ці слова, Ксенофонт почувався збентеженим; адже він приїхав з Парія, маючи при собі лише одного раба і гроші на дорожні витрати.

/21/ Коли зібралися на бенкет найзнатніші з присутніх фракійців, еллінські стратеги й лохаги, а також присутні на той час посольства з міст, то всі посідали в коло, беручись до трапези. Потім для кожного із застільників внесли по столу на трьох ніжках; на них [в кількості до 20] лежали шматки м'яса і, крім того, до них були прикладені великі кислі хлібини. /22/ Страви подавали головним чином гостям, бо такий був їхній звичай, і Севф показав приклад у цьому: він узяв хлібини, що лежали перед ним, розламав їх на крайці і кинув їх кому хотів (із присутніх), і так само вчинив він із м'ясом, залишаючи собі лише стільки, скільки він міг з'їсти сам. /23/ І всі інші трапезники,

перед якими стояли столи, чинили так само. Але якийсь аркадець на ім'я Аріста, справжній ненажера, не захотів кидати іншим їжі; взявши у руку хліб, завбільшки приблизно у 3 хойники, і поклавши м'ясо на коліна, він узявся наминати їжу. /24/ Розносили також роги з вином, і всі брали по рогу. Та коли виночерп з рогом підійшов до Арісти, той, бачачи, що Ксенофонт уже скінчив їсти, сказав: «Подай йому, він уже відпочиває, а я ще зайнятий». /25/ Севф помітив, що точиться розмова, і запитав виночерпа, що говорить Аріста. Виночерп пояснив, бо ж він знав мову еллінів, і всі розсміялись.

/26/ Коли ж присутні узялися до п'ятики, увійшов фракієць, ведучи за собою білого коня, і, взявши наповнений вином ріг, сказав: «П'ю за твоє здоров'я, Севфе, і дарую тобі цього коня; на ньому ти наздоженеш будь-кого, а при відступі ти можеш не боятися ворога». /27/ Інший вів раба і подарував його таким же чином, випивши за здоров'я Севфа; третій подарував одяжі для його дружини. А Тімасій випив за здоров'я Севфа і подарував йому срібного келиха і килим вартістю у 10 мін. /28/ Один афінець, Гнесіпп, встав і сказав, що існує стародавній звичай, згідно з яким заможні обдаровують царя як вияв поваги до нього, а злидарів обдаровує цар. «І я, — сказав він, — лише таким шляхом міг подарувати тобі що-небудь і скласти тобі шану». /29/ А Ксенофонт не знав, як йому вчинити, до того ж він як найшановніший гість сидів на найближчому до Севфа дифросі¹⁵. Тим часом Геракліт звелів виночерпові

піднести Ксенофонтові рога. Той, будучи вже трохи напідпитку, встав, бадьоро взяв ріг і сказав: /30/ «Севфе, я віддаю тобі самого себе і ось цих моїх товаришів як вірних друзів, причому жоден з них не йде до тебе всупереч бажанню, а всі вони ще більше, аніж я, жадають дружби з тобою. /31/ Зараз вони перебувають тут, більше нічого від тебе не вимагають і згодні з готовністю поборотися за тебе і зазнати небезпек задля тебе. З ними, якщо це буде до вподоби богам, ти відвоюєш багатющі і великі землі, що їх ти залишив, хоча вони належали твоєму батькові, і матимеш чоловіків і прекрасних жінок, і тобі не доведеться добувати це грабунком, але ці люди самі піднесуть їх тобі як подарунки». /32/ Севф встав, випив разом із Ксенофонтом і разом з ним перекинув ріг¹⁶. Після цього увійшли флейтисти, які грали на флейтах, подібних до рога, і сурмачі із сурмами з невичиненої бичачої шкіри, і все це у такт, як у грі на мегадіді¹⁷. /33/ Тут сам Севф піднявся, кинув бойовий клич і почав скакати з неабиякою легкістю, немов він рятувався від занесеного над ним списа. З'явилися також фіглярі.

/34/ Коли сонце стало схилятися до заходу, елліни встали і заявили, що пора розставити варту на ніч і віддати пароль. Вони попросили Севфа розпорядитися, щоб жоден фракієць не підходив уночі до еллінського табору. «Адже фракійці, — казали вони, — наші вороги, а ви, наші друзі, теж фракійці». /35/ Коли вони вийшли, то встав і Севф, вже без жодних ознак сп'яніння. Вийшовши з приміщення і покли-

кавши вбік лише стратегів, він сказав: «Елліни, вороги ще й навіть не підозрюють про нашу спілку. Якщо ми підемо на них раніше, ніж вони вдадуться до захисту чи до вчинення опору, то ми, безсумнівно, захопимо як їх самих, так і їхнє майно». /36/ Стратеги погодилися з цим і попросили його вести військо. Він сказав: «Отже, будьте готові і чекайте на мене, а в потрібний час я прийду, візьму пелтастів і вас і разом з кіннотою поведу вас попереду». /37/ А Ксенофонт зауважив: «Подумай, одначе, чи не краще буде дотримуватися еллінського звичаю, бо ж ми вирушаємо у похід уночі. Адже вдень у походах попереду йдуть найпридатніші для цього, зважаючи на поверхню місцевості, загони — коли гопліти, коли пелтасти, а коли і кіннота, але вночі, за еллінським звичаєм, попереду йдуть завжди найповільніші загони — гопліти. /38/ Завдяки цьому військо не розпоршується і не губиться. А то буває, що загони, заблукавши, нерідко нашттовхуються один на одного і, не розпізнавши своїх товаришів, починають битися між собою». /39/ Тоді Севф відповів: «Я згоден з вами, і я дотримаюсь вашого звичаю. Я дам вам у провідники стариків, найобізнаніших з країною, а сам разом з кіннотою піду за вами у хвості війська. А коли буде потрібно, я швидко проскочу вперед». Пароль визначили «Афіна», з огляду на свояцькі зв'язки. Вирішивши таким чином, вони пішли на відпочинок.

/40/ Близько опівночі з'явився Севф з вершниками в панцирах й озброєними пелтастами.

Після передачі провідників попереду йшли гопліти, слідом за ними пелтасти, а кіннота утворювала ар'єргард. /41/ З настанням дня Севф проїхав уперед і похвалив еллінський звичай. За його словами, він сам разом з кіннотою під час нічних походів, навіть з невеликим супроводом, неодноразово відривався від піхоти. «Тепер, — казав він, — як це й належить, ми з настанням дня усі знаходимося вкупі. Але заждіть мене тут і відпочиньте, я дещо розвідаю і повернуся». /42/ Сказавши це, він поскакав через гору по якійсь дорозі. Доїхавши до засніженої вершини, він став шукати, чи немає де слідів людей, які вели вперед або назад. Але, переконавшись у тому, що ніхто не проходив цією дорогою, він швидко повернувся назад і сказав: /43/ «Воїни, усе буде гаразд з ласки богів, бо ми застукаємо їх зненацька. Я разом з кіннотою поскачу вперед, щоб у разі, коли хто трапиться нам на очі, він не зміг утекти і дати знати ворогам. Ідіть за мною, і якщо відстанете, то ідіть по кінських слідах. Перейдемо гори, а тоді прийдемо у людні і багаті села».

/44/ З настанням полудня він вже був на вершині гори і, побачивши внизу села, прискакав до гоплітів і сказав: «Я зараз звелю кінноті швидко спуститися на рівнину, а пелтастів спрямую в села. Ви ж старайтесь не відставати і відбивайте всіх, хто опиратиметься». Почувши це, Ксенофонт зіскочив з коня. Севф запитав його: «Чому ти зіскочив з коня, коли треба квапитися?». «Я розумію, — відповів Ксенофонт, — але ж справа не лише в мені одному. Гопліти ж

побіжать швидше й бадьоріше, якщо я поведу їх пішки». /45/ Після цього Севф пішов, а з ним і Тімасій зі своїми 40 еллінськими вершниками. А Ксенофонт звелів усім легкоозброєним солдатам до 30 років виступити з лохів. Сам він побіг разом з ними вперед, а Клеанор повів решту. /46/ Коли вони вже прийшли в села, Севф з приблизно 30 вершниками підскакав до них і сказав: «Ксенофонте, вийшло так, як ти і казав: місцеві жителі в наших руках, проте мої вершники розсіялися врзнобіч, і я боюся, щоб вороги не зібралися разом і не завдали нам якогось клопоту. Тому треба кому-небудь з нас залишитися в селах, бо вони дуже людні». /47/ Ксенофонт відповів: «Тоді я з моїми солдатами займу вершини, а ти звели Клеанорові витягнути фалангу по рівнині уздовж сіл». Коли це було виконано, вони захопили близько 1000 рабів, рогатої худоби близько 2000 і дрібної худоби близько 10000 [голів]. Потім там же розташувалися на нічліг.

Розділ 4

/1/ Наступного дня Севф спалив дощенту села, не залишивши цілим жодного будинку, з метою нагнати страху на інших жителів країни і показати їм, яка доля чекає на них, якщо вони не скоряться йому, і пішов далі. /2/ Він послав Геракліда продати здобич у Перінфі, щоб було чим видати платню солдатам, а сам разом з еллінами розташувався табором на

рівнині фінів. А фіни покинули свої домівки і втекли у гори. /3/ Тим часом випало багато снігу і настав такий холод, що вода, яку носили на обід, замерзала, так само і вино у глиняних посудинах, і в багатьох еллінів повідморожувалися носи й вуха. /4/ Тоді з'ясувалося, чому фракійці носять на головах і вухах лисячі шкури¹⁸, а також хітони, які прикривають не тільки груди, але й стегна, а при верховій їзді — плащі, що сягають п'ят, а не хламиди¹⁹. /5/ Тим часом Севф послав декого з полонених у гори з наказом передати втікачам, що коли вони не повернуться до своїх осель і не підкоряться йому, то він спалить їхні села, а також хліб, і вони загинуть з голоду. Тоді з гір стали спускатися жінки, діти і старики; а молоді люди залишилися у селах біля підніжжя гори. /6/ Дізнавшись про це, Севф звелів Ксенофонтіві взяти із собою наймолодших гоплітів і йти за ним. Вирушивши вночі, вони на світанку прийшли в села. Більшість фінів утекла, тому що гори знаходилися поблизу, але всіх схоплених Севф звелів, не даючи їм пощади, вбити дротиками.

/7/ Якийсь Епісфен з Олінфу побачив озброєного щитом юнака, майже хлопчика, якому загрожувала смерть, прибіг до Ксенофонта і став благати його, щоб той допоміг урятувати хлопчика. /8/ Ксенофонт пішов до Севфа, попросив не вбивати хлопчика. /9/ Севф запитав Епісфена: «Ти що, Епісфене, згоден померти замість нього?». Той підставив свою ший і сказав: «Рубай, якщо хлопчик згоден і буде мені

вдячний». /10/ Севф запитав хлопчика, чи не вбити цього хлопчика замість нього? Хлопчик відмовлявся від цього і благав залишити обох живими. В цю ж мить Епісфен обійняв хлопчика і сказав: «Я покладу голову за нього у герці з тобою, Севфе, а хлопчика не дозволю вбивати». /11/ Севф розсміявся і дав свою згоду. Він вирішив розташуватися тут же, щоб ті, хто повтікав у гори, не могли набрати харчів з цих сіл. Сам він спустився на рівнину і став там таббором, а Ксенофонт з добірними воїнами зупинився у селі біля підніжжя гори, решта еллінів розбили табір поблизу, посеред так званих гірських фракійців.

/12/ Відтак минуло кілька днів, і фракійці стали спускатися з гір до Севфа і вести переговори про союз і заручників. А Ксенофонт, прийшовши до Севфа, заявив, що його загін перебуває у невідгідних умовах і вороги знаходяться поблизу. «Краще було б, — сказав він, — розташуватися просто неба в укріплених місцях, аніж у будинках, де еллінам буде непереливки». Але Севф підбадьорював його і вказав на наявних у нього заручників. /13/ Водночас дехто з фракійців, спустившись з гір, просив самого Ксенофонта сприяти в укладенні миру. Він погодився, вмовляючи їх не втрачати надії і запевняв, що вони не зазнають нічого лихого, якщо визнають владу Севфа. Насправді ж фракійці вели ці переговори з метою вивідування.

/14/ Усе це сталося вдень, а з настанням ночі фіни спустилися з гір і вчинили напад.

Провідниками у них були господарі домів, бо інакше складно було в темряві знайти у селах житла і, крім того, через дрібну худобу будинки були оточені зусібіч високими частоколами. /15/ Підійшовши до дверей дому, одні метали дротики, інші били палицями, якими, за їхніми словами, вони користувалися для відбивання наконечників списів, а треті підпалювали житла і кликали Ксенофонта на ім'я, веліли йому вийти з дому і прийняти смерть, а то інакше погрожували спалити його тут же, на місці. /16/ Вже крізь покрівлю з'явився вогонь і солдати Ксенофонта стояли навколо нього в панцирах і шоломах, із щитами і мечами, коли Сілан із Макісти, юнак років 18, подав трубний сигнал. І в ту ж мить солдати з оголеними мечами вискочили з інших жител. /17/ Фракійці повтікали, перекинувши, згідно із своїм звичаєм, щити за спину. Деякі з них були захоплені у той час, коли вони перелізли через частокіл, бо ж, зачепившись щитами за кілки, вони зависали; інші згоріли, застрявши поміж покинутими там палицями, треті загинули, бо не знайшли виходу, решту ж елліни вигнали з села. /18/ Деякі з фінів, повернувшись, у темряві метали дротики в еллінів, які пробігали повз палаючі житла, метали з темряви в освітлений простір і поранили Ієроніма з Евбеї — лохага і Феогена з Локр — лохага. Щоправда, вбитих не було, проте у декого згоріла одежа та спорядження. /19/ Севф прибув на допомогу із сімома найпрудкішими вершниками і фракійським сурмачем. Як тільки до Севфа

дійшли чутки про ці події, він звелів сурмити увесь час, поки поспішав на допомогу, що збільшувало страх у супротивників. Приїхавши до еллінів, він привітав їх і сказав, що вже, було, потерпав за еллінів, думаючи, що знайде там багатьох вбитих.

/20/ Після цього Ксенофонт попросив Севфа передати йому заручників і або відправитися разом з ним у похід на гору, або дозволити йому піти туди одному. /21/ Отже, наступного дня Севф передав еллінам заручників — вже немолодих, але, як казали, найвпливовіших людей з-поміж гірських жителів, а сам пішов у похід із своїми воїнами. У цей час він уже мав у своєму розпорядженні військо утричі більше, аніж раніше, бо ж, почувши про діяння Севфа, багато одрисів спустилися з гір і влилися в лави його війська. /22/ Коли фіни побачили з гори так багато гоплітів, пелтастів і кінноти, вони зійшли вниз і благали про пощаду, погоджуючись усе виконати і пропонуючи прийняти від них за поруку вірності. /23/ Севф покликав Ксенофонта, пояснив йому їхні слова і сказав, що не пощадить фінів, якщо Ксенофонт захоче відомстити їм за напад. /24/ Ксенофонт відповів: «Я вважаю, що вони будуть досить покарані, якщо з вільних перетворяться на рабів». А потім він дав Севфові пораду: у майбутньому брати у заложники тих, хто здатен воювати, а стариків відпускати додому. Таким чином, всі жителі цієї місцевості визнали Севфа.

Розділ 5

/1/ Елліни переправилися через гори і пішли на фракійців, що проживали за Візантієм, у так звану Дельту. Це вже були володіння не Майзада, а Тера, сина Одриса [такого собі стародавнього царя]. /2/ Туди з'явився Гераклід із грішми, вирученими від продажу здобичі. Севф звелів вивести три пари мулів — більше їх і не було — і кілька пар волів, покликав Ксенофонта і звелів йому взяти частину собі, а решту розділити між стратегами й лохагами. /3/ Ксенофонт відповів: «Я, зі свого боку, згоден отримати платню іншим разом, а ти винагородь тих стратегів і лохагів, які пішли за мною». /4/ Тоді з мулів одну пару взяв Тімасій із Дардани, другу Клеанор з Ерхомен, третю Фриніск-ахеець; а воли були розділені між лохагами. Платню видали, попри те, що вже минув місяць, лише за 20 днів, бо ж, за словами Геракліда, таким був виторг за продаж. /5/ Ксенофонт обурився і сказав: «Клянусь, Геракліде, як на мене, ти не приносиш належної користі Севфові; якби ж ти постарався, то приїхав би з повним виторгом, хай би навіть тобі довелося для цього позичити гроші, а то й продати свій одяг, коли вже не можна було наторгувати в інший спосіб».

/6/ Гераклід розсердився на ці слова і, боячись втратити прихильність у Севфа, відтоді став сильно огуджувати Ксенофонта перед ним. /7/ А тим часом солдати стали лаяти Ксенофонта за отриману ними неповну платню, а Севф сердився на Ксенофонта за те, що той настій-

ливо вимагав повної оплати для солдатів. /8/ Раніше він постійно обіцяв одразу ж після прибуття до моря віддати Ксенофнтові Вісанфу, Ган й укріплення Неон; але відтепер він більше не згадував про це, бо Гераклід наговорив йому, нібито непевно віддавати укріплення людині, яка розпоряджається воїнською силою.

/9/ Тоді Ксенофонт став роздумувати, чи варто продовжувати похід углиб країни. А тим часом Гераклід привів решту стратегів до Севфа і підмовляв їх сказати, що вони могли б командувати військом незгірше Ксенофонта; а розплатитися за 2 місяці він обіцяв через кілька днів і переконувава їх відправитися разом з ним у похід. /10/ Але Тімасій відповів: «Я особисто не вирушав би з вами у похід без Ксенофонта, навіть якби мені заплатили за 5 місяців». Фриніск і Клеанор погодилися з Тімасієм. /11/ Тоді Севф став докоряти Гераклідові за те, що той не запросив Ксенофонта. Потім його запросили окремо від інших. Але він, знаючи підступність Геракліда, який прагнув огудити його перед іншими стратегами, прийшов, узявши із собою всіх стратегів і лохагів.

/12/ Досягши одностайної згоди, вони вирушили у спільний похід, пройшли через країну так званих фракійців-просоїдів, маючи Понт правобіч, і прибули до Салмідесса²⁰. Тут багато кораблів, що плывуть у Понт, сідають на мілину і їх прибиває потім до берега, бо ж море тут на значній протяжності дуже мілководне. /13/ Фракійці, що проживають у цих місцях, відмежовуються один від одного стовпами і

грабують кораблі, що викидаються морем на ділянку кожного з них. Розповідають навіть, що до розмежування багато хто з них загинув, вбиваючи один одного під час грабунків. /14/ Там знайшли багато ліжок, скринь, книг та інших речей, які власники кораблів зазвичай перевозять у дерев'яних ящиках. /15/ У цей час військо Севфа вже переважало числом еллінське військо, тому що багато одрисів спустились до нього з гір і, визнавши владу Севфа, приєднувалися до походу. Вони всі разом розташувалися табором на рівнині за Селімбрією²¹, на відстані 30 стадій від моря. Але про платню, як і раніше, нічого не було чути. /16/ Солдати були дуже сердиті на Ксенофонта, а Севф поводився з ним вже не так приязно, як раніше, і щоразу, коли Ксенофонт приходив до нього, домагаючись зустрічі, йому ставилися всілякі перепони.

Розділ 6

/1/ У цей час, після того, як минуло майже 2 місяці з початку служби у Севфа, прибули від Фіброна лаконці Хармін і Полінік і повідомили, що лакедемонці вирішили воювати з Тіссаферном²² і Фіброн вже відплив для ведення війни. Оскільки ж останньому необхідно було залучити собі еллінське військо, то він обіцяє таку платню: солдатам по одному даруку в місяць, лохагам удвічі, а стратегам у чотири рази більше.

/2/ Коли прибули лакедемонці, Гераклід одразу ж дізнався, що вони приїхали за військом, і сказав Севфові, що справи розвиваються у приемному напрямку: «Лакедемонці, — говорив він, — мають нагальну потребу у війську, а ти ж уже можеш обійтися без нього; відпусти солдатів, і ти зробиш лакедемонцям добру послугу, а солдати більше не вимагатимуть у тебе платні і підуть з країни». /3/ Вислухавши це, Севф звелів привести до нього послів, і коли ті підтвердили, що вони прибули за військом, він запевнив їх у тому, що відпровадить солдатів і висловив своє бажання підтримувати дружбу і спілку з лакедемонцями. Він запросив їх до себе на бенкет і влаштував їм розкішне частування. А Ксенофонта він не запросив, так само й інших стратегів. /4/ Коли ж лакедемонці запитали, хто такий Ксенофонт, він відповів, що загалом це людина непогана, але надто любить солдатів, через що у нього бувають неприємності. Вони запитали: «А можливо, він вміє словами скоряти солдат?». /5/ Гераклід сказав: «Та ще й як!». «У такому разі, — сказали вони, — він ще й може завадити відходу війська». «А ви зберіть солдатів, — сказав Гераклід, — і пообіцяйте їм платню, то вони мало зважатимуть на нього і побіжать за вами». /6/ «Але як нам скликати їх?», — запитали послі. Гераклід відповів: «Завтра вранці ми приведемо вас до них, і я певен, що, як тільки вони побачать вас, з радістю збіжаться на сходку». Ось таким чином минув цей день.

/7/ Наступного дня Севф і Гераклід повели лаконців до війська, і солдати зібралися на сходку. Лаконці сказали: «Лакедемонці вирішили воювати з Тіссаферном, який учинив з вами несправедливо. Якщо ви підете з нами, то відомстите ворогові і, крім того, кожний солдат отримуватиме по дароку в місяць, лохаги по два дароки, а стратеги по чотири». /8/ Солдати зраділи з цих слів, і негайно виступив один аркадець із звинуваченнями Ксенофонта. Севф також був присутній при цьому, бажаючи дізнатися, чим усе скінчиться; разом із тлумачем він стояв на такій відстані, що міг розчути слова. /9/ А втім, він і сам багато що розумів по-еллінськи. Аркадець сказав: «Лакедемонці, ми давно вже прийшли б до вас, якби Ксенофонт не вмовив нас прийти сюди, де ми, воюючи у жахливу негоду, не знаємо спочинку ані вдень, ані вночі, а він користується плодами наших поневірянь. Севф збагатив лише його одного, а нам він не дає платні. /10/ Тому, якби лише я [як перший промовець] побачив Ксенофонта, побитого камінням і покараного справедливо за все те, у що він нас вплував, то я вважав би, що отримав свої зароблені в поті чола гроші і більше не нарікав на перенесені злигодні». Після нього виступив інший з подібними словами, і за ним третій. Тоді Ксенофонт виголосив таку промову:

/11/ «Справді, людина має очікувати в житті чого завгодно: адже я зараз вислуховую від вас нарікання за ті вчинки, за які, на моє переконання, належало б відчувати вашу глибоку

вдячність. Клянусь Зевсом, не чутки про ваш добробут спонукали мене повернутися, коли я вже був у дорозі на батьківщину. Насправді ж я вчинив так, коли дізнався, що ви опинилися в глухому куті, і повернувся, щоб, при змозі, зарадити вашій скруті. /12/ Тож коли я прибув до вас і ось цей Севф став засилати до мене послів і багато чого обіцяв мені²³, у разі, коли мені вдасться переконати вас перейти до нього, я, як вам відомо, не взявся до цієї справи, але повів вас туди, звідки, як я гадав, ви могли швидше переправитися в Азію. Я вважав це найліпшим для вас виходом і знав, що це відповідає вашим бажанням. /13/ Та коли прибув Арістарх з трієрами і завадив нам переправитися, то, як у нас це заведено, я зібрав вас на раду щодо подальших подій. /14/ Отже, вислухавши Арістарха, який велів вам вирушати до Херсонеса, і Севфа, який переконував вас іти в похід разом з ним, хіба ви не одностайно проголосували за похід із Севфом? То що ж поганого я вчинив, коли я повів вас туди, куди всі ви самі порішили іти? /15/ Щодо Севфа і його обману у питанні з платнею, то ви мали б цілковиту слухність, звинувачуючи мене й обурюючись, якби лишень я підтримував його. Та оскільки раніше я був йому найближчим другом, а нині найневгоднішою людиною, то хіба справедливо з вашого боку ляяти мене за те, що я посварився із Севфом саме через вас?

/16/ «Ви, мабуть, скажете, що, можливо, я виманив у Севфа зароблені вами гроші, вдаючи, начебто я нічого не отримав. Та хіба не

очевидно, що коли Севф мені справді щось дав, то він зробив це не з метою втратити ці гроші, до того ж, крім цієї, сплатити вам ще одну суму. Як на мене, якщо він справді це зробив, то він мав на увазі віддати мені менше, а з вас утримати більше. /17/ Якщо ви такої думки, то у вас є можливість зараз же скасувати цю угоду, стягнувши з нього гроші. Адже зрозуміло, що Севф, якщо я отримав що-небудь від нього, жадає гроші назад і вимагатиме справедливо, коли я не дотримав свого слова у тій справі, задля якої отримав хабара. /18/ Та запевняю вас, я байдужий до того, щоб привласнювати ваші кошти. Клянусь вам усіма богами і богинями — я не отримав навіть обіцяного Севфом мені особисто. Адже він сам присутній тут і, слухаючи мої слова, не гірше від мене знає, чи складаю я правдиву клятву, чи ні. /19/ А ви ще більше здивуєтесь, коли я поклянусь, що не отримав від нього навіть тих подарунків, що їх він роздав іншим стратегам і навіть декотрим лохагам.

/20/ «Однак навіщо я чинив так? Я гадав, воїни, що чим більше зараджу йому у його тодішній скруті, тим міцнішою буде дружба, якою він обдарує мене, коли досягне влади. І ось тепер я свідок його добробуту й одночасно пізнаю його вдачу. /21/ Можливо, хто-небудь скаже: “Хіба тобі не соромно, що ти так пошився у дурні?”. Клянуся Зевсом, я, безсумнівно, соромився б, якби не був обманутий ворогом, але, як на мене, між друзями ганебніше бути ошуканцем, аніж ошуканим. /22/ Та коли

вже доводиться остерігатися навіть друзів, то ми, я стверджую, вжили всіх заходів для того, щоб не давати йому слушної підстави утримати обіцяне нам: ми ж анічим не скривдили його, не виявили недбалості до його інтересів і не ухилилися від тих завдань, на які він покликав.

/23/ «Та, можливо, ви скажете: тоді треба було взяти у нього щось у заставу, щоб він, попри будь-яке своє бажання, не міг би нас обманути. З цього приводу послухайте те, що я ніколи не сказав би у присутності Севфа, якби не мав вас цілком нерозважливими і надто стосовно мене невдячними. /24/ Згадайте, в яких обставинах ви перебували, коли я допоміг вам, привівши вас до Севфа. Хіба, коли ви підійшли до міста Перінфа, лакедемононець Арістарх не перешкоджав вам увійти в нього, замкнувши браму? Ви розташувалися табором за межами міста просто неба, посеред зими, і ви користувалися базаром, бачачи, що провіанту обмаль, і знаючи, що у вас і коштів для його купівлі мізер. А тим часом необхідність змушувала вас залишатися у Фракії, бо готові до нападу трієри заважали переправі. /25/ Та якби ми залишилися там, то опинилися б у ворожій країні, з численною ворожою кіннотою і пелтастами, /26/ а у нас, щоправда, хоча й було наявне військо гоплітів, за допомогою якого, гуртом напавши на села, ми могли б, мабуть, набрати провіанту в достатній кількості, але ми не були б у змозі захопити рабів і дрібну худобу, бо після свого повернення я вже не за-

став у вас ані кінноти, ані пелтастів. /27/ Тож зазнаючи такої скрути, хіба ви мали право вважати, що я кепсько подбав про вас, уклавши спілку із Севфом, у котрого була необхідна для вас кіннота і пелтасти, навіть якби я не поклопотався для вас за оплату? /28/ Адже, приєднавшись до нього, ви знаходили у селах хліб у великій кількості, тому що фракійці були змушені щодуху тікати, і на вашу дещицю випало багато дрібної худоби і рабів. /29/ І, крім того, відтоді як до нас приєдналася кіннота, ми вже більше не бачили ворогів. А доти вони заповзято переслідували нас, заважаючи нам з допомогою кінноти й пелтастів щоразу, коли, розділившись на дрібні загони, ми намагалися роздобути чимбільше провіанту. /30/ І якщо та людина, яка принесла вам стільки добробуту, не зуміла вам звідкілясь дістати кошти для повної оплати, то хіба це така вже край-біда, що ви на цій підставі навіть не хочете відпустити її живою?

/31/ «А тепер гляньмо, у яких умовах ви йдете звідси? Хіба ви не провели зиму в достатку і не заощадили дещо з отриманого від Севфа? Адже ви жили завдяки здобичі, забраної у ворога і до того ж у вашому середовищі не було ані вбитих, ані пропалих безвісти. /32/ І якщо вами звершені славні діла у боротьбі з варварами Азії, ба, навіть, ви зажили ще більшої слави, подолавши у Європі тих фракійців, з якими ви воювали? Зрештою, кажу ж вам: за те, за що ви на мене обурюєтесь, належало б подякувати богам як за милість.

/33/ «Ось такі ваші справи. Тепер, в ім'я богів, вислухайте, яке становище у мене. Коли я вперше від'їжджав додому, то я користувався вашою палкою шаную, а також зажитою завдяки вам славою серед усіх еллінів. І лакедемонці ставилися до мене з довір'ям; а то ж вони не послали б мене назад до вас. /34/ Тепер я від'їжджаю огуджений вами перед лакедемонцями і саме через вас у мене виникла сварка із Севфом, тим самим Севфом, якому я сподівався з вашою допомогою посприяти і завдяки цьому знайти для себе і для своїх дітей якесь пристановище, якщо таке у мене буде²⁴. /35/ А ви, заради яких я, власне, став таким осоружним, і до того ж в очах людей, значно могутніших за мене, і задля яких я і нині безперестанно труджуся, наскільки мені вистачає сил, — ви склали собі про мене таку думку!

/36/ «І ось, я стою перед вами, але не як спійманий утікач, який силкується сховатись. Якщо ви виконаєте свої погрози, то знайте — ви будете вбивцею людини, яка невсипуще про вас дбала, разом з вами перенесла багато злигоднів і небезпек, часто навіть у позаслужбовий час, вбивцею людини, яка з ласки богів спорудила з вами стільки трофеїв як знак перемоги над ворогом і докладала всіх зусиль, щоб ви не стали ворогами жодній з еллінських держав. /37/ Тепер у вас є можливість спокійно відправитися суходолом чи морем куди кому заманеться. І ось, коли вам усміхнулося щастя, коли ви пливете туди, куди давно прагнули, і вас кличуть до себе наймогутніші зверхники,

коли мова йде про платню, і до вас з'явилися лакедемонці, котрі вважаються найкращими воєначальниками, — тоді ви вирішуєте, що настав час поквитатися зі мною, ба навіть знищити мене? /38/ А коли ми поневірялися, хіба ви — начебто ж володієте прекрасною пам'яттю — не називали мене батьком та іншими подібними іменами і запевняли, що ніколи не забудуть у мені свого благодійника? Однак ті люди, які приїхали за вами, теж, мабуть, розуміють у чому річ; тож я міркую, навряд чи вони будуть у захваті від вашого ставлення до мене». На цьому він закінчив свою промову.

/39/ Лакедемонець Хармін піднявся і сказав: «Клянусь Діоскурами, як на мене, ви безпідставно лаєте цю людину. Я навіть сам можу засвідчити на його користь. Коли ми з Полініком запитали Севфа про Ксенофонта, що це за людина, то він нічого не вигадував і сказав лише, що він щиро відданий своїм солдатам. Тому в нього і не складаються стосунки з нами, лакедемонцями, і з самим Севфом». /40/ Після нього виступив Еврілох із Лус [аркадець] і сказав: «На мою думку, лакедемонці, перш ніж стати нашими стратегами, ви мусите добитися від Севфа добровільної чи недобровільної видачі грошей на платню і лише потім відводити нас звідси». /41/ Афінець Полікрат виступив на захист Ксенофонта і сказав: «А я бачу присутнім тут Геракліда, який отримав і продав роздобуті нашою важкою працею багатства і не віддав грошей ані Севфові, ані нам, але при-

ховав і привласнив їх. Якщо ми розумні, то затримаймо його, тим більше що ця людина не фракієць: він сам еллінець і кривдить еллінів».

/42/ Почувши це, Гераклід дуже злякався і, підійшовши до Севфа, сказав: «Буде добре з нашого боку, якщо ми підемо звідси, щоб не потрапити в руки цих людей». І сівши на коней, вони подалися до свого табору.

/43/ Звідти Севф послав Ксенофонтові свого тлумача Абросельма з проханням залишитися у нього разом із 1000 гоплітами. Він обіцяв подарувати йому приморські землі і все інше, обіцяне раніше, а з умовою збереження таємниці повідомив йому, буцімто він чув від Полініка, що коли Ксенофонт скориться лакедемонцям, то він неодмінно буде страчений Фіброном. /44/ І багато інших осіб листовно попереджували Ксенофонта про те ж, а саме, що на нього звели клепа і йому слід пильнуватися. А Ксенофонт, отримавши ці звістки, узяв двох жертовних тварин і приніс жертву Зевсові-Царю, запитавши в нього, чи слід йому залишатися на запропонованих Севфом умовах, чи піти разом із військом. Священні знаки засвідчили: рушати з військом.

Розділ 7

/1/ Після цього Севф розташувався табором на відстані. А елліни розквартирувалися по селах, звідки вони мали намір, набравши

вдосталь продовольства, піти до моря. Ці села були віддані Севфом Медосадові. /2/ Медосад, бачачи, як елліни розносять майно у селах, розлютився і, взявши із собою якогось одриса, найвпливовішу особу із гірських жителів, що спустилися з гір, і близько 30 вершників, приїхав і викликав Ксенофонта з еллінського війська. Той прихопив із собою кількох лохагів та інших підхожих людей і вийшов до нього. /3/ Тоді Медосад сказав: «Ксенофонте, ви чините несправедливість, спустошуючи наші села. Тож повеліваємо вам — я, від імені Севфа, і ця людина, яка прийшла від Медока, царя гірських областей, — піти з цієї країни. А в разі якщо ви не виконаєте цієї вимоги, ми не будемо вам потурати, але коли ви плундруєте нашу країну, то ми воюватимемо з вами як з ворогами».

/4/ Вислухавши це, Ксенофонт сказав: «Не легко відповісти тобі на такі слова; одначе я говоритиму заради цього чоловіка (одриса), щоб він збагнув. Яка різниця між вами і нами? /5/ Перш ніж було укладено між нами мирну угоду, ми ходили по цій країні будь-куди, грабуючи що потрапляло під руку і спалюючи все на власний розсуд. Та й ти, з'явившись до нас тоді як посол, став жити у нас, не боячись ніяких ворогів. /6/ А ви, взагалі кажучи, уникали тоді цієї країни і якщо коли й з'являлися в ній, то залишалися там, немов у країні могутніших царів, із загнуданими удень і вночі кіньми. /7/ А тепер, коли ви стали нашими друзями і завдяки нам, з допомогою богів, оволоділи цією областю, тепер ви виганяєте нас з краї-

ни, яку отримали від нас, міццю нашої зброї. Як ти сам знаєш, вороги ж не зуміли прогнати нас звідси. /8/ І до того ж ти навіть не вважаєш себе зобов'язаним відпровадити нас у дорогу як людей, гідних отримати дари і віддяку за вчинені вам благодіяння, але щосили прагнеш до того, щоб нам на нашому зворотному шляху навіть ніде було стати табором. /9/ Тож розмірковуючи таким чином, ти не соромишся ані богів, ані цієї людини, яка тепер бачить тебе багатим і знає, що до дружби з нами ти, за власними ж словами, жив грабунками. /10/ А втім, навіщо ти кажеш про це мені? Адже я тепер не командую, а лакедемонці, яким ви — що дуже дивно з вашого боку — навіть не порадившись зі мною, передали військо з метою відвести його назад, мабуть, з такою думкою, щоб я, викликавши гнів у лакедемонців через те, що передав військо вам, не мав тепер вдячності з їхнього боку через те, що передав це ж військо їм».

/11/ Коли одрис почув ці слова, він сказав: «Щодо мене, Медосаде, то після цих слів я ладен від сорому провалитися крізь землю. Якби я раніше про це знав, то не поїхав би з тобою. А тепер іду звідси, бо ж і сам цар Медок не похвалив би мене, якби я став виганяти його благодійників». /12/ Сказавши це, він сів на коня і поїхав разом з іншими вершниками, за винятком чотирьох чи п'яти. А Медосад, який журився з приводу розорення країни, просив Ксенофонта покликати обох лакедемонців. /13/ Ксенофонт, взявши із собою друзів, пішов

до Харміна й Полініка і сказав, що Медосад запрошує їх для висунення їм тієї ж вимоги, яка була висунута йому, тобто покинути країну. /14/ «Я так гадаю, — сказав він, — що ви доб'єтесь для солдат належної їм платні, якщо заявите, що військо вимагає від вас добром чи силою стягнути кошти на платню із Севфа і після цього охоче піде за вами, а також що і ви зі свого боку вважаєте це справедливим і тому обіцяли їм вивести їх з країни тільки після того, як солдати отримають чесно зароблене ними».

/15/ Тоді лаконці заявили про свою згоду висловити ці, так само як і інші, на їхню думку доволі переконливі доводи і одразу ж вирушили в дорогу з усіма причетними до цієї справи особами. Прийшовши до Медосада, Хармін заявив: «Медосаде, якщо ти хочеш нам сказати — говори; у противному разі говорити будемо ми». /16/ Тоді Медосад сказав, на цей раз дуже сумирно: «Я лишень кажу — і Севф говорить те ж саме, — що наші друзі цілком слушно не мали б зазнавати від вас якоїсь шкоди. Адже та шкода, якої ви заподіюєте їм, ви робите її і нам, бо ж вони належать нам». /17/ «Ми, — сказали лаконці, — підемо звідси тоді, коли люди, які забезпечили вас усім цим, отримають платню. А якщо вони її не отримають, то ми й тепер (після твоїх погроз) прийдемо їм на допомогу і покараємо тих, хто скривдив їх всупереч своїм клятвам. А якщо такими виявитесь ви, то спочатку будемо мстити вам». /18/ Ксенофонт сказав: «Медосаде, чи не дозволите ви тим людям,

у чийй країні ми перебуваємо і яких ви маєте за друзів, вирішити, кому слід покинути країну, вам чи нам?». /19/ Той із цим не погодився, але наполягав на тому, щоб обидва лаконці пішли до Севфа за платнею, кажучи, що, на його думку, Севф піддасться вимозі. У разі ж, коли той відмовиться, він пропонував послати разом з ним Ксенофонта, причому обіцяв свою підтримку, але просив не палити сіл.

/20/ Відтак послали Ксенофонта разом з найбільш підходящими для цього особами. Прийшовши до Севфа, Ксенофонт сказав: «Севфе, я прийшов до тебе не з вимогами, але для того, щоб довести, наскільки зможу, як безпідставно ти зненавидів мене за за настирливе впрошування для солдатів обіцяного тобою із власної волі. /21/ Адже я гадав, що для тебе не менш корисно віддати обіцяне, аніж для них отримати його. /22/ І насамперед — хто як не елліни, з допомогою богів зробивши тебе царем великої і людної країни, піднесли тебе на висоту, доступну для всіх поглядів, і ти не можеш тепер утаїти ані хороших, ані поганих своїх учинків.

/23/ «Для такої людини, я міркую, дуже важливо уникати докору в тому, що вона не віддячила своїм благодійникам, відіславши їх від себе. Важливо також почути похвалу з уст 6000 чоловік, а ще важливіше ніколи не зрадити своєму слову. /24/ Адже слова людей, не гідних довіри, залишаються марними, безсилими і зневажуваними, а слова людей, відомих своєю любов'ю до правди, коли ці люди просять

про що-небудь, можуть подати їм те, що іншим дає сила. А якщо вони хочуть упокорити кого-небудь, то, на мою думку, самі погрози настільки дієві, як накладені іншими особами покарання; і одними обіцянками подібні люди досягають того, що отримують інші завдяки грошам.

/25/ «Згадай, чи дав ти завдаток, уклавши з нами спілку? Я стверджую: ти нічого не дав, але оскільки ми вірили твоїм обіцянкам, у твою чесність, ти переконав таку силу людей вирушити в похід разом з тобою і підкорити тобі царство, що коштує не 30 талантів, які — така думка солдатів — мають вони отримати від тебе, а незмірно більше. /26/ І невже за такі гроші можна купити як довіру до тебе, так і здобути тобі царство? /27/ Потім пригадай ще, якого великого значення ти надавав тоді завоюванню твоїх теперішніх володінь. Я певен, ти тоді значно дужче жадав домогтися того, що тепер вже досягнуто, аніж отримати навіть незмірно більше грошей, ніж згадана сума. /28/ Я гадаю, що для людини набагато згубніше і ганебніше не втримати того, чим вона володіє, аніж зовсім цим не володіти, цілком так само, як незрівнянно гірше з багатого перетворитися на бідного, ніж ніколи не знати багатства, і значно прикріше з царя перетворитися на звичайну людину, ніж ніколи не царювати. /29/ І хіба ти не розумієш, що твої теперішні піддані не з прихильності до тебе визнали твою владу, а з примусу, і що вони спробували б стати вільними, якби їх не стримував страх. /30/

Чи ж не думаєш ти, що вони боятимуться тебе більше і поведінка їх стосовно тебе буде розважливішою, якщо вони переконаються, що ці солдати або зовсім тут залишаться за твоїм наказом, або будуть готові до тебе повернутися, коли це буде потрібно, і якщо вони водночас знатимуть, що й інші воїнські загони, дізнавшись від цих солдатів багато про тебе хорошого, швидко прийдуть сюди, коли ти цього забажаєш? Невже ти думаєш, що вони будуть слухняніші, якщо, зважаючи на нинішні події, вони зрозуміють, що інші війська, не довіряючи тобі, відмовляться прийти сюди, а ці солдати прихильніші до них, аніж до тебе? /31/ Крім того, вони ж підкорилися тобі не тому, що поступалися нам у кількості, а тому, що у них не було вождів. Тебе ж, мабуть, підстерігає ще одна небезпека: вони можуть вибрати проводирем кого-небудь із тих людей, які почувуються скривдженими тобою, а то й навіть наймогутніших лакедемонців, особливо якщо солдати ладні з неабиякою охотою вирушити з ними в похід, за умови отримання від тебе обіцяного, а лакедемонці підуть на це, бо ж матимуть потребу у війську. /32/ І навряд чи можна сумніватися в тому, що підвладні тобі тепер фракійці охочіше пішли б супроти тебе, аніж за тобою, бо ж під твоєю владою їх очікує рабство, а в разі перемоги — свобода.

/33/ «Якщо ти вже так піклуєшся про цю країну, мов про свою власність, то чи не думаєш ти, що вона зазнає менше лиха, якщо ці солдати, отримавши належне, покинуть її у спокої,

аніж коли вони залишаться тут як у ворожій країні, а ти будеш змушений виставити супроти них інше військо, численніше, яке теж потребуватиме провіанту? /34/ Коли у тебе будуть більші витрати: чи тоді, коли ти повернеш свій борг, чи коли борг залишиться за тобою і тобі ще доведеться утримувати за платню інше, могутніше військо? /35/ Щоправда, для Геракліда, як він заявив мені, і ця сума — величезна. Але ж у цей час тобі набагато легше було б роздобути і виплатити таку суму, аніж раніше, до нашого приходу сюди, видати навіть десяту її частину. /36/ Адже не кількість визначає при оплаті поняття “багато” чи “мало”, а кошти того, хто платить і хто отримує. А твій щорічний прибуток тепер більший за вартість усього, чим ти володів у минулі часи. /37/ А я, Севфе, як твій друг передбачив усе це, бажаючи, з другого боку, щоб ти був гідним тих благ, які тобі подарували боги, а з другого — щоб я не ославився серед солдатів. /38/ Адже — зрозумій це — з допомогою цього війська я вже не міг би тепер вчинити зло ворогові, якби прагнув до цього, і також не був би у змозі, попри будь-яке бажання, вдруге прийти тобі на допомогу; ось таке у війську ставлення до мене. /39/ І все ж я прикликаю у свідки тебе самого і богів-всевидців, у тому, що я ніколи не тільки не отримував від тебе нічого за рахунок солдатів і не просив для себе особисто того, що належало їм, але й навіть ніколи не вимагав і того, що ти обіцяв мені самому. /40/ Клянусь, я й тепер не прийняв би твоїх подарунків, якби ти не вирішив одночас-

но віддати солдатам те, що їм належить. Але навіть ніколи не вимагав і того, що ти обіцяв мені самому. /40/ Клянусь, я й тепер не прийняв би твоїх подарунків, якби ти не вирішив одночасно віддати солдатам належне. Адже для мене було б ганьбою шахраювати і водночас лишати поза увагою їхню невдачу, тим паче, коли я користуюся у них шанною. /41/ Щоправда, Гераклідові усе видається дрібницями, окрім власного збагачення будь-якими засобами: але я, Севфе, вважаю, що для кожної людини, особливо ж для воєначальника, не існує нічого блискучішого, ніж звитяга, справедливість і шляхетність. /42/ Адже людина, якій притаманні такі риси, — багата, бо у неї багато друзів, багата й тому, що інші прагнуть стати її друзями; в гараздванні в неї є з ким поділитися радістю, а якщо її щастя похитнеться, то у неї не бракуватиме людей, ладних підтримати її.

/43/ «Проте якщо ти з моїх учинків не міг збагнути, що я був твоїм щирим другом, і не переконався в цьому з моїх слів, то розваж, принаймні, над усім, що говорили солдати; ти ж був присутнім там і слухав виступи моїх супротивників. /44/ Вони доносили на мене лакедемонцям, буцімто я відданий тобі більше, аніж їм, і звинувачували мене в тому, що твої інтереси для мене дорожчі за їхні інтереси. /45/ Вони додавали ще, нібито я отримав від тебе подарунки, Невже вони звинувачували мене в отриманні подарунків, помітивши в мені погане до тебе ставлення, а не навпаки, цілковиту тобі відданість? /46/ Я, принаймні,

міркую, що кожна людина має виявляти вдячність до того, хто обдарував її. А ти, у той час, коли я ще нічого для тебе не зробив, ставився до мене з прихильністю — що підтверджувалося і поглядами і мовою, і подарунками, і безліччю обіцянок; а коли я виконав твої бажання і вивищив тебе, наскільки зміг, ти нині дозволяєш собі відвертатися від мене, бо, мовляв, я потрапив у неласку солдатів? Одначе я вірю — ти змушений будеш віддати солдатам належне. /47/ І час навчить тебе цього, і сам ти не захочеш слухати докорів з боку людей, які з такою заповзятістю підтримали тебе. Тому я прошу тебе — коли віддаватимеш солдатам платню, постарайся представити мене в очах солдатів таким, яким ти побачив мене під час нашого знайомства».

/48/ Вислухавши це, Севф став лаяти винуватця затримки з платнею, і всі запідозрили, що це не хто інший, як Гераклід. «Я, — говорив Севф, — ніколи і не думав про затримку платні і, звичайно, повністю розплачуся». /49/ Тоді Ксенофонт знову взяв слово і сказав: «Оскільки ти тепер погодився видати гроші, то я прошу тебе заплатити їх через мене, щоб я з твоєї ласки не став користуватися меншою шанною у війська, ніж тоді, коли я прибув до тебе». /50/ Севф сказав: «Я не спричинюся до того, що солдати поважатимуть тебе менше, а якщо ти залишишся у мене лише з 1000 гоплітами, то я віддам тобі і земельні ділянки, і все, що було мною обіцяно». /51/ Ксенофонт відповів: «За нинішніх умов це неможливо; ти повинен нас

відправити». «Але я певен, — сказав Севф, — що для тебе надійніше було б залишитися у мене, ніж піти». /52/ Ксенофонт знову відповів: «Дякую тобі за попередження, але мені неможливо залишатися. Проте знай, якщо мені доведеться користуватися де-небудь впливом, то й ти зможеш мати від цього якусь користь». /53/ Тоді Севф сказав: «У мене немає грошей, хіба що якийсь дріб'язок, — один талант, — та й те я віддаю тобі, як і 60 биків, до 4 тисяч голів дрібної худоби і приблизно 120 рабів. Візьми усе це і понад те заручників, які провинилися перед тобою, і йди». /54/ Ксенофонт посміхнувся і сказав: «Якщо цього забракне для оплати, то чиею власністю я маю оголосити цей талант? І справді, адже і від'їзд для мене небезпечний, а може бути, мені треба ще остерігатися побиття камінням? Ти ж бо слухав погрози?» Ксенофонт провів цей день у Севфа.

/55/ А наступного дня Севф віддав їм усе, що обіцяв, і разом з тим послав людей, щоб пригнати худобу. Тим часом солдати говорили, буцімто Ксенофонт пішов до Севфа з метою залишитися у нього й отримати обіцяне. Коли ж вони побачили його, то зраділи й побігли йому назустріч. /56/ А Ксенофонт, помітивши Харміна і Полініка, сказав: «Військо отримало це завдяки вам, і тому я все вам передаю; розділіть і видайте війську». Вони прийняли майно і, поставивши продавців, продали його, причому у свій бік вони почули чимало нарікань. А Ксенофонт не ходив до них, але на очах у всіх став збиратися додому, бо в Афінах ще не було

прийнято ухвали про його вигнання. Але його друзі з війська прийшли до нього і просили не від'їжджати доти, доки він не виведе солдатів з Фракії і не передасть їх Фібронові.

Розділ 8

/1/ Звідти елліни перепливли в Лампсак, де Ксенофонт зустрівся з фліассийським жерцем Евклідом, сином того Клеагора²⁵, котрий написав фрески в Лікеї. Він привітав Ксенофонта, радіючи з того, що той залишився живим, і запитав, скільки він надбав коштів. /2/ Ксенофонт, поклявшись, сказав жерцеві, що у нього забракло б грошей навіть на дорогу додому, якби він не продав коня і дещо з речей. /3/ Той не повірив, але коли лампсакійці прислали Ксенофонтові дари гостинності і він став приносити жертву Аполлонові, то Евклід, присутній при цьому, розглянув принесену жертву і сказав, що вірить у те, що коштів у Ксенофонта немає. «Я бачу, — сказав він, — що коли б навіть тобі випала нагода розбагатіти, то цьому на заваді стануть якісь перепони, а якщо таких не виявиться, то ти сам будеш для себе перешкодою. /4/ Ксенофонт погодився із цим. Евклід сказав тоді: «Тобі перешкоджає Зевс-Мейліхій»²⁶, — і потім він запитав: «Чи приносиш ти йому такі жертви, які я влаштував у вас вдома, тобто жертвоприношення із всепаленням жертви?»²⁷. Ксенофонт відповів, що не приносиш жертв цьому богові відто-

ді, як виїхав з дому. Евклід порадив принести жертву згідно з прийнятим ритуалом і запевняв, що це принесе йому щастя. /5/ Наступного дня Ксенофонт попрямував у Офриній, приніс жертву і повністю спалив поросят, згідно із батьківським звичаєм, й отримав гарне знамення. /6/ У той же день прибули для роздачі грошей війську Біон і Навсіклід. Вони запросили Ксенофонта у гості і, здогадуючись, що той лише у превеликій скруті продав свого коня в Лампсаці за 50 дариків, бо чули про те, як сильно він любив його, викупили його, повернули Ксенофонтові і відмовилися від оплати.

/7/ Звідси вони (елліни) пішли по Троаді і, перейшовши Іду, прибули спершу в Антандр і потім, йдучи вздовж берега [азійської частини моря], прийшли у Фівську долину. /8/ Звідти, пройшовши через Атрамітій і Кітоній, вони прийшли в долину Каїка і досягли Пергаму в Місії.

Тут Ксенофонт був гостинно прийнятий Елладою, дружиною Гонгіла²⁸ з Еретрії і матір'ю Горгіона і Гонгіла. /9/ Вона розповіла йому, що на рівнині мешкає якийсь перс Асідат²⁹ і якщо Ксенофонт відправиться туди вночі з 300 солдатів, то він, за її словами, візьме його самого з дружиною й дітьми, а також всі його багатства, яких у нього чимало. Як провідника вона послала з ними свого небожа Дафнагора, до якого ставилася з особливою приязню. /10/ Коли вони зібралися у нього, Ксенофонт приніс жертву, і присутній при цьому жрець Басій з Еліди сказав, що жертовні знаки надзвичай-

но прихильні для Ксенофонта і той перс буде захоплений. /11/ Отже після вечері Ксенофонт відбув у дорогу, взявши із собою найближчих йому лохагів, які залишалися йому вірними за всіх обставин, з метою їх ошчасливити. Відправилися ще близько 600 чоловік, які наполягли на тому, щоб Ксенофонт взяв їх із собою; але лохаги пішли від них, не бажаючи ділитися багатством, яке от-от мало потрапити в їхні руки.

/12/ Коли вони близько опівночі прибули на місце, розташоване в околицях фортеці, раби і більшість худоби утекли, бо елліни не звернули на них уваги, прагнучи захопити самого Асідата і його багатства. /13/ Вони пішли на штурм, але виявилися не в змозі здобути фортецю, бо її мури були грубі і високі, з багатьма бійницями, а численні оборонці відбивалися хоробро. /14/ Тоді вони спробували пробити мури, хоча ті мали товщину до 8 цеглин. До ранку пролом був готовий, та як тільки утворився просвіт, хтось із внутрішнього боку мурів величезним списом протнув наскрізь стегно елліна, що стояв поблизу. Потім вони (перси) стали метати стріли крізь отвір і домоглися того, що було небезпечно навіть підійти до нього на близьку відстань. /15/ На крики оборонців і на запалені ними для виклику допомоги вогні прибули Ітаменей із своїм загоном, а із Команії — асирійські гопліти й близько 80 гірканських вершників³⁰, теж найманців царя, і ще до 800 пелтастів, а також кіннота з Парфенія, Аполлонія та інших розташованих поблизу місцевос-

тей.

/16/ Тут довелося подумати про відступ. Забравши скільки там знайшлося рогатої і дрібної худоби і рабів, загнали їх усередину утвореного еллінами каре, думаючи вже не про багатства, а про те, щоб відступ не перетворився на втечу, якщо вони підуть, покидавши здобич, і вороги стануть сміливішими, а солдати слабкодухішими. Тепер же вони відступали, немовби б'ючись за взяту здобич. /17/ А коли Гонгіл побачив, як мало еллінів і як багато нападників-ворогів, він, всупереч волі матері, вийшов у поле із своїм загоном, бажаючи взяти участь у битві. На допомогу з'явився також Прокл, нащадок Демарата, із загонами із Галісарни і Тевфранії. /18/ А загін Ксенофонта вже зазнавав неабиякої шкоди від стрільців із лука і пращників і йшов, вишикувавшись у коло, щоб щити могли служити захистом від снарядів. Елліни з труднощами перейшли річку Каркас, коли вже майже половина загону дістала поранення. /19/ Тоді ж був поранений і лохаг Агасій із Стімфали, який увесь час стинався з ворогами. Елліни щасливо вийшли з битви, зберігши близько 200 рабів і дрібну худобу у кількості, достатній для принесення жертв.

/20/ Наступного дня Ксенофонт здійснив жертвоприношення і повів усе військо вночі, з наміром пройти більше довгим шляхом через Лідію: він сподівався, що перс перестане тривожитися з огляду на близькість еллінів і не буде остерігатися. /21/ Однак Асідат довідався, що Ксенофонт вдруге приніс жертву і пішов на

нього з усім військом, і сховався у селах, сусідніх з фортецею Парфенієм. /22/ Тут наздогнав його загін Ксенофонта і захопив у полон як його самого, так і його дружин, дітей, коней і все майно. Таким чином справдилося знамення першого жертвоприношення.

/23/ Потім елліни повернулися до Пергама. Тут Ксенофонт мав нагоду скласти подяку богам: лаконці, лохаги, інші стратеги, а також решта солдатів домовилися між собою і надали йому на вибір коней, підводи і решту майна, так що він навіть мав би тепер можливість облагодіяти інших.

/24/ У цей час прибув Фіброн, який, прийнявши військо і з'єднавши його з рештою еллінських воїнських сил, розпочав війну супроти Тіссаферна і Фарнабаза.

/25/ [Намісниками тих царських областей, через які ми пройшли, були: Лідії — Артім, Фригії — Артаком, Лікаонії й Каппадокії — Мітрідат, Кілікії — Сіеннесій, Фінікії й Аравії — Дерна, Сирії й Ассирії — Велесій, Вавілону — Ропар, Мідії — Арбак, фазанців і гесперитів³¹ — Тірибаз; кардухи, халіби, халдеї, макрони, колхи, моссінойки, кети³² і тібарени — автономні; Пафлагонії — Корила, Віфінії — Фарнабаз, європейських фракійців — Севф. /26/ Протяжність усього походу — 215 переходів, 1150 парасангів, 34255 стадій. Тривалість походу — рік і 3 місяці³³].

ПРИМІТКИ

До книги I

¹ ΞΕΝΟΦΩΝ. Ἐσχότης Ὀσουςσέας Χαυξόπουλος

² Дарій II Нот, цар Персії з 423 по 405 рр. до н. е. (тут і далі хронологія — до н. е.). Парисатіда — сестра і дружина Дарія II.

³ Дарій перебував тоді у Мідії (Передня Азія), де він придушував повстання племені кадусіїв (404 р.).

⁴ Сатрап — намісник, правитель області у Перському царстві.

⁵ Кастола — долина біля річки Гермоса в Лідії (західна частина Малої Азії).

⁶ Тіссаферн, син Гідарна — один з визначних державних діячів Персії наприкінці 5 і початку 6 ст. до н. е. У 395 р. після невдалої битви з еллінами він впав у неласку Артаксеркса і, заманутий у пастку, був ув'язнений і потім страчений за наказом царя.

⁷ Гопліти — важкоозброєна піхота, основна сила еллінського війська. Озброєння гоплітів складалося з мідного панцира, шолома, поножів, великого щита, довгого важкого списа і короткого меча.

⁸ Плутарх (Порівняльні Життєписи, Артаксеркс, 2, 3) передає ще одну версію цієї події. Згідно з розповіддю, Кір готував замах на життя Артаксеркса в Пасаргадах, під час церемонії коронації на царство, але був виданий братові своїм колишнім вихователем-жерцем і Тіссаферном. Матір врятувала Кіра від страти.

⁹ Греки називали варварами усі негрецькі племена. Цей термін не мав у давнину того презирливого відтінку, якого він набув згодом.

¹⁰ Під титулом царя, без назви країни, греки мали на увазі царя Персії — наймогутнішого володаря на Сході. Персія була першою державою, яка об'єднала під своєю владою увесь Близький Схід.

¹¹ Іонійські міста — грецькі міста Іонії, що в центральній частині західного узбережжя Малої Азії, які знаходилися під владою Персії.

¹² Грецькі міста західного узбережжя Малої Азії з часів Дарія I платили перському цареві визначену данину (див. Геродот, VI, 42).

¹³ Клеарх, син Рамфія — видатний спартанський полководець. Про нього у своїх творах згадують багато грецьких істориків: Фулідід, Ксенофонт, Діодор та інші.

¹⁴ Дарик — золота перська монета, вагою близько 8,4 г. 3000 дариків становили 1 талант, грецьку грошову одиницю, вагою приблизно 26 кг.

¹⁵ Між громадянами різних грецьких держав укладалися спілки гостинності для взаємної охорони їхніх інтересів у межах цих держав. Кір користувався цією юридичною формою для зносин із своїми еллінськими помічниками, як і в цьому разі.

¹⁶ Проксен-беотієць — один із стратегів найманців Кіра, друг Ксенофонта. Розповідь про нього в «Анабазисі» (кн. II, VI, 16). Саме Проксен (див. кн. III, 1, 4) умовив Ксенофонта взяти участь у поході Кіра.

¹⁷ Пісідія — гірська область на півдні Малої Азії, між Лікією і Кілікією. Починаючи із середини 5 ст., її жителі — пісідійці, відпали з-під влади перського царя і робили набіги на сусідні, підвладні персам, області.

¹⁸ Софенет із Стімфали (Аркадія) — один із стратегів у грецькому війську Кіра. Більшість сучасних учених навіть вважає, ніби автором «Походу Кіра» був саме Софенет, але таке припущення не набуло загального визнання.

¹⁹ Акрополь — горішня й укріплена частина грецького міста.

²⁰ Гімнети — легкоозброєна піхота, у якої не було оборонної зброї. Гімнети ділилися на металників дротиків, пращників і лучників.

²¹ Пелтасти — рід війська, що займав середнє місце між гоплітами та гімнетами. Свою назву вони дістали від слова «пелти» — легкого круглого щита, який становив частину їхнього обладунку. Крім пельти, у них були короткі полотняні панцири, дротики і довгі мечі.

²² Виступ Кіра із м. Сарди розпочався напровесні 401р., проте, достеменно у який день, невідомо.

²³ Парасанг — перська міра довжини; дорівнювала приблизно 5,5 км. Плетр — грецька міра довжини — дорівнювала приблизно 3 м.

²⁴ Менон — уродженець Лариси у Фессалії. Очевидно, Ксенофонт ставиться до цієї особи доволі упереджено, вважаючи його зрадником. Крім розповіді про нього у Ксенофонта (кн. II, 6, 21-29) він відомий нам за діалогом «Менон» Платона, а також з інших пізніших авторів. Долопи — плем'я, що мешкало в Епірі; еніани — мешканці південної Фессалії; олінфійці — мешканці м. Олінфа.

²⁵ Цікава розповідь про так звані «парадіси» — сади — в іншому творі Ксенофонта: «Про домашнє господарство» (розд.4)

²⁶ Фут — грецька міра довжини; аттіцький фут дорівнює 0,296 м.

²⁷ Мається на увазі відомий міф про сатира Марсія, який посмів вступити у музикальнє змагання із самим Аполлоном. Місто Келени згадується в Геродота (VII, 26).

²⁸ У 480 р.

^{28a} Лакадемоном часто називали Спарту.

²⁹ Лікеї — свято на честь верховного грецького бога Зевса, що відзначалося в Аркадії на Лікейській

горі, де знаходилося дуже старовинне святилище Зевса. Крім жертвоприношення Зевсу, на цьому святі проводився також агон, тобто змагання, у даному разі гімнастичні (див. також кн. IV, 8, 25). Стленгіди — шкребачки, якими греки після гімнастичних вправ стирали з тіла бруд та олію.

³⁰ Мідас — напівлегендарний цар Фрігії. Сатир — одне з нижчих божеств грецької міфології, супутник бога Діоніса.

³¹ Прийнятий у греків бойовий лад шикуння війська — фаланга. Воно являло собою зімкнутий, безперервний стрій гоплітів.

³² Тут в «Анабазисі» термін «стратег» вживається у значенні воєначальника.

³³ Хітон — сорочка без рукавів. Кнеміди — поножі (металічна броня, яка захищала коліно та гомілку від ударів під час бою).

³⁴ Кілікія — область на південному сході Малої Азії. Мала дуже велике стратегічне значення, бо через неї пролягав найкоротший шлях у Сирію та Месопотамію (див. кн. I, 4, 4).

³⁵ Значення цього титула не цілком ясне. Очевидно мова йде про перських вельмож, які мали право носити багряні кафтани, або про прапорноносців, тому що прапори у персів були багряного кольору

³⁶ Кір увійшов у Кілікію через так звану «Кілікійську браму», — єдиний зручний для проходу шлях через Тавр. Про цей шлях розповідь у Діодора (14, 20).

³⁷ Трієра — корабель з трьома рядами веслярів.

³⁸ Ісси — приморське місто в Клікії, поблизу кордону Сирії. Відоме перемогою, здобутою в цих місцях Олександром Македонським над персами (333 р.).

³⁹ Лох — тактична одиниця у грецькому війську, яка відповідає сучасній роті. Чисельність лоха не

була постійною, але здебільшого становило до 100 чоловік.

⁴⁰ Запорукою вірності могли бути клятви, скріплені потискуванням правої руки, uzливаннями й жертвоприношеннями, обмін заручниками тощо.

⁴¹ Діодор (14, 20) інакше, ніж Ксенофонт, описує поведінку царя Кілікії Сіеннесія. Згідно з його розповіддю, той вів подвійну політику: з одного боку, не маючи змоги вчинити опір Кірові, Сіеннесій відрядив одного із своїх синів разом з Кіром у похід супроти Артаксеркса, давши йому воїнський загін. А водночас таємно послав другого сина до перського царя, щоб надати йому необхідні відомості про Кіра і його військо. Акінака — короткий перський меч.

⁴² Солдати в грецькому війську не отримували пайка. Вони повинні були утримувати самих себе, купуючи продукти на базарі, якщо військо перебувало у дружній країні. У ворожій країні військо, як правило, жило грабежем. Лише у виняткових випадках, наприклад, під час переходу через пустелю, військо везло із собою запас продовольства. Одним з головних завдань для стратега була турбота про наявність базару із істівними припасами поблизу стоянок війська.

⁴³ Стадій — грецька міра довжини. Найбільше поширення мав аттіцький стадій, що дорівнював приблизно 0,177 км.

⁴⁴ Перекручення Ксенофонтом історичних фактів, бо в іншому своєму творі «Грецька історія» він викладає ці події інакше. Насправді начальником морської експедиції був спартанець Самій, а не Тамос, а Піфагор, судячи з усього, — ім'я вигадане. У час написання «Анабазису» Ксенофонт перебував у цілковитій залежності від Спарти, тому не міг не брати до уваги її інтересів.

⁴⁵ Згідно із свідченням Діодора (14, 19), 800 спартанських воїнів під командуванням Хірісофа були послані Кірові Спартою у відповідь на його прохання про допомогу.

⁴⁶ Геродот (5, 52 і наст.) розповідає про укріплення, які були побудовані на великих трактах Персії і які він називає «брамою» або «проходами». Їх охороняли гарнізони, а відтак уряд мав можливість контролю за пересуванням шляхами велетенського царства. Про описану Ксенофонтом «браму» згадує докладно і Страбон (14, 5, 18; 16, 2, 8).

⁴⁷ Мова йде про засновану перським урядом так звану провінцію по той бік річки, куди входили області на південь від Тавра й Амана і на захід від Євфрату. До неї належав і Кіпр.

⁴⁸ Див. кн. I, 3, 7.

⁴⁹ В культурі семітської богині Атаргатіс велике значення надавалося священним риbam. Цей культ богині був дуже поширений у населених семітами областях.

⁵⁰ Члени царської родини, а також окремі перські вельможі, отримували доходи натурою з міст та областей, подарованих їм з цією метою царем. Ці засоби йшли на утримання двору, на одяг. Вираз «на пояс», мабуть, означає «на вбрання».

⁵¹ Євфрат — найбільша річка Передньої Азії, бере свій початок двома рукавами у північно-східній частині Малої Азії і впадає у Перську затоку.

⁵² Вавілон — стародавня столиця Вавілонського царства, заснована, очевидно, у 3 тис. до н. е. Перський цар зазвичай проводив там зимові місяці.

⁵³ Див. кн. I, 1, 2

⁵⁴ Міна — грецька срібна монета вагою приблизно 617 г.

⁵⁵ Фрурарх — начальник гарнізону. Лохаг — начальник, командир лоха.

⁵⁶ Глус — син єгиптянина Тамоса, тлумач і друг Кіра; після смерті Кіра перейшов на бік Артаксеркса і згодом був командувачем перського флоту.

⁵⁷ Після переправи через Євфрат військо Кіра вступає в Месопотамію і йде по Месопотамській пустелі.

⁵⁸ Ксенофонт неправильно називає Аравією область від річки Аракса до кордону Вавилонії. Аравія — область між Сирією та Месопотамією.

⁵⁹ Слово «піли» грецькою означає «брама». Тут проходив кордон вавилонської області.

⁶⁰ Капіфа — перська міра сипучих і рідких тіл, що дорівнювала приблизно 2,3 л; сікль — перська срібна монета, вагою 5,6 г.; обол — грецька дрібна срібна монета; хойнік — грецька міра сипучих тіл, дорівнювала приблизно 1,1 л.

⁶¹ Між центральною частиною пустелі і Євфратом зустрічаються місцями величезні, вкриті багною, простори, — результат випару опадів.

⁶² Анаксиріди — довгі й вузькі перські штани.

⁶³ За підрахунками вчених, населення перської держави становило не менше 50 млн. чоловік.

⁶⁴ Спосіб переправи через річку, практикований у тих місцях і донині, описаний також і в Арріана (Анабазис, III, 29, 4) і в Бехістунському напису Дарія.

⁶⁵ Серед вищих перських сановників було сім радників — найближчих помічників царя. У Кіра, напевно ж, двір був організований за зразком двору перського царя.

⁶⁶ Про цей спосіб прирікання на смерть через доторк до поясу обвинуваченого згадується і в Геродота (I, 137), щоправда в ідеалізованому світлі, і в Діодора (8, 30).

⁶⁷ В Персії під час появи царя всі підданні мушили падати перед ним на коліна, виражаючи цим

поклоніння, мов божеству. Судячи з розповіді Ксенофонта, деякі перські вельможі також запроваджували подібний вияв пошани до себе.

⁶⁸ Очевидно, цей титул носили євнухи царського гарему.

⁶⁹ Кір тут наслідує еллінський звичай нагороджувати переможців вінками.

⁷⁰ Згідно з Ксенофонтом (Кіропедія, 6, 1, 30), звичайні бойові колісниця були перетворені на серпоносні колісниця за Кіра Старшого.

⁷¹ Як вважають, армії обох супротивників були приблизно однакові за кількістю (по 30 000 чоловік), але Артаксеркс мав відчутну перевагу в кінноті (6000 проти 2500), що й вирішило підсумок битви.

⁷² Оргія — грецька міра довжини, приблизно 1,5 м.

⁷³ Мова йде про перекриття, докладно описане Ксенофонтом (див. кн. II, 4, 12), споруджено Навходоносором II (605–562) у місці, де Тигр та Євфрат найближче підходять одне до одного.

⁷⁴ Достеменне місцезнаходження Кунакси не встановлено. Припускають, що вона знаходилася поблизу пагорба Куніе, приблизно за 82 км на північ від Вавілона.

⁷⁵ Аріей — друг Кіра і начальник його варварського війська. Спочатку, як видно з розповіді Ксенофонта, після битви біля Кунакси він підтримував дружні стосунки з еллінами, але потім, отримавши від Артаксеркса запевнення в безпеці, зрадив їх і взяв участь у взятті в полон та убивстві стратегів та лохагів.

⁷⁶ Каре будувалося таким чином, що попереду і позаду шикувалися фаланги, а по боках — колони. Всередині ж, під прикриттям війська розміщувалися легкоозброєні, обоз та обслуга.

⁷⁷ У релігійному культі греків жертвоприношення відігравали важливе значення і на війні, як правило, не приймали жодних рішень без подібного

обряду. Оскільки ворожіння за нутрощами тварин було складною справою, то зазвичай воно доручалося ученим жерцям-ворожбитам. У разі несприятливого знаку жертви, такі жертвоприношення, як правило, повторювалися доти, доки не з'являлися хороші знаки.

⁷⁸ Культ Зевса-Рятівника був поширений у всій Елладі. Цей бог часто прикликався греками перед початком битви.

⁷⁹ Див. прим. I, 31

⁸⁰ Перська піхота не мала захисного обладунку, крім легкого, обтягнутого шкірою, щита. Її озброєння не годилося для рукопашного бою з надітими в шоломи, панцири і поножі еллінським гоплітами.

⁸¹ В останньому розділі «Кіропедії» (8, 8, 24 і наст.) розповідається про занепад військової справи у персів за часів Ксенофонта, зокрема і про серпоносні колісниці, які втратили своє колишнє значення.

⁸² Греки боялися паніки, яка могла виникнути на змаганнях колісниць на гіпподромах внаслідок полохливості коней. Тому на гіпподромах Еллади існував спеціальний вівтар, присвячений якомусь місцевому героєві, котрий, за віруваннями греків, володів силою наводити страх на коней. На цих вівтарях візничі перед змаганнями приносили жертви умилостивлення.

⁸³ Див. Прим. I, 66.

⁸⁴ Співтрапезниками називалися ті чиновники і придворні перського царя, які одного разу брали участь у застіллі в палаці за кошти царя. Тут маємо приклад наслідування Кіром придворних звичаїв царя.

⁸⁵ Лікар Ктесій — грек, уродженець м. Кніда. Ктесій 17 років (з 414 по 398 рр.) провів при дворі перського царя і написав історію Сходу.

⁸⁶ У цьому (9-му) розділі першої книги, і в іншому своєму творі «Кіропедія» (Виховання Кіра) Ксенофонт виводить образ зразкового правителя держави, такого, яким він мав відповідати уявленням самих персів.

⁸⁷ Про виховання синів знатних персів Ксенофонт докладно розповідає у своєму творі «Кіропедія».

⁸⁸ Полювання було не лише улюбленим заняттям перських вельмож, але на нього дивилися як на вправління у воїнській звитязі і підготовку до воїнських подвигів.

⁸⁹ Див. прим. I, 11.

⁹⁰ Підношення подарунків цареві і перським можновладцям було обов'язковим для всіх осіб, які підтримували з ними стосунки, а також для підвладних міст й областей.

⁹¹ Справжнє ім'я уродженки Фокеї — Мільто. Вона стала наложницею Артаксеркса.

⁹² Царський штандарт згадується Ксенофонтом у Кіропедії (7, 1, 4): «Золотий орел, піднятий на довгий спис».

До книги II

¹ Демарат — спартанський цар. Він був позбавлений звання як незаконний син царя Аристона, утік до перського царя Дарія I і брав участь у поході Ксеркса на Грецію.

² Про грека Фаліна, який користувався довірою Тіссаферна, відомо, що він був родом із Закінфа — острова біля західного узбережжя Греції.

³ Декотрі вчені гадають, ніби під іменем Феопомпа Ксенофонт вивів самого себе, проте навряд чи це припущення слушне, бо воно не узгоджується з фразою «Анабасіса» (II, 1, 14): «Інші ж стратеги,

кажуть, виступали», з чого випливає, що Ксенофонт розповідає про ці переговори з чужих слів.

⁴ Під час царювання Дарія II у Єгипті відбулося повстання, яке призвело до цілковитого відпаду країни від Персії і відновлення влади фараонів. Спроби Артаксеркса II Мнемона знову підкорити собі Єгипет зазнали невдачі.

⁵ Тигр — одна з найбільших річок Передньої Азії, бере свій початок у західній Вірменії, протікає на південь майже паралельно Євфрату, утворюючи разом з цією річкою так зване Дворіччя чи, грецькою, Месопотамію, впадає у Перську затоку.

⁶ Бики, кабани і барани зазвичай заколювалися греками під час промовляння найсвятіших клятв.

⁷ Мова йде про початок відступу греків з-під Кунакси. Перейшовши через Тигр по мосту на шляху з Вавілона в Сузи, військо вирушило на північ уздовж східного берега Тигра.

⁸ Елеєць — мешканець Елеї (Еліди), області, розташованої у північно-західній частині Пелопоннесу.

⁹ У вільному строю відстань від одного бійця фаланги до іншого (від списа сусіднього солдата і від грудей його до грудей солдата, що стояв за ним у наступному ряду) становила приблизно 1,85 м. У бойовому, щільному строю відстань становила 0,90 м.

¹⁰ Іригаційна система каналів і ровів у вавилонській області мала величезне значення для родючості країни. Докладна розповідь про це у Геродота (I, 193).

¹¹ Артаксеркс пробачив Арієєві та його помічникові Мітрідату (див. кн. II, 2, 35) і призначив їх згодом на важливі державні посади.

¹² Див. прим. I, 73.

¹³ Цілковито можливо, що цим юнаком був не хто інший, як сам Ксенофонт.

¹⁴ Згідно з описом Ксенофонта, за Опісом закінчувалася родюча частина Месопотамії і починалася «пустеля». Мідією Ксенофонт називає частину Месопотамії, розташовану по середній частині Тигра і Євфрату, — одвічну область Ассирії. Насправді Мідія була розташована далі на схід, до півдня та південного сходу від Каспійського моря.

¹⁵ Див. прим. I, 50.

¹⁶ Геродот (I, 194) розповідає, що мешканці Месопотамії виготовляли остови суден з верби, яку вирубували у Вірменії і сплавливали течією Тигра в Месопотомію. Остови обтягувалися шкірою, причому суднові надавалася форма круглого щита.

¹⁷ Ксенофонт вживає тут термін ефедр, взятий з практики гімнастичних змагань. Якщо під час попереднього жеребкування хто-небудь із змагунів залишався без пари, то він називався «ефедром» і вступав у змагання з переможцями у парних змаганнях.

¹⁸ Див. прим. II, 4.

¹⁹ Рівнини були зручні для дій численної перської кінноти, у той час як у грецьких найманців Кіра цей рід війська був відсутній.

²⁰ Тіара — перський головний убір, схожий на нинішній башлик. Тільки цар мав право носити розпрямлену тіару; інші перси були зобов'язані притискати її верхню частину донизу. Тіссаферн тут немовби натякає на свої наміри посісти царський престол, але насправді він завжди був вірним слугою Артаксеркса.

²¹ Всі підданні перського царя, незалежно від їхнього становища, вважалися рабами царя, їхнього пана.

²² Життя еллінських стратегів у полоні і їхня страта описані Плутархом (Артаксеркс, 20).

²³ Мова йде про Пелопоннеську війну 431—404 рр.

²⁴ Ефори — найвищий урядовий орган у Спарті.

²⁵ Істм — перешийок. Під цією назвою зазвичай мали на увазі перешийок, що з'єднав Пелопоннес із Середньою Грецією.

²⁶ Горгій з Леонтіни — відомий софіст.

До книги III

¹ Тобто поблизу царської резиденції

² За часів Ксенофонта греки були знайомі з географічними картами, і свідчення про це ми знаходимо у Геродота (V, 49). З «Анабазиса» ж видно, що найманці Кіра картами не користувалися, бо ж після смерті Кіра та зради Арієя вони почувалися в цілковитій непевності, не знаючи як вибратися з Вавилонії. Упродовж свого відступу вони постійно вдавалися до допомоги провідників.

³ Далі Ксенофонт подає відомості про себе, до часу, коли він приєднався до війська Кіра.

⁴ Сократ — знаменитий афінський філософ, користувався великим впливом на афінську молодь з аристократичних прошарків. Ксенофонт був учнем Сократа і після його страти написав свої «Спогади про Сократа».

⁵ Під час Пелопоннеської війни.

⁶ У Дельфах було знамените святилище Аполлона, із уславленим оракулом. До дельфійського оракула Аполлона зверталися за порадами як приватні особи, так і державні діячі, завдяки чому дельфійські жерці мали чималий вплив і в політичному житті Еллади

⁷ Згідно із «вказівкою» Аполлона, особливим покровителем Ксенофонта під час походу був Зевс-Цар.

⁸ Див. кн. I, 3, 1.

⁹ За віруваннями еллінів, їхнім верховним богом був Зевс, який, як і більшість інших богів і героїв, мав ряд епітетів (додаткових найменувань), які підкреслювали ті чи ті сторони його властивостей і могутності.

¹⁰ Ксенофонтіві в той час було, мабуть, приблизно 30 років. Такий вік вважався в Афінах непідходящим для обіймання посади стратега.

¹¹ Ксенофонт тут знову вдається до порівняння, запозиченого з області атлетичних змагань. Призи виставлялися для огляду перед початком змагань. Агонотети — організатори та судді змагань (агонів).

¹² У багатьох східних народів, зокрема і в лідійців, не лише жінки, а й чоловіки носили сережки, що не було прийнято у греків.

¹³ Таксіарх — командир загону, найближчий помічник стратега.

¹⁴ За уявленнями греків, гість вважався недоторканим для господаря, поки він перебував під його дахом. Права гостя охоронялися релігією.

¹⁵ Чханья вважалось у греків доброю прикметою.

¹⁶ Мова йде про похід персів у 490 р., який завершився їхнім розгромом біля Марафону.

¹⁷ Похід персів на Грецію у 480—479 рр. Греки тоді розбили персів у морській битві біля Саламіну і на суходолі біля Платеї.

¹⁸ Трофеї — пам'ятники перемоги, які споруджувалися на полі битви після обернення ворогів у втечу. Буквальний переклад слова «трофей» — пам'ятник втечі. Трофеї зазвичай складалися із узятої у ворогів зброї, навішеної на дерев'яний стовбур чи стовп.

¹⁹ Лотофаги — лотосоїди — згадуване в «Одіссеї» Гомера (IX, 82–104 і XXIII, 311) міфічне плем'я, яке харчувалося солодкими, мов мед, плодами лотоса.

Людина, скуштувавши вперше цей плід, нібито забувала батьківщину, батьківську оселю і родину і назавжди залишалася у країні лотофагів.

²⁰ Ксенофонт висловлює тут давні прагнення греків до завоювань на сході.

²¹ За грецьким військом, як правило, йшли слідом великий обоз та обслуга (носії зброї, вантажу, наметів, майна воїнів). Сюди також входили ремісники, жерці, лікарі, полонені, погоничі тощо.

²² Див. прим. I, 76.

²³ У війську найманців Кіра на цьому етапі походу, за свідченням Ксенофонта, не було одновладдя. Стратеги були рівноправні, і всі питання вирішувалися ними на радах більшістю голосів.

²⁴ У найближчі роки після закінчення Пелопоннеської війни переможці лакедемонці були фактичними господарями усєї Греції і користувалися найбільшою шаною серед громадян інших грецьких держав.

²⁵ Військо продовжує йти на північ уздовж східного берега Тигра.

²⁶ Критці вважалися найкращими стрільцями з луків серед греків, а родосці — найкращими пращниками.

²⁷ Описані Ксенофонтом (V, 4, 7–12) руїни міст Лариси і Меспіли знаходяться в області стародавньої Ассирії. Лариса відповідає збереженням до нашого часу решткам міста біля Кала, а Меспіла — столиці Ассирії Ніневії. Крепіда — фундамент.

²⁸ Це сталося за часів Кіра Старшого, який царював з 559 по 529 рр.

²⁹ Можливо, що підставою для цієї легенди стало сонячне затемнення, що мало місце у цій місцевості у травні 556 р.

³⁰ Ймовірно, гробниця одного з ассирійських царів.

³¹ Єдине місце, де згадуються скіфи. Як гадають учені, це слово — пізніша вставка редакторів.

³² Еномотія — підрозділ піхоти, кількістю приблизно 25 чоловік. Пентекостія — загін чисельністю приблизно в 50 чоловік.

³³ Геродот також неодноразово згадує (VII, 223; VII, 22; 7, 56) про те, що воїнів перської армії підганяли до бою, до походу і до роботи силою — ударами батогів.

³⁴ Найманці Кіра, рухаючись угору по Тигру, дійшли до місцевості (тепер місто Єзір), де шлях уздовж річки перетинають високі Курдистанські гори. Звідси й зупинка й вагання греків стосовно вибору дальшого напрямку шляху

³⁵ На території перської монархії мешкало багато племен, які, живучи у важкодоступних місцевостях не підкорялися цареві і не надавали своїх контингентів у перське військо. Такі області були в горах Малої Азії, у пустелях Аравії, Лівії, а також у степах Середньої Азії. Як розповідає Ксенофонт (кн. IV, 3), кардухи іноді вступали у зносини із сатрапом найближчої області й укладали з ним договори.

До книги IV

¹ Ця вказівка неточна; південний рукав верхнього Євфрату (сучасний Мурад-су) справді протікає територією Вірменії, неподалік витоків Тигру; а джерела цього рукава знаходяться значно далі на схід. Стратеги прямували на північ, мабуть, у надії переправитися через Тигр і Євфрат біля витоків цих річок, там, де переправа не становила б труднощів.

² Нічне чергування у грецьких військах поділялося зазвичай на три чи чотири вахти.

³ Область, заселена кардухами (сучасний Курдистан), визначається доволі точно завдяки відомостям, які подає Ксенофонт. Кардухи жили в гористій місцевості. Перси не змогли підкорити їх (див. кн. III, 5,16), але сатрап сусідньої з кардухами області іноді укладав з ними мирні угоди. Жителі Вірменії не будували поселень у прикордонній з кардухами області, остереігаючись нападів (див. кн. I, 4, 1).

⁴ Прямі лохи — тактична побудова війська, яка відповідає колоні.

⁵ Греки вважали найтяжчим злочином залишення померлих без поховання. Тому після битви переможці й переможені укладали перемир'я для віддання трупів землі.

⁶ Спосіб зберігання вина, практикований на Сході і в наш час.

⁷ Найманці Кіра знову вступають тепер на територію (східну Вірменію), підвладну перському цареві, тому назустріч їм знову виходить перське військо під командуванням сатрапа Оронта.

⁸ Йдеться, мабуть, про плем'я мардів.

⁹ Тут мова йде про припонтійських халдеїв, які мешкали, ймовірно, недалеко від південно-східного узбережжя Чорного моря, по сусідству з колхами, у країні яких стояло грецьке місто Трапезунт.

¹⁰ Гіматій — плащ.

¹¹ Узливання — вид безкровної жертви богам. Частина вина з чаші проливалася на землю, при чому прикликалися боги і підносилися молитви.

¹² За свідченням Ксенофонта (Лаконська політія, 13, 8), у спартанських військах було прийнято на очах ворога заколювати козу, причому флейтисти починали грати на своїх інструментах, а всі воїни покладали на голови вінки.

¹³ Греки обожнювали явища і предмети природи, в тому числі і річки. Умилостивлювальні жертви

приносилися богові річки для того, щоб він не протидіяв переправі.

¹⁴ Греки, мабуть, помилково прийняли притоку Тигра Бітліс за витoki Тигра.

¹⁵ Річка, яку Ксенофонт називає Телебоем, очевидно, є південним рукавом Євфрата (сучасний Мурадсу). За нею починалася область західної Вірменії — сатрапії Перського царства, правителем якої був Тірібаз.

¹⁶ Перейшовши Телебой, греки, мабуть, вирушили на північний захід, а потім, після зіткнення з Тірібазом, прямо на північ, прагнучи якомога швидше пробитися через гори.

¹⁷ Греки мали звичай перед гімнастичними вправами намащуватися олією для надання шкірі більшої еластичності.

¹⁸ Амазонки — легендарні жінки-воїни, з якими зв'язані численні грецькі міфи.

¹⁹ Халіби — народність Малої Азії, трохи — народність Малої Азії.

²⁰ Якби елліни йшли далі звідси у попередньому напрямку, то вони могли б швидко дістатися берега Чорного моря, яке знаходилося від них на відстані приблизно 150 км.

²¹ Комарх — сільський староста.

²² Окрім грошового податку, всі підвладні Персії області були зобов'язані сплачувати цареві данину натурою. Вірменія славилася своїми кіньми.

²³ У деяких племен кінь вважався священною твариною бога Сонця, якого шанували греки під іменем Геліоса. (Див. Геродот (1, 216).

²⁴ Комарх, мабуть, навмисне повів військо не на північ до моря, через країну халібів, а ще далі на схід, до верхнього Аракса. Коли обман був викритий і комарх сховався, то греки пройшли без повід-

ника у тому ж напрямку ще 7 днів, поки не досягли Аракса, який називався в цих місцях Фазіс.

²⁵ Найманці Кіра під час свого відступу через північно-східну частину Малої Азії двічі зустріли на своєму шляху халібів (див. кн. V, 5, 1) у різних місцевостях: приморській і гірській частинах південно-східного Причорномор'я.

²⁶ Гірське плем'я, яке мешкало у часи Ксенофонта, мабуть, у районі витоків Гарпаса.

²⁷ Саме так іменуються племена, які проживали біля р. Фазіс, сучасної Ріоні. Але фазіани, згадувані в цьому місці «Анабазиса», — це, мабуть, плем'я, яке проживало у верхній течії Аракса, що теж у давнину був відомий під назвою Фазіс.

²⁸ Ксенофонт у «Лаконській поліції» (II, 6) розповідає, що спартанські юнаки навчалися крадіжкам для того, щоб вони не надто страждали під час голоду. Юнаків, спійманих на гарячому, карали.

²⁹ Хірісоф вказує тут на жадібність афінських урядовців.

³⁰ Короткий кривий меч, яким були озброєні спартанські гопліти.

³¹ Згадуване багатьма античними авторами плем'я скіфінів мешкало в гірській місцевості на південь від Трапезунта.

³² Місцерозташування цього міста не визначено. За припущеннями вчених, воно було в Байбуртському котловані, де зливається багато дрібних річок.

³³ Оскільки Ксенофонт не називає імені ворожого скіфінам племені, через землі яких повів еллінів провідник з Гімніади, то можна лише припускати, що це також були скіфіни, які ворогували зі скіфінами Гімніади.

³⁴ Розташування гори не визначено. Очевидно шлях еллінів від Гімніади (землями скіфінів, макро-

нів і колхів) пролягав через Північно-Анатолійські гори, до перевалу Зігана.

³⁵ Плем'я макронів згадується багатьма стародавніми авторами. Вони мешкали, мабуть, на південний схід від колхів. Епізод з грецьким воїном, який упізнав свою батьківщину у країні макронів, яскраво характеризує рабовласницьке суспільство.

³⁶ Племена колхів, від яких дістала свою назву південно-західна частина Закавказзя (Колхіда), поширювалися, як видно із розповіді Ксенофонта, значно далі на захід, аніж у пізніші сторіччя античності, займаючи південне узбережжя Чорного моря до Трапезунта і навіть на 100 км далі на захід.

³⁷ Про мед, який володіє дурманними властивостями, згадує багато стародавніх авторів (Страбон, Полібій та ін.).

³⁸ Трапезунт — одна з найдавніших грецьких колоній південного берега Чорного моря, яка знаходилася на місці сучасного міста з тією ж назвою. Згідно з грецькою традицією, Трапезунт був заснований колонією Мілета Сінопою (див. прим. V, 24) у середині 8 ст.

³⁹ Шкіра жертовних тварин часто слугувала у греків призом на змаганнях.

⁴⁰ Панкратій — змагання з бігу і кулачного бою.

До книги V

¹ Одисей повернувся до свого рідного острова Ітаки на кораблі феаків, де йому було влаштовано зручне ложе. Під час глибокого сну він не прокинувся й тоді, коли феаки перенесли його на берег (Одісея, XIII. 75–125).

² Анаксібій — наварх, тобто командувач спартанським флотом у 401–400 рр. У 400 р. він був за-

мінений, а в 389 р. відряджений гар мостом в Абідос (див. прим. V, 26). У 388 р. він поліг у бою.

³ Пентеконтера — п'ятдесятивесельний корабель. Періек — буквально «мешканець околиці». Так називалися неповноправні громадяни спартанської держави, які користувалися особистою свободою і правом на земельну власність, але були позбавлені політичних прав.

⁴ Дрили, ймовірно, — споріднене з колхами плем'я, яке проживало в горах поблизу Трапезунту.

⁵ Дорифори — списоносці.

⁶ Керасунт — колонія Сінопи, на захід від Трапезунта.

⁷ Десятина — поширений у греків вид жертвувань на користь богів: десята частина прибутку, який отримувався від якоїсь справи, від доходів і воєнної здобичі.

⁸ Наступні параграфи «Анабазиса» містять у собі другий автобіографічний екскурс Ксенофонта.

⁹ Афіни, подібно до багатьох інших міст Греції, мали свою скарбницю у дельфійському святилищі.

¹⁰ Після повернення з походу Ксенофонт з рештками найманців Кіра влився у склад спартанських військ, які воювали в Малій Азії. З 396 по 394 рр. спартанськими військами в Малій Азії командував спартанський цар Агесілай, і Ксенофонт став його другом і помічником.

¹¹ Неокор — наглядач храму.

¹² За службу в спартанському війську Ксенофонтіві був ухвалений вирок в Афінах на вічне вигнання з конфіскацією майна. У середині 80-х років 4 ст. Ксенофонт оселився в наданому йому лакедемонцями маєтку Скіллунті поблизу Олімпії, де жив до 370 р., займаючись сільським господарством, полюванням та літературою. У цей період він і написав «Анабазис».

¹³ В Олімпії, де знаходився знаменитий храм Зевса, кожні чотири роки відбувалися всееллінські свята і змагання; сюди сходилися глядачі і подорожні з усієї Еллади.

¹⁴ Храм Артеміди в Ефесі — один із найзнаменитіших грецьких храмів. Культ Артеміди Ефеської — одного з уособлень родючості — мав дуже велике поширення не лише серед греків, але й серед деяких інших народностей, які мешкали в Малій Азії, наприклад, у персів (див. кн. I, 6, 7).

¹⁵ Стела — кам'яна чи бронзова плита, яка ставилася на коротке ребро на могилах, біля храмів та біля інших споруд. На стелах вирізалися написи та рельєфні зображення; іноді їх покривали живописом.

¹⁶ Моссінойки згадуються багатьма стародавніми авторами. Вони жили в лісистих узбережних горах на захід від Керасунта. Грецькою мовою слово «моссінойки» означає «люди, що живуть в моссінах», тобто високих дерев'яних будинках. Інша назва племені (у Страбона) — гептакомети.

¹⁷ Проксен — гостинна людина.

¹⁸ Хори грецького театру, які супроводжували піснями й діями гру акторів, під час своїх виступів шикувалися на оркестрі у певному порядку. Під час виконання хорових пісень у перервах між окремими частинами драматичної дії обидва напівхори ставали шеренгами один навпроти одного, причому окремі строфи виконувалися то однією, то іншою стороною хору.

¹⁹ Моссінойки виходили в море не тільки на риболовлю, але й полювати на велику здобич.

²⁰ Плем'я, яке проживало на березі Чорного моря на захід від моссінойків. Про тібаренів є відомості у Геродота (III, 94).

²¹ Колонія Сінопи (див. прим. V, 24). Точне місце розташування Котіори не встановлено.

²² Урочиста хода відбувалася під час багатьох грецьких релігійних свят. Зазвичай під час ходи до храмів несли зображення богів і священні підношення.

²³ Область у північній частині центральної Малої Азії. Пафлагонія входила до складу перського царства, але правителями у ній перси призначали місцевих вождів, тому що вона добровільно підкорилася Кіру Старшому. У війську Кіра Молодшого теж був загін пафлагонської кінноти (див. кн. I, 8, 5).

²⁴ Сінопа — колонія Мілета, найзначніше грецьке місто північного узбережжя Малої Азії. Своєю чергою, сінопці заснували ряд колоній на Чорноморському узбережжі (Котіора, Керасунт, Трапезунт) і, як видно з «Анабазиса», перебували з ними у доволі незвичних стосунках. Від своїх колоній Сінопа отримувала щорічну данину, посилала туди своїх намісників, натомість охороняла ці міста від нападів ззовні.

²⁵ Вождь пафлагонців. Як видно з подальшої розповіді Ксенофонта (див. кн. V, 6, 8), Корила не виконав повелінь Артаксеркса.

²⁶ Загальноприйняте значення цього терміну — намісник, або військовий комісар, якого відряджала Спарта у грецькі міста для вчинення нагляду й охорони її інтересів. В цьому ж випадку мова йде про управителя, якого призначала Сінопа в Котіору. Згадувані у подальшому викладі гармості — це спартанські намісники.

²⁷ Гераклея Понтійська (колонія Мегари) — одне з великих грецьких міст південного Причорномор'я, яке знаходилося в Ахерузійській затоці сучасного міста Ереслі. Своєю чергою, Гераклея заснувала на північному березі Чорного моря колонію Херсонес (поблизу Севастополя) і на західному березі — Каллатій.

²⁸ Золота монета міста Кізіка, дорівнювала ½ дарика.

²⁹ Це сталося у 416 р., під час Пелопоннеської війни (див. Фулідід, VIII, 8, 39, 61, 62, 80).

³⁰ Народність у Колхїді.

³¹ Див. кн. V, 7, 13—17. Агораном — наглядч ринку.

³² Борей — північний вітер; Нот — південний вітер.

³³ Особа посла вважалася у греків священною і недоторканою.

³⁴ У еллінів послї, які вирушали на перемовини до ворогів, мали відмітні знаки — короткий, обвїтий зображенням двох змїй, посох. Бог Гермес — посланець богів — завжди зображався з подібним жезлом (керїкеєм).

³⁵ Злочин у греків вважався переступом супроти божеських і людських правил. Тому злочинець ставав ще й нечестивцем і не міг вже спілкуватися з богами і з людьми. Для того, щоб звільнитися від нечестя, йому насамперед належало очиститися. Обряди очищення були досить різноманїтні. Одним із поширених обрядів, крім омовіння, було жертвоприношення з подальшим окропленням осіб, які підлягали очищенню, кров'ю жертви.

³⁶ Начальник веслярів давав сигнал до початку і кінця веслування і стежив за його швидкістю, перебуваючи на носу корабля.

³⁷ У греків голосування відбувалося з допомогою камінців або глиняних черепків, які вкидалися в урни.

До книги VI

¹ Кліна — ложе.

² Бойова фракійська пісня, пов'язана з іменем знаменитого фракійського царя Сїталка, який царював у другій половині 5 ст.

³ Народність у Фессалії.

⁴ Танець кількох племен Малої Азії.

⁵ Згідно із свідченням деяких джерел (Поллукс та ін.) під час виконання перського танцю танцівник то присідав, то випростувався на весь зріст.

⁶ Священні процесії, учасники яких співали пеан і водночас зображали його зміст у танцях.

⁷ Військовий танець, який був популярним у Греції. Він виконувався зі зброєю в руках.

⁸ Медімн — міра сипучих тіл, аттіцький медімн дорівнював приблизно 52,5 л. Керамій — глиняна посуда, місткість якої близько 2 відер.

⁹ Віщування майбутнього за польотом і криком птахів було одним з найпоширеніших видів ворожбитства у стародавніх греків.

¹⁰ Мова йде про Хірісофа. Панування Спарти було на той час настільки відчутним, що Ксенофонт вважав неприпустимим обрання командувачем не-спартанця, з огляду на наявність спартанського кандидата.

¹¹ Йдеться про розгром Афін наприкінці Пелопоннеської війни.

¹² Під час бенкету (симпосіону) греки вибирали голову, який вів зібрання.

¹³ «Арго» — міфічний корабель, на якому, згідно з грецьким переказом, люди здійснили першу далеку морську подорож. Серед аргонавтів — грецьких героїв — був і Ясон. Насправді ж мис Ясона, про що згадка в тексті, розташований на схід від Сінопи (як гирла річок Фермондонта, Ірис та Галіса).

¹⁴ Маріандини — давнє населення Малої Азії. Вони були підпорядковані Гераклеї.

¹⁵ Один з дванадцяти подвигів Геракла полягав у проникненні в підземне царство Аїда і у викраденні триголового пса Кербера — охоронця Аїда. Місце спуску Геракла в підземний світ показувалося і в

інших місцях Греції. Ахерузійський мис — це сучасний мис Кан-Баба.

¹⁶ Звичайний захід, до якого вдавалися міста, очікуючи облоги.

¹⁷ Візантій — грецька колонія, заснована, ймовірно, дорійцями у середині VI ст. на європейському березі Боспора (суч. Стамбул).

¹⁸ Віфінці — племена, що, згідно з античною традицією, прийшли з європейської Фракії й оселилися у північно-західній області Малої Азії.

¹⁹ Метальники дротиків.

²⁰ Тобто зручний для причалювання кораблів.

²¹ Над похованим мерцем у гробниці стародавні греки звершували надгробний культ, який забезпечував небіжчиків спокійне перебування в царстві тіней. У разі неможливості віддати тіло землі зводилася порожня гробниця — кенотафій, і культ звершувався перед нею.

²² Фарнабаз — сатрап Фригії. Тут знову елліни зустрічаються з перським військом, яке намагалось не впустити їх у перську сатрапію Фригію.

²³ В історії античної воєнної тактики це перший випадок застосування резервів під час битви.

²⁴ Діоскури Кастор і Полідевк, сини Зевса, вважалися переважно покровителями Спарти, але їхній культ був поширений по всій Елладі. Вони вважалися богами-помічниками і заступниками людей, і їх особливо шанували мореплавці.

До книги VII

¹ Севф — фракійський цар, свою біографію він розповідає Ксенофонтіві (див. кн. VII, 2, 32–34). Повернувши з допомогою найманців Кіра батьківську

владу, він, одначе, залишився у підпорядкуванні царя одрисів (див. прим. VII, 12) Медока.

² Ця гора знаходилася за Перінфом, на півдні Фракії.

³ Фракійська площа Візантія була розташована посеред міста, неподалік ринку.

⁴ Мова йде про Пелопоннеську війну 431–404 рр., між Спартою й Афінами, яка завершилася цілковитою перемогою Спарти.

⁵ Ксенофонт з тонкою іронією описує невдалу спробу Койратіда отримати командування над найманцями Кіра. Койратід — мандрівний стратег.

⁶ Область на північ від затоки Золотий Ріг, між затокою і Боспором.

⁷ Навархи обиралися терміном на один рік, як правило, в середині літа, без права переобрання.

⁸ Навклер — власник корабля.

⁹ Херсонеський півострів з'єднується з материком вузьким перешийком, зайнявши який, нескладно замкнути на Херсонесі будь-яке військо.

¹⁰ Одне з фракійських племен, очевидно, споріднене з віфінцями.

¹¹ Згідно з розповіддю Фуکیدіда (II, 29, 2), предок Севфа Тер вів своє походження від міфічного Тероя, одруженого на Проклі, дочці афінського царя Пандіона.

¹² Меланіти, фіни, траніпси — фракійські племена. Одриси — наймогутніше з фракійських племен. Тер, предок Севфа, заснував царство одрисів у районі північної течії р. Гебра (суч. Маріци).

¹³ Зазвичай лохаги отримали подвійну платню солдат, а стратеги — подвійну платню лохагів.

¹⁴ Про звичай одрисів отримувати подарунки розповідь у Фуکیدіда (II, 97, 4). Там мова йде про те, що подарунки підносилися не тільки цареві одрисів, але й урядовцям з його династії.

¹⁵ Складаний стілець.

¹⁶ Згідно з поясненням Свіди, у фракійців було прийнято окроплювати одяг присутніх недопитим під час тосту вином.

¹⁷ Струнний музичний інструмент.

¹⁸ Про одяг фракійців розповідь у Геродота (VII, 75).

¹⁹ Короткі плащі.

²⁰ Так називалася приморська область (і місто) у Фракії, розташована вздовж західного берега Чорного моря. Докладно про неї у Страбона (VII, 6,1).

²¹ Грецьке місто на північному березі Мармурового моря, між Перінфом і Візантієм.

²² Після смерті Кіра Тіссаферн взявся підкорювати раніше підвладні Кірові грецькі міста, які відпали від влади перського царя. На допомогу грецьким містам прийшла Спарта, відрядивши у 400 р. військо в кількості 5000 чоловік під командуванням Фіброна в Ефес.

²³ Ксенофонт натякає тут на обіцянку Севфа на початку переговорів надати йому нерухоме майно — міста та укріплені місця (див. кн. VII, 2, 10; VII, 5, 8).

²⁴ Див. прим. V, 12.

²⁵ На думку вчених-дослідників, Клеагор був або живописцем, який прикрасив фресками храм у Лікеї, або жерцем-ворожбитом, який склав книгу про сновидіння.

²⁶ Зевс-Мейліхій — Зевс Милостивий. Головним місцем культу цього бога були Афіни.

²⁷ На звичайних жертвоприношеннях богам тільки деякі частини заколених тварин спалювалися на вогнищі, інші віддавалися жерцям, а третя частина йшла на частування учасників урочистостей. Проте в окремих випадках, наприклад на умилюювальних жертвах, звичай вимагав цілковитого спалення тварини, тому для цього вибиралася дрібна худоба.

²⁸ Предок Гонгіла з Еретрії, теж Гонгіл, був вигнаний з Еретрії за те, що був посередником між Ксерксом і спартанським царем Павсанієм, які задумали зрадити Грецію персам. Ксеркс подарував йому у спадкоємне володіння чотири міста в Троаді. Гонгіл — чоловік Еллади — правив цими містами за правом спадку.

²⁹ Перси як панівна народність перської монархії володіли великими помістями в Малій Азії. Таким перським землевласником був, мабуть, Асідат.

³⁰ Гірганці — підвладна персам народність, яка мешкала біля Каспійського моря.

³¹ Плем'я у Вірменії.

³² Народність у Малій Азії.

³³ Завершальна частина твору, очевидно, належить не Ксенофонотові, а якомусь іншому авторові. Наведені тут імена сатрапів і племен частково не збігаються з відомостями, які подає Ксенофонт.

Зміст

Книга 1	5
Книга 2	49
Книга 3	82
Книга 4	116
Книга 5	158
Книга 6	200
Книга 7	234
Примітки	289

Літературно-художнє видання

Серія «Ad fontes»

КСЕНОФОНТ

Анабазис

Похід 10000 еллінів

Історична хроніка

Коректор

В'ячеслав Вишневий

Комп'ютерна верстка

Світлани Демченко

Формат 75×90 1/32. Обл.-вид. арк. 11,03.

Ум. друк. арк. 12,5. Зам. 11291.

**Видавництво «Український письменник»,
вул. Олеся Гончара, 52, м. Київ, 01054.**

Тел./факс: (044) 486-18-59. E-mail: ukrpsm@gmail.com.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 571 від 20.08.01 р.

**Віддруковано з готових позитивів
на ДП «Державна картографічна фабрика»,
вул. 600-річчя, 19, м. Вінниця, 21100.**

Тел.: (0432) 51-33-77, 51-32-91. E-mail: dkf@vn.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 869 від 26.03.02 р.

Серія «Ad fontes» пропонує

Вперше українською:

Корнелій Тацит «Аннали» та «Історія»

Основні твори Корнелія Луція Тацита (прибл. 55–57 рр. – прибл. 114 р. н. е.), знаменитого римського історика, становлять єдине ціле і охоплюють період від 14 до 96 рр. н. е. Заявляючи про свою несхитну любов до істини («Історія» 1,1), Тацит веде розповідь про головні події з історії Римської імперії «без гніву та упередження» (*sine ira studioque*) (Аннали 1,1).

Перед нами – похмурі сторінки історії Риму після занепаду республіки і смерті Августа Октавіана. Осмислюючи Римську імперію Августа в її становленні та розвитку, він робить політичні висновки, актуальні й для сьогодення.

«Анабазис» («Похід десяти тисяч еллінів») — один з найпопулярніших творів античності. Його автор — Ксенофонт (нар. прибл. 427 р. до н. е.) — був учасником подій, про які йдеться у книзі. Наймані загони, які склалися з еллінів, вирушили в похід (403 р.) разом з військом Кіра, який вирішив скинути з престолу перського царя і свого старшого брата Артаксеркса і заволодіти царством. Проте у битві під Кунаксами Кір був убитий, а його перське військо почасти розбіглося, почасти перейшло на бік царя. В основі сюжету «Анабазису» — розповідь про те, що сталося з еллінами і як розвивалися події далі.

ISBN 978-966-579-306-9

9 789665 793069